

सिद्धी प्रकाशन

श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क: सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो.9623979067

स्वामी विवेकानंद नर्सिंग कॉलेज (GNM, ANM) महात्मा फुले मार्केट, नांदेड

विषय -

- प्रथम सेमिनर, उपन्यासिक प्रवेशिका
- प्रथम सेमिनर, प्रवेशिका परीक्षा
- दुसऱ्या सेमिनर प्रवेशिका परीक्षा
- प्रवेशिका परीक्षा परीक्षा व परीक्षा सोप्यापणे घेण्याची सुचना
- लक्ष्मण शेटे यांचे लेख
- शिक्षण उपकरणे
- 100 सेमिनारचे प्रवेशिका
- महात्मा फुले विद्यापीठाच्या वेबसाइटवर प्रवेशिका
- 100 सेमिनारचे प्रवेशिका परीक्षा सोप्यापणे घेण्याची सुचना
- 100 सेमिनारचे प्रवेशिका परीक्षा सोप्यापणे घेण्याची सुचना

सोयीचे काय
GNM

मासिकारी
3 वर्षे

दरात
12वी पास (हरणा, वाणिज्य व विज्ञान)

सोयीचे काय
ANM

मासिकारी
2 वर्षे

दरात
12वी पास (हरणा, वाणिज्य व विज्ञान)

सोयीचे काय सही
Siddhi International Inter
Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed)
मासिकारी 100 सेमिनार
प्रवेशिका परीक्षा सोप्यापणे
घेण्याची सुचना

प्रवेश
देणे चालू
आहे!

अधिक माहितीसाठी संपर्क: 91 12828510, 8999798910

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

Pay PhonePe EHM 9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

Website: www.wiidrj.com
Menoffice Address: Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.
Tulaji Niwas Ramkrishna Nagar, Near Ganapati Mandir
Vasmat Road Parbhani, Maharashtra (India)
Email : shridhprakashan.2009@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com
Mob : +91-9623979067

9 772454 790004 >

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed) Year - 9 Vol. I ISSUE - XCVI March 2024

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2023 - Impact Factor : 8.024

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Year - 9 Vol. I ISSUE - XCVI March-2024

- Chief Editor -
Pallavi Laxman Shete

Quartly Research Journal

{Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's}

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.278

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - XCVI

Year – 9

March 2024

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmail.com

Mob. No: +91-9623979067 Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 1000/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Utrakhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	Dr. Kamalakar Sharad Ingale Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.
Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)	Dr. Sandip Kale Dept. English, NSB College, Nanded.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Asst. Prof. Devidas G. Yelne Dept. of Hindi, NSB College, Nanded.
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	Dr. Rajendr Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal.	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We the author/authors of the paper titled..... authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name :

Official Address :

Pin

e-mail id :

Mobile and Phone No. :

Signature of the Author(s) :

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed Referred)
(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmata Road Parbhani (India –Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : **16667**

Account Number : **20286425949**

INDEX

Sir. no	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	An Assessment on Library and Information Science Education in India	Smt. TANUJA S	01
02.	Impact Of Work Life Imbalance On Physical Dimension Of Wellness-- A Study Of Professionals In Vijayapur District	Dr. Mamatha Bannur	07
03.	Status of Youth Achievers in India: Their Roles and Contribution to Society	CHANDRAKANTH S TOTI	12
04.	An Analytical Perspective on the Problems and Difficulties of Women's Political Activity in India	Dr. M. H. HULLUR	18
05.	An Empirical Analysis of Globalization Influence on the Indian Economy	Dr. SUNITHA N M	23
06.	A Review of Educational Library Execution within the Framework of the NEP 2020	MANJUNATHA S R	30
07.	Emerging Diseases Affecting Wildlife: A Contemporary Assessment	Premakar Nagnath Kotule	36
08.	Effect Of Alphamethrin Pesticide On Glycogen Content Of Fresh Water Crab Barytelphusa Cunicularis	Kapadnis R R	41
09.	Mahatma Gandhi's Leadership and the Philosophy of Nonviolence in India's Struggle for Independence	Prof. Dr. Pramila D. Bhojar	44
10.	Study On Potential of Metalaxyl Fungicide Against Leaf Spot of Turmeric Caused by Colletotrichum Capsici	Dhole A. C.	52
11.	Human Rights And Curriculum	Dr. Lata Shivaji Patil	54
12.	Enhancing English Reading Fluency in Primary Level Students: Strategies and Interventions	Shri Dipak Arjunrao Gotawale	58
13.	EGO VS EGO	Manoj Mahajan	60
14.	The Indian Ocean Region: A Strategic Assessment	Pradip Jankar Dr. Digambar Biradar	61
15.	A Comprehensive Study of Primary School Students: Challenges, Strategies, and Interventions	Shri Dipak Arjunrao Gotawale	66
16.	Cybercrime Is A Curse On Computer Processing.	Dr. Prakash Laxmanrao Dompale	68
17.	हिंदी उपन्यास साहित्य में दलित चेतना ।	प्रा. डॉ. प्रदीप माणिकराव शिंदे	74
18.	पश्चिमी चिकित्सा क्षेत्र में अफीम की व्यापकता एवं उपादेयता	सुश्री अंतिमा कनेरिया	77
19.	ग्रामीण विकास भारतीय अर्थव्यवस्था का आधार	डॉ. ममता पंवार	80

20.	हाशिये की पीड़ा की मुखर अभिव्यक्ति:हिंदी दलित कविता	डॉ. वृषाली चौधुले	83
21.	महाराष्ट्र शासन, पर्यटन विजन 2025 ची उद्दिष्टे : एक दृष्टिक्षेप	प्रो. डॉ. एस.एम.आकाशे	91
22.	वारकरी संप्रदाय विचार आणि कार्य	प्रा. शिवदास दगा पावरा	94
23.	आदिवासी समाजाच्या समस्या व आव्हाने	प्रा. डॉ. बी. एम. कांबळे	99
24.	बांदा शहरातील (सिधुदुर्ग जिल्हा) मोलकरणी / घरकामगार यांच्या मानव अधिकाराच्यासमस्यांचा अभ्यास	डॉ. प्रा. किशोर कल्लापा म्हेत्री	104
25.	नांदेड जिल्ह्यातील वरिष्ठ महाविद्यालयातील अध्यापकांच्या लेखन कार्यात ग्रंथालयाच्या उपयोजनांची परिणामकारकता	श्री जोगदंडकर गंगाधर महादेव प्राचार्य डॉ. रामेश्वर सूर्यभानजी पवार	115
26.	'निरोगी आयुष्यासाठी योगासने गरजेची'	प्रा. डॉ. फड एल. एच.	121
27.	तत्त्वज्ञान आणि तत्त्वमीमांसा: अद्वैत, वेदांत, न्याय,वैशेषिक आणि इतर विचारसरणीच्या तात्विक प्रणालींचे विश्लेषण	डॉ. खोपडे स्मिता जयेंद्र	126
28.	महिला सबलीकरण व महिलांच्या चळवळी	डॉ. माधव माणिकराव मोरे	130
29.	विद्यार्थी दशेत व घरी मुलांमध्ये योग्य संस्कार निर्माण करणे अपेक्षित आहे	भारती रंगनाथ भगत	135
30.	'बौद्ध कालीन लोकप्रशासन'	अशोक मारोती इंगोले प्रा. डॉ. विठ्ठल जाधव	141
31.	व्यवसायाभिमुख शिक्षणात शिक्षकांची भूमिका	मनोज शालीग्राम महाजन	144
32.	भारतीय अर्थव्यवस्था सद्यस्थिती व भवितव्य	प्रा. संजय अंकुशराव जगताप	147
33.	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०: संधी आणि आव्हाने	प्रा. डॉ. स्वामी विरभद्र गुरप्पा	150
34.	प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना और महिलाओं के लिए रोजगार के नए अवसर एक अध्ययन	प्रो. कंचन ससाणे	156
35.	समाज सुधारक गोपाळ गणेश आगरकर	सेनाली भैयासाहेब शिंदे	161
36.	विद्यार्थीयों की शैक्षिक अभिरुचि में सूचना एवं संचरण तकनीकी की उनयोगिता	ब्रेजेश कुमार शुक्ला	168
37.	Analysis Of Infrastructure Support To Food Processing Industry With Special Reference To Mmrda Region	Ms. Pooja Doshi Dr. Somanath S Vibhute	174

“An Assessment on Library and Information Science Education in India”

Smt. TANUJA S

Librarian

Sri. Umapragathi First Grade College Mydala Road, Kyathasadra, Tumkur, Karnataka.

Abstract:

Advanced education is fundamental for cultural headway. It offers them similar chances for improvement and wanted changes in their circumstance. In India, Library and Data Science schooling has advanced from an early on instructional class to the most noteworthy scholarly degree. Library and Data science training is accessible in India at a few colleges and organizations. This study looks at India's library and data science schooling in the over a significant time span. It examines the different examples and levels of Library and Data Science courses presented by India's various colleges. The review discoveries uncovered that there was development both universally and in India. There are currently around 95 colleges/foundations in India that offer LIS programs. With twelve instructive organizations, Tamil Nadu (state) has gotten first position in Quite a while for offering LIS schooling. Uttar Pradesh has ten instructive organizations while Rajasthan has seven colleges/establishments, Karnataka, and Maharashtra each have nine instructive foundations.

Keywords: *Library and Data Science, L.I.S. Instruction, Data Experts, Current Status, India.*

Introduction:

Advanced education is a vital part of cultural advancement. It gives equivalent prospects with regards to advance and wanted changes in their condition. In this day and age, schooling is basic to understanding what is happening around us. Despite the fact that it keeps an equivalent equilibrium across the globe, it helps us in understanding and managing what is going on. The library is the school system/college (said by Dr. S. Radhakrishnan or second leader of India). Libraries are basic in the production of groundbreaking thoughts and data in the present society. In India, library science schooling started in 1911, over 100 years back; however the rest of the subject is as yet new to the overall population. L.I.S. experts have a lot of liability regarding bringing issues to light of the meaning of library and L.I.S. training. The objective of this study is to bring issues to light of the L.I.S. Schooling System in India among the overall population. It presents an astounding opportunity to create new work opportunities for the youthful populace and work on India's social and schooling systems.

Objectives:

- To examine the historical backdrop of Library and Data Science Schooling in India.
- To decide the complete number of scholarly establishments in India that offer Library Science programs.

Issue of the Study:

Absence of mindfulness in L.I.S. Schooling in India, the review's concern, is tended to.

Research Method:

The perception procedure was used to satisfy the review's points in this review. Also, information were broke down involving Google Docs for creating. The examination was bound to Library and Data Science training as it were.

Quondam of L.I.S. Instruction:

In each part of the association, library training serves a multi-proficient job. W.A. Borden laid out the country's most memorable authority library preparing program in 1911. W.A. Borden is an essayist who was brought into the world in the US. Maharaja Sayajirao Rao Gaikwad III, the previous ruler of Baroda State, welcomed him in 1910 as an American curator. Melvil Dewey was W.A. Borden's teacher (father of library science in the U.S.A.). W. A. Borden laid out a momentary library science preparing program in India in 1911. Dickenson laid out the subsequent preparation program at Punjab College (presently Pakistan) in 1915. Punjab College enlisted him to redesign and run the college library and foster a library instructional class in light of the library's contemporary methods. Melvil Dewey, one more unmistakable American curator and teacher and engineer of the Dewey decimal order, was the main individual to make a library schooling course at the focal library in the US. Subsequently, L.I.S. training has been gone down through the ages, from primary school to college, and has laid out profound roots. In excess of fifty colleges in India as of now give L.I.S. training at the college level. Nonetheless, contrasted with different disciplines, Indian L.I.S. scientists' development and progress in research yield are similarly low.

Prior to Freedom Expressed L.I.S. Training:

Andhra Desa Library Affiliation course (1920): In 1920, the Andhra Desa Library Affiliation held its debut library instructional class in Vijayawada. This course was only one drawn out and required an exceptional certificate for entrance.

Mysore State (Karnataka State) 1920: In Karnataka, a preparation program for bookkeepers and library staff was made in 1920. The instructional class was sent off in Bangalore as a feature of Sir. M. Visveswaraya's "Library Improvement" drive. The Madras Library Affiliation has established in 1928 thanks to the endeavors of Dr. S.R. Ranganathan. Also, somewhere in the range of 1929 and 1930, he showed a yearly summer school in librarianship. Madras College started as a three-month endorsement program in 1931, after a B. Lib. Sc degree course had supplanted a confirmation course for a couple of years.

Banaras Hindu College (1942): In 1942, Banaras Hindu College (B.H.U.) started a postgraduate recognition program with an extensive educational plan that remembered overseeing obligations for library the executives, orderly report safeguarding, and proficient help conveyance.

Bombay College (1944): Bombay College started offering recognition courses in 1944. Just those up-and-comers who had passed registration and graduated with a four year certification in any discipline were qualified for these courses.

Calcutta College (1945): In 1945, Calcutta College in West Bengal started offering recognition courses in library science. In this way, only five colleges had begun the recognition course Calcutta college before Freedom.

The College of Delhi, regularly alluded to as Delhi College (D.U.), is a focal state funded college in New Delhi laid out in 1922 by a demonstration of the Focal Administrative Gathering. This organization has a few divisions, yet the Branch of Library Science is quick to give a one-year postgraduate recognition program in library science. Late merits acclaim. Sir, Dr. S.R. Ranganathan and Prof. S.D. Gupta. The then-Bad habit Chancellor of the College, Maurice Gwyer, immovably had confidence in the worth of libraries and library schooling. He gave the fundamental foundation to library science to start at the College of Delhi. Teacher S.D. Gupta was the Top of the Division for something like 15 years, while Dr. Ranganathan filled in as a full-time course privileged teacher at the Office from 1947 to 1955. What's more, two M.Lib.Sc. Programs have been created. A degree program

in research was established in 1948. During Dr. Ranganathan's residency at Delhi College and Aligarh Muslim College (1952), among other places, Dr. D.B. Krishna Rao finished his doctoral dissertation in 1955.

Boards of trustees and Commissions for L.I.S. Strategy Advancement:

A few boards of trustees and commissions have been framed to characterize and foster library and data science strategies occasionally.

Prior to Freedom:

- Tracker commission (Schooling Commission), 1882
- Indian college commission, 1902
- Adams Advisory group (for public libraries) 1915
- Sadler Commission (Indian schooling), 1917
- Kenyan advisory group (public libraries), 1924
- Richey advisory group (Majestic library assigned), 1926
- Statham Advisory group, 1932
- Faye advisory group, 1939
- Mc Colvin Advisory group (Public Library) 1942

Post Freedom:

- Dr. Radhakrishnan Advisory group (U.E.C.), 1948
- Mudaliar Commission (Optional Instruction), 1952
- Robert Commission (Public Library) 1957
- Library board of trustees or Ranganathan Council, (1957)
- Warning Board of trustees (Sinha), 1958
- Survey Commission on L.I.S., 1961
- Kothari Commission, 1964
- Repel board of trustees, 1967
- Wadia Board of trustees, (New innovation in library preparing), 1967
- Damodar Board of trustees (polytechnical library), 1971
- Mehrotra Commission (pay correction), 1983
- New instruction strategy, 1986
- Advisory group on Public organization, 1988
- Framework for colleges Libraries Acharya Ramamurti Board, 1990
- Educational program improvement board of trustees, 1990
- N. Janardhan Reddy board, 1992
- Rastogi board of trustees (Pay Modification), 1997
- Karsidappa board of trustees/UGC Model/Educational program 2001

Dr. S.R Ranganathan's Endeavors:

Dr. S.R. Ranganathan, the dad of Indian library science, devoted numerous long stretches of his review to scattering library and data science training in India. The idea of order and classifying has turned into a review subject in a few library schools across the world. He is as yet viewed as a trailblazer scientist in L.I.S. by the library and scholarly local area of the time. A portion of his vital accomplishments include:

- Five laws of library science

- Colon Characterization
- Prolegomena to library order
- Ordered Index Code
- Documentation and its features
- Library organization, and so on.

In India, research action to reflect in two projects. His renowned commitment was the Five Laws of Library Science which was distributed in 1933. They are:

- (i) Books are for use
- (ii) Every peruser should get his book
- (iii) Every book should track down its peruser
- (iv) A peruser's time should be saved
- (v) A library is a developing living being.

As per Dr. S.R Ranganathan's order technique, the creation and improvement of an arrangement is a deep rooted accomplishment and another vital commitment. The Powerful Hypothesis of order, which is connected with standardizing standards, was distributed in Prolegomena to Library Grouping in 1937, and the ideas of librarmetric were created by Dr. Ranganathan (use of measurements to the library and data science), and the Documentation Exploration and Preparing Center (DRTC) was laid out in Bangalore in 1962.

Dr. S.R. Ranganathan Accomplishments:

In 1957, the Public authority of India (GoI) regarded him with the Rao Sahib Grant and the Padmashri for his commitments to library science. In 1965, the Public authority of India selected and assigned Ranganathan as the Public Exploration Teacher of Library Science. He was likewise an administration of India expert to the Arranging Commission and the College Awards Commission. Dr. Ranganathan then moved to Bengaluru, where he established the Documentation Exploration and Preparing Center in 1962, fully supported by P. C. Mahalanobis (Indian Measurable Establishment). From 1962 until 1972, he was a Privileged Teacher at the Middle. Dr. Ranganathan managed the establishment's exercises with excellent ability and established an optimal scholarly climate. From 1950 until 1962, Dr. S.R. Ranganathan was as Executive of the FID's Characterization Exploration Gathering. During this time, many articles were distributed, and in excess of 10 FID research reports were given. The Privileged Director of FID/CR4 was Dr. Ranganathan. Moreover, S.R.R. passed on September 27, 1972, subsequent to going through his entire time on earth as the main figure in the field of library science.

Levels of Library and Data Science Training in India:

L.I.S. Instruction Nuts and bolts Testament Course: This declaration course covers the basics of L.I.S instruction. The essential objective of this course is to get ready understudies for semi-expert or passage level positions. His preparation took somewhere in the range of a half year to a year to wrap up.

Undergrad Confirmation Course: This course will show you how to turn into a lesser curator and work as a library partner in a school or school library.

Postgraduate Confirmation Course: This degree might be taken in the wake of finishing an undergrad certificate course or a Lone wolf of Library and Data Science (BLIS). The term of this course is one year in basically every establishment in India that offers a P.G. Confirmation course.

Five-year Coordinated Program in Library and Data Science: In 2010, the College of Calcutta, interestingly, offered a five-year coordinated course in library and data science. A 10+2 in any discipline was necessary for admission to this degree. Moreover, the framework was closed down.

BLIS (Bachelor of Library and Data Science): Aligarh Muslim College was the first in Quite a while to offer a B.Lib program in 1947. For admission to B.Lib, the base capability or major rules was 10+2+3 in any subject.

Expert of Library and Data Science (M.lib): In 1986, NEHU (North East Slope College) started offering a M.lib course without precedent for India (Patel and Kumar, 2001, p 211).

Expert of Reasoning (M.Phil.): India's most memorable M.Phil. program in library and data science was laid out in 1980 at the College of Delhi. In excess of 11 organizations currently offer M.Phil. programs in L.I.S. these days. For M.Phil., a period limit was laid out. Practically all Indian schools give a one-year educational plan. At least 55% in MLIS was expected for access to the Expert of Reasoning system. (Presently ceased from 2021).

Specialist of Reasoning (Ph.D.): The College of Delhi was the first in Quite a while to offer a Ph.D. degree in 1958. Dr. S.R. Ranganathan is credited with laying out the Ph.D. program in L.I.S. Under the direction of Dr. S.R. Ranganathan, Dr. D.B. Krishna Rao is the principal investigator who holds a Ph.D. in L.I.S.

Specialist of Letters (D.Litt.): Dr. B.B. Shukla got the main D.Litt. Degree from Utkal College in Bhubaneswar in 1992, and it is likewise accepted to be the primary college on the planet to give such an extent in L.I.S. Kumar et al., 1998. What's more, B.H.U. Offers a D.Litt. Degree in L.I.S.

Distance Mode Training in Library Science:

"Training program by which understudies might finish all or part of an instructive program in a geological area other than the establishment facilitating the program; the last honor given is identical in norm and content to an honor program finished nearby," as per the US Distance Learning Affiliation (USDLA).

In 1985, Dr. B.R. Ambedkar Open College turned into India's most memorable Open College to give a Single man's and Graduate degree program in Library and Data Science. A few additional universities offer library science programs. College of Madras, Algappa College, Annamalai College, College of Hyderabad, IGNOU, and others are among these establishments.

Conclusion:

Following Dr. Ranganathan's drives, training has an undeniably significant impact in library and data science's work. It manages multidisciplinary spaces of information and data dividing between residents by utilizing orderly procedures and cycles like material assortment, arrangement and inventoriing, looking through devices, data recovery, record safeguarding and protection, and so forth. Library and data science is a multi-proficient field loaded up with excited individuals about influencing the world to improve things. Numerous colleges and schools currently offer courses in library and data science, as well as related subjects. It incorporates anything from a confirmation program to a Ph.D. program. In India, there are as of now around 95 colleges/foundations that give LIS programs. Tamil Nadu (area) has the most scholarly foundations in India, with twelve colleges/organizations. Rajasthan has seven instructive establishments, contrasted with nine each in Karnataka, and Maharashtra and Uttar Pradesh have ten instructive organizations. The review discoveries uncovered that there was development both worldwide and in India.

References:

1. Avinash Kumar Singh, Akhilesh Mishra & Varsha Singh (2022). "Scenario Of Library And Information

- Science Education In India: A Case Study”, Journal Of Education: Rabindra Bharati University ISSN : 0972-7175, Vol.: Xxv, No. :6(III), PP 161-169.
2. Ali, N., & Bakhsi, S.I. (2016). Problems and prospects of Lis educations in India with special reference to distance mode. Research Gate, 103-112,.
 3. Astron, F. (2007). Changes in the Lis research front: time-sliced co-citation analysis of LIS journal articles, 1990-2004. Journal of the American Society for Information Science and Technology, 58(7), 947-957.
 4. Dhayani, P. (1990). Library science through distance education. Herald of Library Science, 29(1), 42.
 5. Dutta, B., & Das, A.K. (2001). Higher education in library & information science in India. ILA Bulletin, 37(1), 25-30.
 6. Maharana, R.K., & Das, A.K. (2014). Growth and development of Lis research in India during 1999-2013: a bibliometric analysis. Chinese Librarianship: International Electronic Journal, 37, 35-46. Retrieved from url:www.iclc.us/clicj/cl37md.pdf.
 7. Malhan, I.V. (2011). Challenges and problems of library and information education in India: an emerging knowledge society and developing nations of Asia. Library Philosophy and Practice (e- Journal) 670.
 8. Mittal, R. (2011). Library and information science research trends in India. Annals of Library and Information Studies, 58(6), 319-325.
 9. Muthu, M., Sivaraman, P., & Singh, K. (2015) Lis education: issues and challenges in the present era Gyankosh, 6(1), 46-56.
 10. Pandey, S. (2014). Research trends of library and information science (Lis) in India: 2009-2012. Journal of Advances in Library and Information Science, 3(4), 335-340.
 11. Panditra, R., & Singh, S. (2017). Doctoral theses awarded in library and information science in India during 2010-2014: a study. DESIDOC Journal of Library & Information Technology, 37(6), 379-386.
 12. Singh, A.K., & Mahawar, K.L. (2021). A study on existing e-learning websites for quality education during covid-19 in India. Library Herald, 59(3), 164-177.
 13. Singh, A.K., & Kumar, V. (2021). Citation analysis of library and information science doctoral theses awarded by universities in India with JabRef reference management software. Library Philosophy and Practice.
 14. Singh, S.P. (2003). Library and information science education in India: issues and trends. Malaysian Journal of Library & Information Science, 8(2), 1-17.
 15. Singh, S.P., & Parveen, B. (2014). Doctoral research in library and information science in India: trends and issues. DESIDOC Journal of Library & Information Technology, 34(2), 170-180. United States Distance Learning Association USDLA
 16. Wagh, S.N. (2011). Research in library and information science in India (2004-08): an analytical study of Ph.D. programme. International Referred Research Journal, 1(17), 78-79.

Impact Of Work Life Imbalance On Physical Dimension Of Wellness-- A Study Of Professionals In Vijayapur District

Dr. Mamatha Bannur

Assistant Professor , Government First Grade College , Vijayapur Karnataka, India

Abstract

Work plays a significant part in all our lives. Our earnings ensure that the lights stay on, there's food on the table and the rainy-day pot is full. It is no easy task to achieve work-life balance in today's unpredictable and fast-paced business world. As we grow increasingly more connected through technology and social media, it is becoming more and more difficult to separate work from our personal lives. It is commonplace to check emails at all hours, take business calls at the dinner table and work on our laptops on weekends. Employers expect more from their people, which leads to them feeling more pressure to achieve greater results. Consequently, this leads to longer working hours, and less time spent at home. This has a direct impact on the physical health of an individual. The objective of this study is to understand the impact of Work Life imbalance on physical dimension of wellness of professionals. The scope of present study includes the five professionals of Bijapur district viz.. Doctors, Lawyers, Engineers, Chartered Accountants, Faculty members of above professions, Sample size chosen for the current study is 483 professionals drawn from 5 Talukas of Bijapur District. The sampling unit consists of five groups of professionals as mentioned above. A Survey method is adopted to study the various aspects related to the topic of Research. A self-designed questionnaire is distributed to above professionals in Vijayapur district for collection of data. Suitable statistical tools are used to analyse and interpret the data. Finally the papers focus on, the strategies for improving the physical dimension of wellness professionals.To

Key words: *Work life balance, work life balance issues, physical dimension of wellness, strategies of work life balance.*

1. INTRODUCTION:

The workforce is now shifting with more focus on meaningful work. Measurements of workforce productivity and growth are subject to new inputs like purpose, creativity, engagement, and presence. In this landscape, work-life balance is also subject to these inputs and allocation of time no longer suffices as a measurement of good work-life balance. Balancing the equation of work and life and focusing on how we spend our energy can help lessen these tensions. It's important to recognize that we all have important things to spend our energy on, but how we choose to use our time and priority is something we can have control over, and it is crucial to our efforts of defining work-life balance in the future.

Wellness and its dimensions

Wellness is much more than merely physical health, exercise or nutrition. It is the full integration of states of physical, mental, and spiritual well-being. The model has seven dimensions Viz.. social, emotional, spiritual, environmental, occupational, intellectual, and physical Wellness. However Only physical dimension of wellness is taken for this study.

Physical Wellness is the ability to maintain a healthy quality of life that allows us to get through our daily activities without undue fatigue or physical stress. The ability to recognize that our

behaviours have a significant impact on our wellness and adopting healthful habits (routine check-ups, a balanced diet, exercise, etc.) while avoiding destructive habits (tobacco, drugs, alcohol, etc.) will lead to optimal Physical Wellness.

2. STATEMENT OF THE PROBLEM:

Maintaining a healthy work-life balance is not only important for health and relationships, but it can also improve an employee's productivity, and ultimately performance. Focussing on work-life balance help you draw a valuable talent-pool for new recruits and boost retention rates. It will save time and money, whilst ensuring a high level of in-house talent. When we are stressed and over-worked, we run the risk of jeopardising more than just our social lives – our physical health is in danger too. It's no secret that when we are overworked, tired, or stressed; our health will suffer. A poor work-life balance can lead to a variety of symptoms which can affect our wellbeing. This ranges from the flu to serious health conditions like strokes and respiratory problems. Hence the statement of the problem.

3. OBJECTIVE OF STUDY:

- a. To understand various factors affecting physical dimension of wellness due to work life imbalance of the professionals
- b. To study the impact of various factors of work life imbalance on the physical dimension of wellness of the professionals
- c. To suggest and recommend measures to manage and overcome the ill effects of work life imbalance on physical dimension of wellness of professionals

4. HYPOTHESIS FOR THE STUDY:

H0 : Work life balance has no significant impact on physical wellness of the professionals

H1: Work life imbalance impact physical dimension of wellness of professionals.

5. LITERATURE REVIEW:

The actual term “work-life balance” first appears in the U.K. in the 80's as a plank in the Women's Liberation Movement. The movement advocated for flexible schedules and maternity leave for women. But while men were socially unencumbered to pursue their career goals without worrying about housekeeping and family-raising, working women were expected to work and maintain responsibility for housekeeping and family rearing. In the 80s a frequent refrain pointed out this obvious work-life imbalance asking could women in the workplace really “have it all”. Despite voicing these needs, women experienced little relief or movement towards work-life balance. These are some of the works conducted on the work life balance and its impact on physical health.

- a. **Driscoll (1996)** identified that for both employers and employees' work-life balance has various advantages and work-life imbalance has various disadvantages. Employees are drastically affected by the work-life imbalance; the results include poor mental health, poor physical health, stress, lack of job satisfaction etc. For employers the consequences of work-life imbalance include absenteeism, poor performance on the job, higher turnover of the staff, costs related to recruitment and training (Department of Trade and industry, 2001). Where as positive experiences with the work lead to personal and professional goal attainment, job satisfaction and hence improving quality of personal and professional life (*Spinks, 2004*).
- b. **Sehgal (1997)** assessed the effect of role stress on the level of involvement a person has in the job and alienation and the coping mechanism used to deal with stress. It was found that role erosion, resource inadequacy and inter-role distance were dominating contributors of role stress. Avoidance style of coping was used more frequently than approach styles of coping.

- c. The aim of research of **Sakthivel Rania, Kamalanabhanb & Selvarania (2011)** is to analyze the relationship between employee satisfaction and work/life balance. The construct used for this research consists of career opportunity, recognition, work tasks, payments, benefits, superior subordinate relationship, employee satisfaction, and work/life balance. This study makes a contribution to join two distinct research streams, namely employee satisfaction, and work/life balance. Findings suggest that high correlation exists between work task and employee satisfaction with a mediator variable namely work-life balance.
- d. **Debajani Sahoo (2011)** identified in the study that, working longer hours does not necessarily contribute to decreased job security, but does contribute to decreased work-life balance. Lower work-life balance is correlated with increased dissatisfaction at work. The work-life programmes in an organisation provide the flexibility and support that help individuals to navigate through the increasing complexities of modern life. Cooperation between the employer and the employee will help to facilitate the acculturation of work-life balance into the organisation.

6. RESEARCH METHODOLOGY:

- a) **Sample Design:** The primary data pertaining to the study is collected from a sample of about 483 professionals. To collect the sample data the researchers has considered various institutions from different sectors in the jurisdiction of Vijayapur district
- b) **Sampling type:** Random sampling technique has been utilized to draw the sample from all the 5 blocks (Talukas), rural and urban, male and female professionals.
- c) **Sampling unit:** Sampling unit tells about type of the institutions which are taken for sample to study. In this case the institutes which employ different professionals. Eg : Hospitals, courts, educational institutions, PSU's and private sector units employing CA's , engineering firms or self-employed professionals.
- d) **Data Collection:** This study requires primary and secondary data. The researcher has collected primary data with the help of questionnaires, observation and interviewing the professionals associated with any institution in Bijapur district. Secondary data has been collected through the reports, articles, papers, printed materials and published facts and figures.
Method of collecting and gathering data from a part of population has been through the use of structured questionnaire administration, and collected data has been analysed by using necessary statistical tools using Excel and SPSS packages.
- e) **Questionnaire Design:** The questionnaire used for the study is a self-designed one and influenced by the various research work/previous studies carried out in the Work Life Balance area. The questionnaire deals with the impact of work life imbalance on emotional dimensions of wellness. The questionnaire consists of questions where in the rating has been done on 5 point scale where the least is Strongly disagree to the highest as strongly agree.

f) Tools for data analysis:

Statistical techniques for data analysis like:

Frequency Tables

Percentages

Mean scores

Tests of significance like

i. ANOVA

ii. Correlation

- iii. Regression
- iv. Linear model

7. RESULTS AND DISCUSSION:

Table showing Impact of work life imbalance on physical dimensions of wellness.

Physical dimension	Strongly disagree	Disagree	Neutral	Agree	Strongly agree	Mean	Rank
PH	35	17.8	13.3	15.7	18.2	2.643892	2
ND	30	27.7	17	13.7	11.6	2.490683	3
PA	19.9	7.7	13.9	28	30.6	3.418219	1

- a. The above table shows that around 18% of respondents strongly agree that their physical health gets affected by work life imbalance, It is clear from the table that around 12% of respondents strongly agree that their diet gets affected by work life imbalance,
- b. Furthermore it can be inferred from the table that around 31% of respondents strongly agree that their physical appearance gets affected due to work life imbalance, In addition to this most of the respondents also complained of many occupation hazards/ diseases like hypertension, migraines, diabetes, obesity etc. due to imbalance in their work and personal life
- c. Further the mean value of the work life imbalance depicts that maximum respondents felt that their physical appearance(PA) is more important in maintaining their physical wellness (**mean value= 3.41**) followed by physical health (PH) (**mean value=2.64**), and lastly nutritional diet(ND) (**mean value=2.49**), Hence organizations should take suitable measures to maintain physical wellness.

TESTING OF HYPOTHESIS

**Table 2: General Linear Model Analysis:
work life imbalance factors impact Physical dimension of wellness of Professionals.**

Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.	Partial Eta Squared	Noncent. Parameter	Observed Power(a)
Corrected Model	1486.095(b)	12	123.841	20.243	.000	.341	242.918	1.000
Intercept	23334.115	1	23334.115	3814.210	.000	.890	3814.210	1.000
Work life imbalance Factor	1486.095	12	123.841	20.243	.000	.341	242.918	1.000
Error	2875.309	470	6.118					
Total	39693.000	483						
Corrected Total	4361.404	482						

a Computed using alpha = .05

b R Squared = .341 (Adjusted R Squared = .324)

Analysis

- a) The impact or influence of work life imbalance factor of professionals in Bijapur district on physical dimension factors is found to be positive and statistically significant at 5% level of significance (F=20.243d f=12, p=.000).

- b) It means that, the work life imbalance of professionals influencing moderately 34.1% positively on physical dimension factors of professionals in Bijapur district.
- c) It can be concluded that hypothesis is accepted and work life imbalance factors contribute to physical dimension factors of professionals in Bijapur district.

8. RECOMMENDATIONS

1. As most of the professionals feel that flexible work schedules play an important role in maintaining work life balance organizations should take this into consideration and try to provide their employees with flexible work schedules.
2. Many professional respondents opined that their physical health is getting impacted by work life imbalance.
3. Hence organizations and individuals should note this and allocate some time to get away from their work and focus on health, diet, and their personal appearance.

9. CONCLUSION

The study provides a thorough understanding about impact of work life imbalance on spiritual dimensions of wellness. Thus organizations can use relationship to develop the conceptual framework of WLB factors, issues, and dimension of wellness and arrive at suitable solution to overcome the challenges faced by their human resource manager.

Bibliography

Books:

1. Biswajeet Patnayak – Human Resource Management , Second Edition, PHI-New Delhi
2. Cynthia D. Fisher, Lyle F. Schoenfeldt, James B. Shaw Human Resource Management- Fifth Edition , Biztantra Publications- New Delhi
3. Indranil Mutsuddi – Essentials of Human Resource Management New Age international Publishers – New Delhi
4. Wayne Mondy & Robert M Noe- Human Resource Management – Ninth Edition, Pearson Education.-New Delhi

Journals

1. Sakthivel Rania, Kamalanabhanb & Selvarania (2011), “Work / Life Balance Reflections on Employee Satisfaction”, Serbian Journal of Management, Vol. 6 (1), pp. 85-96
2. O'Driscoll, M. (1996). The interface between job and off-job roles:enhancement and conflict. International Review of Industrial and Organizational Psychology , 11.
3. Sehgal, P. (1997). Role Stress, Coping and Job Involvement. In D. M. Pestonjee and Uday Pareek (Eds.), Studies in Organisational Role Stress and Coping, Rawat, Jaipur / New Delhi.
4. Debajani Sahoo (2011), “Work-Life Balance as a Workforce Management Tool” NICE Journal of Business, Vol. 6(1), pp. 75-85.

Web resources:

1. <https://thehappinessindex.com/employee-engagement/importance-of-work-life-balance/>
2. <https://www.kumanu.com/defining-work-life-balance-its-history-and-future/>

“Status of Youth Achievers in India: Their Roles and Contribution to Society”

CHANDRAKANTH S TOTI

Research Scholar

Department Of Sociology Karnatak University Dharwad

ABSTRACT

In Indian society, it is well proved that youth achievers have very special role in any country's development. India has the largest youth population and if we look on the past youth plays a very important role in Indian freedom fights and right from then it was well recognized that the youth power is very essential in the development of India and to make our country a better place to live. In Indian history we can take the example of Swami Vivekananda a youth icon. He taught us what young should must have and values of life. Similarly, Bhagat Singh who was the youngest freedom fighter who sacrifices his life for the freedom of our motherland. Apart from these many more inspiring actions are there which is done by the youth achievers of India. This will create a harmonious environment in the society. The Present paper is an attempt to understand the attitude of younger generation towards the development and achievement of their country, and the challenges faced by them.

Key Words- Youth, Society, Contribution,

Introduction

Youth is the valuable human resource of every country. The young people constitute about forty per cent of the total population of India. During the freedom struggle, the youth of our country played a significant role. There is a generation gap between the young and the old. The youth should be guided and their energies should be utilized for the progress of the nation. Today India is burdened with many social, political and economic problems. The youth can come forward and check them, and work for the betterment of the nation. The youth can also provide relief to the afflicted persons during natural calamities. By performing a constructive role, the youth can make India prosperous in every field.

Unrest among youth has been a problem since time immemorial. It was so in the past and it shall be so in future as well, howsoever glamorous and glittering the social fabric might become and however secure and stable they might feel under the new dispensation. The young have never rested on their past laurels nor have they felt contented with their present possibilities. The chords of their impulses, instincts and intuitions have been always vocal and vibrant. No doubt the problems of youth in different parts of the world under different sociopolitical systems differ in contours and contents. But one thing is almost certain that the modern youth is up against problems, the like of which did not exist in the past. “Youth in turmoil”, “Unrest among youth”, “Youth in revolt”, “Angry young man” – these epithets are not just literary coinage or journalistic flourishes, but a vociferous voice of protest of vast segments of populations that have seen and suffered the all-round erosion of values and the wreckage of their dreams.

Having been influenced by the philosophies of “individualism” and “existentialism”, the urban youth is in a state of defiance against the old order, whether that order comes from the “elderly generation” or the “powers that be”. If they find themselves in a state of “alienation or estrangement” in the present set-up, the fault lies as much with their socio-economic milieu as with the education system. Deprived of the opportunity to develop intellectually, many suffer from the problem of

subjective isolation and self-estrangement. Among red-tapism and bureaucratic control over the strings of both private and public sectors, the cream of the country finds itself uncared and un-solicited for. It is under these trying and turbulent circumstances that the best brain of the country starts draining out. This country does not seem to provide for the youth what they wish for or what they are capable for. They are seen exploited here and not given their due in spite of their putting in the best efforts. This treatment starts with the educational institutions, where the teachers and the curriculum both seem to him quite contrary to his tastes and aptitudes and his enthusiasm seems to get blunted in the start of his career and he feels alienated from the world around him. Once out of college he feels the whole world not ready to accept him and he starts to become rebellions in character. His parents start complaining about his behaviour and during this crucial stage he is prone to some bad habits, like smoking, drugs etc. Many youths at this juncture seek market for their abilities and capabilities but they find, their capacities least respected in the market. Those who succeed in finding jobs or some means of subsistence in this country do not find life a sweet-song or a care-free comfort. A host of problems keep staring them in their faces – inadequate houses, transport and sewerage; poor medical and recreational facilities; neurotic noise pollution, shortages, dust and smoke; crimes and ever-expanding slums and what not. The most creative and colourful period of their lives is consumed and swallowed by activities most profane and abject in the ever-exploding towns and cities. The bosses for whom they work are never co-operative and always scorn them for their inability to get their targets completed, which is always out of their reach. They want to get rid of this servitude and start something of their own to make use of their talents independently but the constraints of finances and other problems bar the way and to keep the ball rolling, and wishing for a divine opportunity to cross his way, they continue with their present unfriendly job merely to make their two ends meet.

If T. S. Eliot's P measured his life by counting the sips of coffee cups, the modern youth in India measures his life by standing in queues, jostling and pushing in buses and finally by removing the grey hair from his head. His problems are social, economic and psycho-emotive but there is none around who can share his sad and solitary existence. Compounded with his lonely state of life, the urban youth have remained immune to the profundity of spiritual heritage of the land, mysticism, the philosophy of Vedas and Upanishads and teachings from their respective religions, right from their formative years in schools, colleges and universities. Fed on scientific data and attuned to economic, political and social theories, the victim finds himself rudderless and utterly helpless when caught in the tempests of some personal crisis or jolted by some inexplicable tragedy. Even the telecast of two great epics on the television has failed to change his outlook because the symbolic and spiritual import of these epics have not penetrated through the thick layers of „rationalism“, „materialism“, „nihilism“, etc. which like crumbs, he picks up from here and there and then flourishes them as props of his pseudo-scholarship. Differences in class and social background contribute to the disparities among youth. It leads to the accumulation of tensions, which have an explosive potential. Youths belonging to the lower class of society, after attaining good academic and technical efficiency became angrier as they join the army of job-seekers and are no more prepared to adapt the level of their aspirations to the prevailing realities. They usually get frustrated as their aspirations are not fulfilled. They want to earn the fruits of their toil they have put in to get their degrees through educational and technical institutions. They do not find people with whom they want to work, as friendly as they expect, so they turn rebellions to their society and their anger finds outlet through a behaviour which turns to be anti-social, at times.

“Today’s youth is concerned with the issue of corruption more than anything else and that is why most of the protestors in the recent Anna Hazare’s campaign against corruption were the Indian youth. Mr Ratan Tata once said, “The youth of today will need to recognise that they shoulder a great responsibility. They will need to fight for rooting out corruption, for ensuring that no one is above the law and uniting the citizens of India as „India first“ instead of communal or geographic factions”. Though fighting against corruption is the responsibility of every citizen but youth by virtue of their nature and energy participate more in this cause. Corruption should be rooted out of country. Youth in India must know what they want and how they want because good and bad co-exist in the society. Today we relate everything related to success in terms of money. But success is more than this. Youth must derive inspiration from their role model and live life with proud.” (Ramadeep Kaur)

The rural youth who comes to towns and cities in large numbers to seek employment after completing their courses of study seem themselves freed from the cramping controls of traditional institutions or rural life. The freedom gained and the energy released thereby does not find satisfying outlet, in the urban areas where they have to compete with youths of urban background. They face the problems of adjustment in cities, in the case of language, manners, speech in the first instance and subsequently inadequate foods and residential arrangements. They feel suffocated in the city crowds and pollution and are unable to accommodate with the routines and life-style of the town. They cannot withstand the glamour of the urban areas and face psychological tension and insecurity generated by the more competitive, individualistic and impersonal environment coupled with the uncertainties of future employment which result in their inhibited socialization. It has a direct impact on their prospects of employment and they become a soft target for the greedy employers of the city who take an advantage of their simplicity and exploit them for their personal gains.

Many of them fall into the traps of some antisocial elements, who take them very far into their network of evildoing wherefrom they do not find any route of escape and their life and career is spoiled. Despite their outnumbering the urban youth, opportunities available to the rural lot are qualitatively different. Here the inequalities that divide the educated and somewhat affluent urban and the unlettered and the underprivileged rural people, come in the way and the realities are denied opportunities as compared the urbanities. The condition of the rural areas has been deteriorating for lack of development there, and the development of real India which is in villages, does not seem to be on the agenda of development agencies, as such, the number of job-seekers, both educated and uneducated, goes on increasing day by day and their march towards cities and towns also increases day by day. Therefore, the deteriorating economic conditions of the villages and the more extensive development-cum-job opportunities of cities is the primary cause of youth migrating from the countryside to the slums and squalor of cities. This influx of rural people to the urban areas signifies kind of “brain drain” towards the cities and calls for an urgent and immediate programme for rural resource development and the engagement of the rural youth in the development of these areas so that the rot is halted and the problems that follow un-planned and haphazard urbanization are put under check. Independence was once an inspiring social ideal and the struggle for independence brought to the free ground some of the finest qualities of the Indian youth. The nationalist struggle was undoubtedly associated with a moral ferment; it did throw up a leadership which had strong bonds with the people and which rose to the great heights of moral courage and dedication. In the person of Gandhi, India did throw up a leader who became a symbol of Indian awakening. But Indian leadership in the period following independence has not been able to transform the challenge of national development into such an overpowering cause; the programme of planned development has not caught the imagination of the

youth nor has it released spiritual ferment and energy to any appreciable extent. The fundamental causes of this weakness are socio-political; they lie in the ambivalent attitude of the leadership to the challenge of development and moral rejuvenation.

The leaderships failure to inspire the youth with their ideal thinking and action has made the Indian youth either cynics or snobs, unable to cope with the day-to-day problems and predicaments. One of the big failures of the Indian models of development and the State has been an inability to realize that we are dealing with a very different kind of society comprising many linguistic and ethnic groups craving for recognition of their rights to preserve their ethnic identity and linguistic entity. Having been exploited and neglected for long, the young blood among these groups took up the cause of their communities and thus came in direct conflict and confrontation with the state authority. In recent times, many movements led by the youth, have been going on in different parts of the country and the only problem that the youth have highlighted is their assertion and reiteration that their separate identity and cultural entity be respected and restored back to its pristine glory and grandeur. The failure in doing this, alongside the deliberate provocations coming from interested quarters has resulted in the growth of both communal conflicts and sub-national assertions and movements that are greatly straining the authority and legitimacy of the Indian State. In the West, the dilemma of the modern youth is born out of factors that are alien to the youth in the developing countries. If poverty, ignorance and unemployment are our curses, affluence and permissiveness are the bane of their homes, most of which are shattered as well as broken. The cult of Hippies, Drug addiction, violence, aimless murders etc. proves beyond doubt that mere material prosperity is not the end of all problems. The largest number of psychologists and psychiatrists flourishing in America point to the widespread enigma of neurosis-cum-mental sickness most prevalent among the youth there. In the countries of Eastern Europe, the problems of youth are that of transition from a “Closed Society” to the “Open One”. All said and done, modern youth, particularly Indian youth, can again contribute towards a big push to Indians growth and progress. Thinking and dynamic elements among the youth will have to organize themselves for serious self-education before they can organize the participation of the youth in this vital, national task. The youth of every country is its valuable human resource. The young people can play an important role in various development activities going on the country. The responsibility for change, progress and innovation lies on their shoulders. Youth is the carrier of cultural identity of a country.

Youth can make or mar a society. Therefore, their energies should be directed properly. The youth of our country played a very important role during our freedom struggle. The political leaders gave a lead to the students and they joined the struggle in large numbers. However, since the attainment of Independence, the youth have remained more or less inactive. They have stayed away from contemporary national politics. The youth constitute about forty per cent of the total population of India. The youth today have often been misunderstood by the elders. There has always been a struggle between tradition and modernity. The elders consider the youth to be immature and inexperienced. The widening generation gap has made them feel alienated. The growing population has aggravated the problem of unemployment. Reservations and nepotism have further heightened the problem. Schools and colleges do not groom them for a bright future. All these factors have made the youth a frustrated lot. Students constitute majority of the youth. They indulge in acts of indiscipline and rowdysim in many universities, colleges and schools. Thus, their energies and zeal are being misused for destructive purposes. They hold rallies, stage demonstrations and resort to strikes, etc. They go to the extent of taking law into their own hands. They lack proper guidance and good leadership. They

should be properly guided so that they use their energies for constructive purposes. The students alone cannot be blamed for this. Political leaders exploit students' power for their own vested interests. If there is good leadership, students' power can be utilized for bringing about social, economic and political reforms in the country. Today India is burdened with many problems in the social and economic spheres. Corruption, increasing population, high illiteracy rate, social evils like child labour, dowry, drug addiction, etc. are some of the burning problems. The youth should take an active part in solving these problems, which have hampered the progress of the country. If the youth respond to their duties towards their country, they can become more responsible citizens. This in turn will help in the fast progress of the nation. "Corruption has become rampant in the country. The common man encounters corruption everywhere starting from politics, bureaucracy to government offices. The youth should organize themselves, form anticorruption cells and expose the guilty. On a higher level, they could also expose the malpractices by both the politicians and the public servants. This would prevent the ruling class and the powerful from indulging in corrupt practices" (Ram Ahuja, 52) The population of India has crossed the one billion marks.

This has hindered the progress of the country. Family planning programmes have not been totally accepted by the people. Youth organizations should take up the responsibility of educating the poor about the benefits of family planning. It is the duty of the youth to further the government's efforts to control population. Illiteracy is another burning problem in our country. The youth should encourage the illiterate parents to send their children to school. They should initiate steps to teach the illiterate people of their neighbourhood. They should teach them elementary reading and writing. They should also educate them about hygiene and the need for cleanliness. The youth should inform the masses about the harmful effects of drinking, smoking drug addiction and chewing tobacco. One of the worst social problems faced by India is the evil of dowry. Hundreds of deaths, suicides and bride burnings are reported every year in our country. Many more of these cases do not come to light at all. The youth should come forward and fight against this evil practice. They should not come under the pressure of their parents to demand, give or accept dowry. The youth can also help in the removal of other social evils like child marriage, casteism, gambling etc. The youth should work for national integration. They should fight against communalism, casteism, linguism, regionalism etc. Sometimes natural calamities like earthquake, flood, cyclone, drought, etc. afflict one part or other of our country resulting in the loss of life and property. Students can provide relief to the affected people by raising funds for them and organizing relief works. The government has become conscious of the need to tap the youth power. With the lowering of the voting age to 18 years, the youth have become politically important. The youth should cast their vote after careful consideration of the character and policies of the politicians and respective political parties. Thus, the youth can play a decisive role in choosing their leaders.

Conclusion:

The first National Youth Policy was formulated and laid in the Parliament in 1988. Again, a new National Youth Policy was formulated in 2003 by the Ministry of Youth Affairs and Sports to galvanize the youth to rise up to the new challenges. The age group of youth, as per this policy is 13 to 35. The new policy recognizes four thrust areas viz., Youth Empowerment, Gender Justice, Inter-Sectoral Approach and Information and Research Network. The policy provides implementation mechanism through which various development programmes and activities will be undertaken for the youth with active involvement of the State Governments and Union Ministries and Departments. Some of the important programmes are, National Programme for Youth and Adolescent Development, National Youth Festival, National Youth Awards, National Service Scheme, Indira Gandhi NSS

Awards etc. The Department of Youth Affairs and Sports is implementing a number of schemes for youth development. Our Five-Year Plans have also laid emphasis on the importance of youth in national development. The government has also introduced several schemes to improve the employment opportunities of the youth. The youth should play a responsible role for the betterment of the country. By playing a constructive role, the youth can make India prosperous in every field.

References:

1. http://www.mapsofindia.com/my-india/india/problems-faced-by-youth-inindia/Ramasdeep_Kaur • Ram Ahuja , Social Problems in India , Amazon Bestbookseller, Bangalore, 2014, View publication stat

“An Analytical Perspective on the Problems and Difficulties of Women's Political Activity in India”

Dr. M. H. HULLUR

Teaching Assistant

Department of Women's Studies, Karnatak University Dharwad

Abstract:

In this paper creator tries to grasp estimation of Women political support at North India. The current paper targets concentrating on the Indian vote based system and the cooperation of womenfolk in the dynamic course of the Indian Republic. Genuine majority rule government is a framework which in Abraham Lincoln's words, is an administration of individuals, by individuals and for individuals. While the majority of the vote based systems have given a framework which has government chosen by every one of the segments of social orders, it is far from being true whether the public authority includes every one of the different segments and critically whether the public authority works for every one individuals of the majority rules system. In this specific situation, the issue of low cooperation of ladies is of extraordinary worry for majority rules systems and without changing that genuine majority rules system can never be accomplished. Women support in direction is fundamental for Women inclinations to be integrated into administration. It has been generally capable that administration structures which don't accommodate promotion liken support of ladies, frequently experience the ill effects of state mediations which are neither comprehensive nor majority rule. Counting ladies, particularly in nearby states is a fundamental stage towards setting out orientation equivalent open doors and orientation delicate strategies. Since ladies have various necessities and perspectives on friendly and policy driven issues, it is critical to include ladies in legislatures to consolidate every one of the cultural perspectives in approach and dynamic cycles. Ladies are effectively associated with family and local area work and consequently very much aware of main problems looked by everyday citizens. This gives them understanding and viewpoint which can be instrumental in manageable generally improvement.

Keywords: *A Majority Rules Government, India, Ladies Political Investment, Grown-Up Establishment, All Inclusive Establishment*

Introduction:

India experienced centralization of arranging which brought about higher imbalance in political decision making at the different levels. While Government was profoundly worried of issues of orientation correspondence, ladies were not generally a piece of such independent direction. Although, India has seen ladies taking part in governmental issues as the longest serving State leader, as boss pastors of different states, individuals in public parliament and state regulative congregations on a huge scale, yet the event of such occasions has not been proportionate to their population. In request to empower better ladies cooperation in dynamic governmental issues, specialists had been attempting to place in booking for ladies however have not been fruitful in that frame of mind due to non-support from a portion of the provincial parties. Back ever, one of the conspicuous individual from opportunity battle, Sarojini Naidu dismissed reservation for ladies, referring to that ladies are not week, shy, quiet. She guaranteed that the interest for conceding special treatment to ladies is a confirmation on her a player in her mediocrity and there has been no requirement for something like this in India as the ladies have forever been by the side of men. The issue of Women booking again came to spotlight in 1973 with voices suggesting reservation for ladies in no less than 33% of the seats and ultimately legal

Women panchayats at the town level were prescribed to deal with the disregard of ladies in country improvement programs through 73rd and 74th established changes in 1993. Women's Reservation Bill or the Constitution (108th Amendment) Bill, is a forthcoming bill in India which proposes to save 33% of all seats in the Lower place of Parliament of India.

Objective:

In this paper creator tries to grasp estimation of women political support at nearby and level. The presence of ladies in neighborhood states fills in as a consolation for different ladies to enter different callings and prompts breaking generalizations of women parts in the public eye and public space.

Research Methodology:

Exploratory research served as the foundation for this investigation. Review information is compiled using e-books, newspapers, websites, and other internet-based sources.

Planning became more centralized in India, which increased the disparity in political decision-making across the board. Even though the government was very interested in gender equality, women were occasionally included in decision-making processes. The political race to every one of these three is finished by an autonomous assortment of Political race Commission which is comprised independently at state and local level. At the public level, the head of government, state leader, is chosen by the individuals from Lok Sabha, lower place of the parliament of India. All individuals from Lok Sabha except two, who can be designated by leader of India, are straightforwardly chosen through broad races which occur like clockwork, by widespread grown-up testimonial. Dissimilar to the majority of different popular governments of the world, India gave ladies casting a ballot right starting from the main political race. Individuals from Rajya Sabha, upper place of Indian parliament, are chosen by a Constituent school involving Individuals from Lok Sabha, elected individuals from the regulative gatherings of states and Association Domains of India. Comparative construction is set up in different provinces of India with two bodies called Vidhan Sabha and Vidhan Parishad. Information of progressive focal and state races show that Indian majority rule government is illustrative of ladies with regards to their support in decisions however it fundamentally needs ladies cooperation as council and leader.

Estimation of Women Political Investment at the Neighborhood Level:

73rd and 74th revisions of the Indian Constitution, a third level of administration was made. It has helped in giving new open doors to nearby even out arranging, powerful execution and checking of different social and monetary advancement programs in the country. Constituent Measurements in India an free Political race Commission has been laid out under the Constitution to do and manage the holding of decisions in India. The Political race Commission is answerable for the direct of decisions to parliament and state governing bodies and to the workplaces of the President and Bad habit President. The Political decision Commission gets ready, keeps up with and occasionally refreshes the Constituent Roll, which shows who is qualified for vote, regulates the selection of applicants, registers ideological groups, monitors the political race, including competitors subsidizing.

Women Citizen Turnout rate in 2014 political decision across various states. It was 65.53% across Indian States. All the insights for the decisions is essentially kept up with by the Political race Commission with information on both the elector cooperation as well as the data on chosen delegates. The electing rolls in India are ordered given a four phase grouping. The whole nation has been partitioned into 543 parliamentary voting demographics. Each parliamentary voting demographic has a few gathering constituencies in it. A get together electorate is additionally partitioned into Wards. Each Ward has various Survey stations (PS) which are littlest sensible unit for leading democratic

around there. The data on casting a ballot is collected at the surveying station level with a field that incorporates orientation data. Broad information has been caught starting from the principal political decision which has been unveiled through digitalization. This permits the public authority to recognize political cooperation of women in decisions at the degree of surveying station which regularly is of the request for 1000 electors. The democratic level of women across various states in the as of late held Lok Sabha races. The first of these two aspects have been estimated and detailed by the Political decision Commission from the main political race which was held in 1952 with few exemptions.

While India has a decent record of women holding every one of the significant posts in the country, the general support of women in governmental issues isn't extremely palatable. At the nearby level, women support as a chosen delegate is high a result of the booking presented for women according to the 73rd amendment in the Indian constitution. Concerns have been raised over the veritable support of women as a chosen agent. It has been accounted for that the men have been administering with their women as an intermediary and as of now there are relatively few powerful methods to recognize veritable women investment. Casting a ballot level of women in the latest Lok Sabha, Vidhan Sabha and Panchayat decisions. It pushed on need to foster an arrangement of customary assortment of information on a bunch of center factors. To conceptualize the framework, the Service of Measurements and Program Execution (MoSPI) comprised a general master panel headed by a Part, Arranging Commission in 2004. The report of the master board submitted to the Public authority of India in 2006 gave a wide system to undertaking a schematic way to deal with get the information gathered and ordered through the PRI component for the country regions. The Service on the counsel of the Arranging Casting a ballot Rate Casting a ballot Rate Women partaking in governmental issues have a superior comprehension of women based issues and their mindfulness about the know-how's of government working render improved answers for the general public as far as achieve orientation value in the country. When the subjective information on women support in politics is caught and dissected appropriately, the organizers might give shape to additional projects on women strengthening to improve the transmitting impacts of women strengthening. The estimation of women cooperation in governmental issues in light of casting a ballot rate and political race to legislature is moderately simple. The test is to gauge the genuine cooperation of women in the decision making process. Support as an Intermediary Candidate. There have been confirmations that because of reservation strategy, certain women got chosen into the arrangement, however they acted only as the mouth-piece of their male relatives. This shows that there is plausible of on-roll women cooperation to be higher than whatever it exists on ground. Mindfulness projects and expansion in female schooling is currently dealing with such happenings and women dynamic support is on an increment. Still there is a need to record information at a more miniature level with the goal that women who just go about as an intermediary can be identified the estimation of dynamic initiatives. The quantitative information of political support of women at nearby level is accessible yet the qualitative information on the parts of their dynamic cooperation including the use of the dynamic usefulness gave to them isn't being evaluated as expected. Albeit, the assembly has empowered their colossal presence into the situation, yet their important quintessence into the framework is yet to be laid out all things considered of the spots. The information on their sharpening about their privileges and its utilization is as yet absent. Endeavors can be made to catch the presentation of women in discusses, drive in tenderizing regulation and support in different parts of the majority rule process.

Use of Technology:

The new government in India has a propensity for involving innovation for taking government plans to the distant regions. The versatile entrance in India is significantly more than the entrance of power associations. The computerized correspondence headways might be acquainted with catch the genuine participation of women in Panchayat exercises by counting their participation and their vote share in passing a choice in the Panchayat. Entryways and versatile applications might be created to voice the women issues by calling reaction from general women. Utilization of Analytics Advanced examination can be utilized to approve, bunch and fragment information concerning women support in nearby level legislative issues. Enormous Information strategies have permitted strategy organizers to work with immense piece of information which can be both quantitative as well as subjective. Strategies like text mining and video mining can be used to remove significant data out of the colossal information which can be as accounts, reports and other data. Work has been begun by the new government to utilize web-based entertainment examination for grass root improvement and orientation issues can be integrated into this framework Advancement of Women Political Support Score. The assortment of information on women cooperation in governmental issues is fundamental for policymakers. With parcel of related and irrelevant information, it becomes basic to change over that data into a pointer which can be used for strategy mediation. Information expected for this undertaking might incorporate every one of the three parts of political investment which are: women as electorate, women as chosen agents and women as strategy producers. Different parts of orientation measurements can likewise be incorporated as a contribution to give an all encompassing proportion of women cooperation around there.

Main points of Contention and Confabulation:

- Reservation of seats in Parliament limits selection of citizens to women competitors. Subsequently, a few specialists have proposed substitute strategies like reservation in ideological groups and double part supporters.
- Pivot of saved bodies electorate in each political decision might decrease the motivation for a MP to work for his voting demographic as he might be ineligible to look for re-appointment from that supporters.
- The report inspecting the 1996 women' booking Bill suggested that reservation be given to women of Other In reverse Classes (OBCs) when the Constitution was altered to consider reservation for OBCs. It additionally prescribed that booking be reached out to the Rajya Sabha and the Authoritative Boards. Neither of these proposals has been consolidated in the Bill.

Conclusion:

A solitary score which can be weighted normal of standardized variant of various aspects can be utilized for both planning and strategy mediation purposes.

- Every one of the States/UT Legislatures might present for Panchayati Raj Organizations (PRIs) to en-sure the security of Chosen Women Delegates (EWRs)/Female Sarpanches (chose town head), especially those having a place with the more fragile segments. They ought not be genuinely hurt, attacked or embarrassed in any way on any count. Separation of any sort against them ought not be permitted to stay unnoticed and settled expeditiously.
- To put a check on the instances of intermediary participation by family members of women EWRs, States have been encouraged to start departmental procedures against the officials in whose presence such gatherings are held.

- To educate the concerned specialists concerning PRIs that gathering of Mahila Sabha/Palli Sabha (women congregation) be held preceding Gram Sabha Meeting (town meeting) and suggestions/choices of Mahila Sabhas obligatorily sent to Gram Sabhas who ought to consider the recommendations imperatively.
- In the majority of Gram Sabha, incorporation of to some extent half of the quantity of women electors ought to be ordered. States which have not ordered such an arrangement ought to do so.
- PRIs ought to be engaged with any Coordinated Strategy to forestall and battle women dealing, issues in upset regions, relocation because of land obtaining and so forth. Related matters might be taken up in Mahila Sabha if there should arise an occurrence of issues of kids and women. The information on political cooperation of women is of enormous utilization of organizers and strategy creators to advance better plans and projects, which can be better carried out by women at neighborhood level. India has a rich history of estimating political interest of women since its freedom. The decentralization of administration which is occurring for most recent twenty years has expanded the significance of estimating cooperation of women in direction. Legitimate orientation planning has previously been turned out for comprehensive development of women and young women by ear-checking 33% spending plan for the women in all the schemes. The Indian Government has a ton of accentuation on using continuous information for estimating different social markers and involving them for strategy mediation. With additional responsive information on women investment, better orientation spending plan drives expect to move the country towards an orientation equivalent society.

References:

1. Tripuramaheshwara. M., (2020). "Issues and Challenges of Women's Political Participation in North India – An Empirical view", International Journal of Research and Analytical Reviews, P- ISSN 2349-5138, Volume 7, Issue 2, PP 77-81.
2. Election Commission of India. "Electoral Roll Data - 2013" (PDF).
3. Rukmini, S. "Rising female voter turnout, the big story of 50 years". The Hindu.
4. Tembhekar, Chittaranjan (March 8, 2013). "EC to give photo voter slips". The Times of India.
5. Rout, Akshay. "Women's Participation in the Electoral Process". Election Commission of India.
6. State-Wise Voter Turnout in General Elections "17th Lok Sabha to see more women power". Daily Pioneer
7. United Nations Development Programme. "Gender Inequality Index". Human Development Indices: A statistical update 2012.
8. The Global Gender Gap Report 2013, World Economic Forum, Switzerland, Table 3b and
9. Rai, M. Shirin. "Reserved Seats in South Asia: A Regional Perspective". Women in Parliament: Beyond Numbers.

“An Empirical Analysis of Globalization Influence on the Indian Economy”

Dr. SUNITHA N M

Associate Professor, Department of Economics

Sri Sri Shivalingeshwara Swamy Government First Grade College, Channagiri-577213.

Abstract:

Globalization implies the destroying of exchange boundaries among countries and the joining of the country's economies through monetary stream, exchange labor and products, and corporate speculations between countries. Globalization has expanded across the world lately because of the quick headway that has been made in the area of innovation particularly in correspondences and transport. The public authority of India made changes in its monetary approach in 1991 when it was in significant emergency and unfamiliar cash saves went down to \$1.2 billion in Jan 1991. Then government chose to give green banner to coordinate unfamiliar interests in the country. The new financial change, prominently known as, Progression, Privatization and Globalization (LPG model) pointed toward making the Indian economy as quickest developing economy and internationally aggressive. The series of changes embraced concerning modern area, exchange as well as monetary area pointed toward making the economy more productive. The advantages of the impacts of globalization in the Indian Business are that numerous unfamiliar organizations set up ventures in India, particularly in the drug, BPO, oil, assembling, and compound areas and this assisted with utilizing many individuals in the country. This diminished the degree of joblessness and destitution in the country.

Keywords: *Globalization, Indian Economy, Economy Change, Financial Development*

Introduction:

The two biggest and most crowded nations, China and India, have been revealing a pace of Gross domestic product development which is impressively over the worldwide normal. The current period of rapid development in both of these countries closely aligns with the ongoing globalization period, which began in the latter part of the 1970s. This lends credibility to the idea that globalization has played a key role in accelerating the rate of development in both countries. Globalization essentially refers to the synchronization of our national economy with the global economy.

The financial changes started affect the general development of the economy. It additionally proclaimed the reconciliation of the Indian economy into the worldwide economy. Globalization affected different areas including Rural, Modern, Monetary, Wellbeing area and numerous others. It was shortly after the LPG strategy for example Progression, Privatization and Globalization sent off by the then Money Clergyman Man Mohan Singh that India saw its improvement in different areas. Globalization portrays an interaction by which territorial economies, social orders, and societies have become coordinated through a worldwide organization of correspondence, transportation, and exchange. The term is at times used to allude explicitly to financial globalization: the joining of public economies into the worldwide economy through exchange, unfamiliar direct venture, capital streams, relocation, and the spread of innovation. "Globalization is defined as the strengthening of global social ties that link distant places, forming neighborhood events influenced by events occurring elsewhere and vice versa."

Objective of the Review:

- To grasp the significance of globalization.
- To examine the monetary exhibition and development of India because of globalization in the ongoing speed.
- To investigate the effect of globalization on sure and negative side.
- To examine the traps of globalization.

- To gauge the fate of the Indian economy.

Research Methodology:

This study was built on the basis of exploratory research. Review data from several different sources is gathered through e-books, journals, websites, and other online tools.

New Financial Strategy:

After experiencing an immense monetary and financial emergency as a response to the emergency that existed at the time, Dr. Man Mohan Singh introduced a second strategy known as the Progression, Privatization and Globalization Strategy (LPG Strategy), also known as the New Monetary Strategy, 1991. The New Monetary Approach (NEP-1991) presented changes in the space of exchange arrangements, money related and monetary strategies, financial and monetary strategies, and valuing and institutional changes. The striking elements of NEP-1991 are (I) progression (interior and outside), (ii) expanding privatization, (iii) diverting scant Public Area Assets to Regions where the confidential area is probably not going to enter, (iv) globalization of economy, and (v) market agreeable state.

Significant Change Measures:

The accompanying measures were taken to change and globalize the economy:

- **Devaluation:** The most important move towards globalization was taken with the declaration of the downgrading of Indian money by 18-19 percent against significant monetary standards in the worldwide unfamiliar trade market. This action was taken to determine the BOP emergency
- **Disinvestment** to make the course of globalization smooth, privatization and advancement arrangements are moving along too. Under the privatization plot the majority of the public area endeavors have been/will be been offered to private areas.
- **Dismantling** of the Modern Permitting System as of now, just six businesses are under mandatory authorizing basically on bookkeeping of ecological wellbeing and vital contemplations. An essentially changed professional strategy in line with the changed permitting strategy is set up. No modern endorsement is expected from the public authority for areas not falling inside 25 kms of the outskirts of urban communities having a populace of more than 1,000,000.
- Allowing **Foreign Direct Venture (FDI)** across a wide range of enterprises and empowering non-obligation streams. The Division has set up a liberal and straightforward unfamiliar speculation system where most exercises are opened to unfamiliar venture on programmed course with next as far as possible on the degree of unfamiliar possession. A portion of the new drives taken to additionally change the FDI system, bury moniker, incorporate opening up of areas like Protection (upto 26%); improvement of coordinated municipalities (upto 100 percent); guard industry (upto 26%); tea ranch (upto 100 percent subject to divestment of 26% in no less than five years to FDI); upgrade of FDI limits in confidential area banking, permitting FDI up to 100 percent under the programmed course for most assembling exercises in SEZs; opening up B2B web based business; Web access Suppliers (ISPs) without Passages; electronic mail and voice message to 100 percent unfamiliar speculation subject to 26% divestment condition; and so on. The office has likewise fortified speculation assistance estimates through Foreign Investment Implementation Authority (FIIA).
- **Non Inhabitant Indian Plan** the overall arrangement and offices for unfamiliar direct speculation as accessible to unfamiliar financial backers/Organizations are completely appropriate to NRIs also. Also, Government has broadened a few concessions particularly for NRIs and abroad corporate bodies having over 60% stake by NRIs.
- Throwing open ventures held for the public area to private investment now there are just three businesses saved for the public area.
- Abolition of the (MRTP) Act, which required earlier endorsement for limit development.
- The expulsion of quantitative limitations on imports.

- The decrease of the pinnacle customs duty from north of 300% preceding the 30% rate that applies now.
- Severs limitations on transient obligation permitting outside business borrowings in light of outer obligation manageability.
- Wide-going monetary area changes in the banking, capital business sectors, and protection areas, including the liberation of loan, areas of strength for fees and administrative frameworks, and the presentation of unfamiliar/confidential area contest

Effect of Globalization:

The advancement of India's economy was embraced by India in 1991. Confronting a serious financial emergency, India approached the IMF seeking advance, and the IMF granted what is referred to as a "primary change" credit—that is, a credit with particular circumstances associated with an underlying shift in the economy. The modifications aimed to gradually move away from government regulation of the market (progress), privatize community associations (privatization), and reduce import restrictions and sponsorships to support deregulation (globalization). While the administration of Rajiv Gandhi (1985–1989) introduced certain financial changes, the Narasimha Rao ministry was the one to give the new financial developments associated with globalization in India a favorable shape and start. Introducing the 1991-92 Financial plans, Money Priest Manmohan Singh said: Following forty years of anticipating industrialization, we have now arrived at a phase where we ought to welcome, rather dread, unfamiliar speculation. Direct unfamiliar venture would give admittance to capital, innovation and market.

Influence on Business:

As per the hypothesis of the general similar benefits, both exchange and FDI ought to exploit the wealth of work thus trigger a pattern of specialization in homegrown work serious exercises thus include an extension in neighborhood business. While an emerging nation opens its boundaries to unfamiliar capital, FDIs produce positive work influences both straightforwardly and in a roundabout way through work creation inside providers and retailers and a tertiary business impact through creating extra salaries thus expanding total interest. By taking everything into account, the creator figures out that the effect of FDI on business is expanding with per-capita pay.

Influence on Destitution Easing:

All things considered, globalization should be gainful to monetary development thus given the normal generally speaking lack of bias with regards to their effect on pay conveyance. Globalization ought to be a method for accomplishing destitution decrease. For sure, most emerging nations encountered a critical decrease in the extent of their populace living beneath the destitution line, including quick globalizing nation India. To infer that the connection among globalization and neediness lightening has a coordinated nature as suggested.

Influence on Modern Area:

The opening of the country's economic sectors to foreign interests by the government in the mid-1990s marked the beginning of the effects of globalization on Indian industry. Globalization of the Indian Business occurred in its different areas like steel, drug, oil, compound, material, concrete, retail, and BPO. Additionally the advantage of the Impacts of Globalization on Indian Industry are that the unfamiliar organizations acquired exceptionally trend setting innovation with them and this assisted with making the Indian Business all the more innovatively progressed. The pessimistic Impacts of Globalization on Indian Industry are that with the approaching of innovation the quantity of work required diminished and this brought about many individuals being eliminated from their positions. This happened essentially in the drug, substance, assembling, and concrete businesses.

Influence on Monetary Area:

The primary focus of India's financial progress program is changes in the financial sector. Unknown competitors can now enter our domestic market thanks to the new financial advancement measures. Development has turned into an unquestionable necessity for endurance. Monetary go-betweens have emerged from their conventional methodology and they are prepared to accept more

credit gambles. As a result, numerous developments have occurred in the worldwide monetary areas which only affect the homegrown area moreover. The rises of different monetary organizations and administrative bodies have changed the monetary administrations area from being a moderate industry to an exceptionally powerful one. In this cycle this area is confronting various difficulties. In this altered environment, India's financial services sector must play a very specific and active role in the years to come by providing a wide range of innovative products to meet the various needs of the numerous potential investors dispersed throughout the nation. The primary focus of India's financial progress program is changes in the financial sector. The development in monetary administrations (containing banking, protection, land and business administration's), after plunging to 5.6% in 2003-04 returned quickly to 8.7% in 2004-05 and 10.9% in 2005-06. The force has been kept up with a development of 11.1% in 2006-07. As a result of Globalization, the monetary administrations industry is in a time of change. Market movements, rivalry, and mechanical improvements are introducing extraordinary changes in the worldwide monetary administrations industry.

Influence on Commodity and Import:

In 2001–02, India's imports and exports totaled 32,572 and 38,362 million, respectively. Numerous Indian organizations have begun becoming good players in the Worldwide scene. Horticulture trades represent around 13 to 18% of all out yearly of yearly commodity of the country. More than US \$6 million worth of horticultural goods were exchanged from the nation in 2000–01, with marine goods accounting for 23% of the total. Marine items lately have arisen as the single biggest supporter of the absolute agrarian commodity from the nation representing more than one fifth of the complete farming products.

Increase in Foreign Exchange Reserves:

Since 1991, India's foreign exchange reserves have increased dramatically. From US\$ 5.8 billion at the end of March 1991 to US\$ 54.1 billion at the end of March 2002, the reserves expanded significantly until reaching US\$ 309.7 billion in March 2008. In March 2009, the reserves dropped to US\$ 252.0 billion. As of September 30, 2010, the reserves were valued at US\$ 292.9 billion, down from US\$ 279.1 billion on March 31, 2010.

An upsurge in FDI:

Between April and February of 2010–11, Mauritius was the top destination for foreign direct investment (FDI) into India, accounting for US\$ 6,637 million or 42% of all equity inflows from FDI into the nation. According to data supplied by DIPP, the US and Singapore, with \$1,120 million and \$1,641 million, respectively, behind Mauritius in FDI equity inflows. In the 'World Investment Prospects Survey 2009-2012' report on global investment prospects, the UN Symposium on Trade and Development (UNCTAD) ranked India as the second most attractive destination for foreign direct investments globally in 2010 and predicted that it would remain in the top five rankings for foreign investors during 2010–12. In February 2011, India received \$1,274 million in FDI equity inflows. From April 2000 to February 2011, the total amount of foreign direct investment (FDI) equity inflows was US\$ 128.642 billion, as per the Bureau of Industrial Affairs and Promotion's data.

The services sector, which includes both financial and non-financial services, accounted for 21% of all foreign direct investment (FDI) equity inflow into India between April and February 2010–11, with FDI worth US\$ 3,274 million. Telecommunications, which includes radio paging, cellular mobile, and basic telephone services, attracted the second-highest amount of FDI, totaling US\$ 1,410 million, during the same period. In terms of foreign direct investment (FDI), the housing and real estate sector ranked third, bringing in US\$ 1,109 million. The electricity sector, on the other hand, received US\$ 1,237 million between April and December of 2010–11. Investment in the automobile industry totaled US\$ 1,320 million.

Expanding Financial Industry:

India ranks fourth in terms of market capitalization, which is calculated by multiplying the market value of a stated firm by the total number of shares in issue, with a value of \$894 billion, behind

the US (\$17,000 billion), Japan (\$4800 billion), and China (\$1000). India is anticipated to surpass the trillion dollar threshold shortly.

Development in the Quantity of Extremely rich people:

India, by and by with precisely 55 "dollar-very rich people" (people with a complete total assets of one billion bucks or more), represents generally 4.5% of the worldwide all out of 1210 tycoons across the six landmasses. The quantity of very rich people of India has ascended to 40 (from 36 last year) more than those of Japan (24), China (17), France (14) and Italy (14) this year. A press report was euphoric: This is the most extravagant year for India. The joined abundance of the Indian tycoons denoted an increment of 60% from \$ 106 billion out of 2006 to \$ 170 billion out of 2007. The 40 Indian tycoons have resources worth about Rs. 7.50 lakh crores while the total interest in the 91 Public Area Endeavors by the Focal Legislature of India is Rs. 3.93 lakh crores as it were.

Benefits of Globalization:

- There is a worldwide market for organizations and for buyers there is a more extensive scope of items to browse.
- Expansion in progression of ventures from created nations to emerging nations, which can be utilized for monetary remaking.
- More prominent and quicker stream of data among nations and more noteworthy social collaboration has assisted with conquering social hindrances.
- Mechanical improvement has brought about turn around mind channel in emerging nations.

Hurdles of Globalization:

- The rethinking of occupations to non-industrial nations has brought about loss of occupations in created nations.
- There is a more noteworthy danger of spread of transferable illnesses.
- There is a basic danger of worldwide companies with gigantic power governing the globe.
- For more modest non-industrial countries at the less than desirable end, it could by implication lead to an unpretentious type of colonization.
- The quantity of provincial landless families expanded from 35 % in 1987 to 45 % in 1999, further to 55% in 2005. The ranchers are bound to pass on from starvation or self destruction.

Eventual fate of Indian Economy- Future Difficulties:

- Specialists accept that the commitment of India on the planet Gross domestic product is assessed to increment from 6% to 11% continuously 2025, while on the other side the commitment of US in world Gross domestic product is ventured to decline from 21% to 18%. This demonstrates towards the rise of India as the third greatest worldwide economy after US and China. The assessment is upheld by the general advancement in every one of the areas in India.
- Supporting the development energy and accomplishing a yearly typical development of 9-10 % in the following five years.
- Improving on techniques and loosening up passage boundaries for business exercises and Giving financial backer well disposed regulations and assessment framework.
- Supporting farming development through broadening and improvement of agro handling.
- Extending industry quick, by something like 10% each year to coordinate the excess work in horticulture as well as the remarkable number of ladies and young people joining the workforce consistently.
- Creating top notch framework for supporting development in every one of the areas of the economy
- Permitting unfamiliar interest in additional areas.
- Affecting monetary combination and disposing of the income deficiency through income upgrade and consumption the board.
- A few see globalization as the spread of western culture and impact to the detriment of neighborhood culture. Safeguarding homegrown culture is likewise a test.

- Worldwide enterprises are liable for a dangerous atmospheric deviation, the consumption of normal assets, and the creation of hurtful synthetic compounds and the obliteration of natural farming.
- The public authority ought to diminish its financial plan deficiency through legitimate evaluating components and better heading of appropriations.
- Enabling the populace through widespread schooling and medical services, India should augment the advantages of its energetic socioeconomics and transform itself into the information center of the world through the utilization of data and correspondences innovation (ICT) in all parts of Indian life albeit, the public authority is focused on promoting monetary changes and creating essential foundation to further develop lives of the provincial poor and lift financial execution. Government had decreased its controls on unfamiliar exchange and speculation a few regions and has demonstrated more progression in common flying, telecom and protection area later on.

Conclusion:

Until the advancement of 1991, India was to a great extent and purposefully disconnected from the world business sectors, to safeguard its youngster economy and to accomplish independence. Unfamiliar exchange was likely to import duties, trade charges and quantitative limitations, while unfamiliar direct venture was confined by furthest breaking point value cooperation, limitations on innovation move, send out commitments and government endorsements; these endorsements were required for almost 60% of new FDI in the modern area. The limitations guaranteed that FDI found the middle value of just around \$200M every year somewhere in the range of 1985 and 1991; a huge level of the capital streams comprised of unfamiliar guide, business getting and stores of non-occupant Indians. For the people who anticipated in any case, India is perhaps of the quickest developing nation today. India at present records for 2.7% of World Exchange (starting around 2015), up from 1.2% in 2006 as per the World Exchange Association (WTO).

India's economy ranks third globally in terms of purchasing power parity (PPP) and seventh globally in terms of nominal GDP. It can possibly turn into the world's third biggest economy by the following ten years, and perhaps of the biggest economy by mid-century. All things considered India is doubtlessly on a roll. The most recent twenty years have sincerely demonstrated incredibly valuable for India. After the execution of NEP 91 (new monetary approach 1991) India showed extreme financial development. After some time, India has taken on various FDI changes and drawn in pool of ventures.

The extraordinary development in economy and FDI are the aftereffect of LPG (progression, privatization and globalization). Aside from this Globalization has helped in:

- Increasing living expectations,
- Lightening neediness, making position
- Guaranteeing food security,
- Benefiting worldwide items in neighborhood market,
- Creating light market for development of industry and administrations, and
- Making significant commitment to the public monetary development, and so on.

References:

1. Monisha Gupta, (2015). "International Journal of Scientific & Innovative Research Studies", ISSN : 2347-7660 (Print), Vol (3), Issue-12, PP 24-31.
2. Aitken, B. and A. Harrison (1999), Do Domestic Firms Benefit from Direct Foreign Investment? Evidence from Venezuela, American Economic Review, vol. 89, pp. 605- 18.
3. Bhagwati, J. and T.S. Srinivasan, (2002), "Trade and Poverty in the Poor Countries", American Economic Review Papers and Proceedings, 92(2): 180-3.
4. Cornia, G. A. (2004), Trade Liberalization, Foreign Direct Investment and Income Inequality, in Lee, E. and M. Vivarelli (eds.), Understanding Globalization, Employment and Poverty Reduction, Palgrave Macmillan, New York, pp. 169-208.

5. Grishma Shah, (2009) "The impact of economic globalization on work and family collectivism in India", Journal of Indian Business Research, Vol. 1 Iss: 2/3, pp.95 – 118
6. G.K. Kalyanaram, (2009) "India's economic growth and market potential: benchmarked against China", Journal of Indian Business Research, Vol. 1 Iss: 1, pp.57 - 65
7. David Pick, Kandy Dayaram, (2006) "Globalisation, reflexive modernisation, and development: the case of India", Society and Business Review, Vol. 1 Iss: 2, pp.171 – 183
8. Rajesh K. Singh, Suresh K. Garg, S.G. Deshmukh, (2010) "The competitiveness of SMEs in a globalized economy: Observations from China and India", Management Research Review, Vol. 33 Iss: 1, pp.54 – 65
9. K.C. Roy, (2005) "Historical pattern of India's economic growth: salient features", International Journal of Social Economics, Vol. 32 Iss: 11, pp.951 – 967
10. <http://www.nstda.gov.in/index.html>
11. <http://12thplan.gov.in/>
12. http://planningcommission.gov.in/plans/pla_nrel/12appdrft/approach_12plan.pdf

“A Review of Educational Library Execution within the Framework of the NEP 2020”

MANJUNATHA S R

Librarian

Government First Grade College, Kadur, Chikkamangaluru (District). Karnataka

Abstract:

The NEP 2020 means to change the schooling system in India by zeroing in on all encompassing and multi-disciplinary schooling, advancing decisive reasoning, and making a student driven approach. In this unique circumstance, scholarly libraries play a significant part to play in supporting the NEP's goals. This organized concept depends on a survey of the writing connected with the job of scholarly libraries in supporting the NEP 2020. Scholarly libraries play a huge part in supporting the NEP 2020 by giving admittance to different and quality assets, advancing long lasting picking up, working with examination and development, encouraging cooperation and systems administration, and improving computerized education abilities. Scholastic libraries can likewise add to the NEP's objective of advancing multilingualism by giving assets in various dialects. Scholarly libraries play an essential part to play in supporting the NEP 2020's vision of changing the school system in India. By giving admittance to different and quality assets, advancing deep rooted learning, and upgrading computerized proficiency abilities, scholastic libraries can add to making a student driven and all encompassing schooling system.

Keywords: *Scholarly library framework NEP-2020, Comprehensive Training, Long lasting Learning, Multidisciplinary instruction, Virtual schooling*

Introduction:

NEP-2020 alludes to the New Instruction Strategy of India that was declared on July 29, 2020. The strategy means to change the Indian schooling system by presenting a few changes at all degrees of instruction, from essential to advanced education.

The strategy was figured out by a board drove by Dr. K. Kasturirangan, previous administrator of the Indian Space Exploration Association (ISRO). The council presented the draft strategy to the Service of Human Asset Improvement (MHRD) in 2019, which the service evaluated and reconsidered before the Association Bureau supported.

NEP-2020 replaces the past Public Arrangement on Schooling, which was presented in 1986 and changed in 1992. The new approach expects to address the difficulties looked by the Indian schooling system and adjust it to the changing necessities of the 21st hundred years.

The vital elements of NEP-2020 incorporate another 5+3+3+4 design for school training, an emphasis on multi-disciplinary and professional instruction, the presentation of a typical selection test for colleges, expanded financing for training, the utilization of innovation in schooling, and the advancement of Indian dialects. (Improvement, 2020).

The arrangement has been generally examined and bantered in India, with numerous partners communicating both help and worries about its different arrangements. Coming up next are the vital parts of the NEP 2020's vision and mission:

Vision: The NEP 2020 imagines a schooling system that engages understudies with the information, abilities, and values they need to flourish in a quickly impacting world. The strategy means to change India into a lively information society by furnishing understudies with the abilities and information fundamental for the 21st hundred years.

Mission: The mission of the NEP 2020 is to give excellent training to all understudies in India. The arrangement expects to guarantee that each understudy approaches evenhanded and comprehensive training that cultivates imagination, decisive reasoning, and critical thinking abilities. (Improvement, 2020).

Research Strategies:

This article was made in the wake of checking on late writing that was distributed on the web and in different spots. It utilizes significant sources and is graphic examination. According to the New Schooling Strategy in India, barely any practically identical examinations have been directed on the degree and possibilities of libraries. A work is being made to fathom and survey how libraries are crucial to our schooling system.

Objectives:

The investigation of scholarly libraries with regards to the Public Instruction Strategy (NEP) 2020 can have a few goals, some of which are:

- To analyze the job: of scholarly libraries in supporting the objectives and targets of NEP 2020, for example, elevating admittance to quality training, guaranteeing value and consideration, and encouraging examination and development.
- To survey the present status: of scholarly libraries in India and recognize regions that need improvement to line up with the NEP 2020 targets.
- To distinguish best practices: and creative models in scholastic libraries that can be embraced to help NEP 2020 objectives.
- To assess the adequacy: of scholarly library administrations in advancing data education, computerized proficiency, and deep rooted mastering abilities among understudies, workforce, and scientists.
- To explore the job: of scholastic libraries in cultivating interdisciplinary examination and joint effort across various disciplines.
- To investigate the potential: of scholastic libraries to help open-access distributing, information the executives, and other arising patterns in academic correspondence.
- To analyze the difficulties: looked by scholastic libraries in adjusting to the changing requirements of understudies and workforce in the advanced age.
- To foster proposals: for policymakers, library executives, and different partners on the most proficient method to reinforce the job of scholarly libraries in supporting NEP 2020 objectives.

Review of Literature:

Abeyrathne and Ekanayake (2019) investigate the job of scholarly libraries in improving independent learning in advanced education. The creators contend that scholarly libraries can assume a vital part in advancing independent advancing by giving admittance to assets, giving preparation and backing, and establishing a climate helpful for learning. The ACRL Exploration Arranging and Audit Advisory group (2014) presents the top patterns in scholastic libraries, including points, for example, advancing jobs of bookkeepers, computerized grant, information the executives, and open access. The report features the requirement for libraries to adjust to changing advancements and client needs. Asif and Singh (2022) examine the job of libraries with regards to the Public Schooling Strategy (NEP) 2020 in India. The creators contend that the NEP underlines the significance of libraries and curators in advancing education, deep rooted learning, and exploration. Aslam (2022) talks about the changing way of behaving of scholarly libraries and the job of library experts. The creator contends that libraries

should adjust to changing advances and client needs and recommends that library experts ought to zero in on giving customized and client driven administrations. Bapte (2022) talks about the job of libraries with regards to the Public Training Strategy in India. The creator contends that the NEP stresses the significance of libraries in advancing computerized proficiency, open access, and long lasting learning. Advancement (2020) gives an outline of the Public Schooling Strategy (NEP) 2020 in India. The arrangement underlines the significance of libraries in advancing examination, advancement, and deep rooted learning. Ducas, Michaud-Oystryk, and Speare (2020) talk about the new and arising jobs of scholarly curators in Canadian exploration concentrated colleges. The creators contend that scholastic custodians should adjust to changing advances and client needs and recommend that they ought to zero in on giving exploration support and computerized grant administrations. Gandhi (2022) talks about the meaning of the New Training Strategy (NEP) 2020 for grown-up schooling and deep rooted learning programs. The creator contends that the arrangement stresses the significance of libraries and bookkeepers in advancing computerized proficiency, open access, and deep rooted learning. Itsekor, Jegbefume, and Oyebola (2019) investigate the job of bookkeepers in carrying out the Public Strategy of Training in Nigeria. The creators contend that custodians can assume a pivotal part in advancing schooling and education by giving admittance to assets, advancing examination, and giving preparation and backing.

Sharma, Devi, Raj, and Kumar (2022) present a concentrate on understudies' impression of mixed learning with regards to the Public Schooling Strategy (NEP) 2020 in India. The creators contend that mixed learning can assume a urgent part in advancing long lasting learning and that libraries can uphold this by giving admittance to computerized assets and preparing. Sivankalai (2021) presents a contextual analysis on the job of scholastic libraries in supporting e-learning and long lasting learning. The creator contends that libraries can assume an essential part in advancing long lasting learning by giving admittance to assets, giving preparation and backing, and establishing a climate helpful for learning. Tzanova (2020) examines the progressions in scholastic libraries in the period of open science. The creator contends that scholastic libraries should adjust to changing advancements and client needs and recommends that they ought to zero in on giving examination support, information the executives, and computerized grant administrations. Zhou (2022) examines the job of libraries in distance picking up during Coronavirus. The creator contends that libraries can assume a significant part in supporting distance learning by giving admittance to computerized assets, working with correspondence and coordinated effort, and giving preparation and backing. Zotoo and Liu's (2019) article investigates the requirement for scholarly libraries in Ghana to foster an examination information the board (RDM) methodology to help public improvement objectives. The creators give an outline of RDM rehearses in Ghana and examine difficulties looked by scholastic libraries in carrying out RDM procedures. They likewise propose a structure for fostering a public RDM methodology that incorporates organizations with research establishments, limit working for library staff, and support for RDM among partners. The article adds to the writing on RDM in agricultural nations and gives experiences into the difficulties and open doors for scholastic libraries in supporting examination information the board in Ghana.

Contribution of Scholarly Libraries in Accomplishing the Targets of NEP-2020:

The scholarly library assumes a pivotal part in accomplishing the Public Training Strategy 2020 (NEP-2020) targets. Here are a portion of the manners in which scholarly libraries can uphold NEP-2020 goals:

- **Facilitating admittance to quality instructive assets:** NEP-2020 accentuates the significance of giving quality training to understudies. Scholastic libraries can uphold this goal by giving admittance to a great many instructive assets, including books, diaries, research papers, e-assets, and so forth.
- **Promoting examination and advancement:** NEP-2020 plans to advance exploration and development in training. Scholastic libraries can uphold this goal by giving assets and offices to analysts and understudies. Libraries can likewise team up with different foundations and associations to advance examination and development.
- **Supporting multi-disciplinary schooling:** NEP-2020 underscores the significance of multi-disciplinary instruction. Scholarly libraries can uphold this goal by giving assets connected with various fields of study. Libraries can likewise arrange interdisciplinary occasions and exercises to advance joint effort between various offices and resources.
- **Fostering advanced proficiency:** NEP-2020 perceives the significance of computerized education in the cutting edge world. Scholastic libraries can uphold this goal by giving admittance to computerized assets and instruments. Libraries can likewise give preparing and backing to understudies and employees to foster computerized proficiency abilities.
- **Encouraging long lasting learning:** NEP-2020 stresses the significance of deep rooted learning. Scholastic libraries can uphold this goal by giving assets and offices to proceeding with instruction and expert turn of events. Libraries can likewise arrange studios and occasions to advance long lasting learning.

Hurdles of Scholarly Library in Accomplishing Objectives of NEP-2020:

The NEP-2020 is a complete arrangement that expects to change the Indian school system. Scholarly libraries assume a significant part in accomplishing the objectives of NEP-2020, yet they face a few difficulties. A portion of the hurdles are:

Funding: Scholarly libraries require a lot of subsidizing to buy and keep up with assets, overhaul innovation, and offer types of assistance. Be that as it may, libraries frequently battle to get adequate assets from their establishments or government.

Digital Gap: The NEP-2020 underscores the significance of advanced assets and web based learning, yet not all understudies approach the web and computerized gadgets. This computerized partition makes a test for scholastic libraries as the need might arise to guarantee fair admittance to their assets and administrations.

Changing Necessities of Clients: The NEP-2020 spotlights on creating decisive reasoning, critical thinking, and relational abilities, which require a different scope of assets and administrations. Scholastic libraries must adapt to the changing necessities of their clients and give the assets and administrations that help the advancement of these abilities.

Limited Actual Space: Scholarly libraries frequently have restricted actual space to store their assortments and give concentrate on spaces. This impediment represents a test as the need might arise to adjust the actual space prerequisites with the interest for administrations.

Technology Coordination: NEP-2020 imagines the reconciliation of innovation in all parts of schooling. Scholarly libraries need to consolidate innovations to help educate, learn, and explore. In any case, it requires critical venture and preparing of library staff.

Outreach and Commitment: Scholastic libraries need to connect and draw in with the understudy and staff local area to grasp their requirements and advance their assets and administrations.

Notwithstanding, effort and commitment require critical assets and endeavors, which can be quite difficult for libraries with restricted staff and spending plans.

Conversation focuses and Ideas for the Progress of NEP-2020 considering the Scholastic Library:

NEP-2020 urges scholastic libraries to advance examination, development, and long lasting learning. In this specific situation, the accompanying conversation focuses and ideas can be useful for scholarly libraries to accomplish the objectives of NEP-2020:

- **Strengthening computerized foundation:** NEP-2020 stresses the significance of advanced advancements in schooling. Scholarly libraries ought to zero in on building a strong computerized foundation to help e-learning and remote admittance to library assets. They ought to give admittance to advanced assets, for example, digital books, e-diaries, information bases, and online chronicles and make stages for computerized cooperation and correspondence.
- **Promoting exploration and advancement:** Scholastic libraries ought to work with examination and development by giving admittance to the most recent examination apparatuses and assets. They ought to likewise offer preparation and backing for research strategies, information examination, and reference the board. The libraries can team up with research foundations and associations to make storehouses of examination information and elevate open admittance to investigate discoveries.
- **Fostering long lasting learning:** Scholarly libraries ought to make projects and drives to advance deep rooted learning among understudies, personnel, and the local area. They ought to give admittance to a scope of learning assets like course readings, reference materials, and sight and sound assets. The libraries can likewise sort out studios, classes, and gatherings to upgrade the abilities and information on library clients.
- **Strengthening effort and commitment:** Scholastic libraries ought to draw in with their clients and networks through outreach projects and exercises. They can coordinate book clubs, understanding gatherings, and other widespread developments to advance perusing and proficiency. The libraries can likewise collaborate with schools, universities, and local area associations to grow their compass and effect.
- **Creating a culture of development and trial and error:** NEP-2020 supports trial and error and development in schooling. Scholarly libraries ought to embrace this culture by taking on new advances, investigating new techniques for administration conveyance, and teaming up with different partners. The libraries can likewise make spaces for advancement and innovativeness, for example, producer spaces, and urge clients to explore different avenues regarding novel thoughts and ideas.

Conclusion:

The NEP 2020 perceives the requirement for scholarly libraries to give admittance to advanced assets, including digital books, diaries, and data sets, to help instructing, learning, and exploration. The arrangement underlines the significance of open admittance to explore yields and urges scholarly libraries to advance open access distributing and to help the improvement of institutional vaults. Moreover, the NEP 2020 features the significance of scholastic libraries in advancing interdisciplinary exploration and cooperation among staff, understudies, and analysts. The approach urges scholastic libraries to make spaces and offices that work with coordinated effort, trial and error, and development. All in all, the NEP 2020 perceives the changing job of scholarly libraries in the computerized age and underscores the requirement for scholastic libraries to embrace creative practices to help educating,

learning, and exploration. The approach perceives scholastic libraries as vital participants in advancing exploration and advancement and urges them to team up with different organizations to advance interdisciplinary examination and development.

References:

1. Vagdal TS, Acharya S, (2023). The role of academic libraries in the context of national education policy (NEP)-2020. *IP Indian J LibrSci InfTechnology*, 8(1):32-36.
2. Abeyrathne DK, Ekanayake SY. The Role of Academic Libraries for Augmenting Self-Directed Learning in Higher Education. *Reference Librarian*. 2019;(1):60–60.
3. Planning AR, Committee R. Top trends in academic libraries. *ACRL Res Planning Rev Committee*. 2014;83(6):75.
4. Asif M, Singh KK. Libraries @ national education policy (NEP 2020) in India. *IP Indian J Lib Sci Inf Technol*. 2022;7(1):18–21.
5. Aslam M. Changing behavior of academic libraries and role of library professionals. *Information Discovery and Delivery*. Inf Discovery . 2022;
6. Bapte VD. Libraries in the context of National Education Policy. *Ann Libr Inf Stud*. 2022;69(3):221–4.
7. Development R. National education policy 2020. *Econ Pol Weekly*. 2020;55(31):1–66.
8. Ducas A, Oystryk NM, Speare M. Reinventing ourselves: New and emerging roles of academic librarians in Canadian research- intensive universities. *College Res Lib*. 2020;81(1):43–65.
9. Gandhi R. Significance of New Education Policy (NEP) 2020 for Adult Education and Lifelong Learning Program. *Int J Manag*. 2022;7(1):80–6.
10. Itsekor VO, Jegbefume MC, Oyebola OJ. The role of librarians in the implementation of the national policy of education. *Lib Philosophy Pract*. 2019;p. 1–19.
11. Sharma M, Devi M, Raj T, Kumar S. A Study on students’ perceptions on application of blended learning (BLA) an approach towards NEP. *Int J Health Sci*. 2022;6(S1):1581–9.
12. Sivankalai S. Academic Libraries support E-Learning and Lifelong Learning: A case study. *Libr Philosophy Pract*. 2021;p. 1–18.
13. Tzanova S. Changes in academic libraries in the era of Open Science. *Education for Information*. *Educ Inf*. 2020;36(3):281–99.
14. Zhou J. The role of libraries in distance learning during COVID-19. *Inf Develop*. 2022;38(2):227–38.
15. Zotoo IK, Liu G. Research Data Management (RDM) Strategy for Academic Libraries in Ghana: Setting a National Development Agenda. *OALib*. 2019;6(4):1–24.

Emerging Diseases Affecting Wildlife: A Contemporary Assessment

Premakar Nagnath Kotule

Asst. Professor, Dept. Zoology M.S.P, Mandal's Swami Vivekanad College,
Parli Vajinath, Dist. Beed.

Introduction :

This research paper explores the impact of emerging diseases on wildlife populations, emphasizing recent developments in understanding and combating these threats. Through an interdisciplinary approach, it examines the ecological, conservation, and human health implications of such diseases. In conclusion, the dynamics of disease emergence and spread in wildlife populations are complex and multifaceted. Recognizing the interconnected factors influencing these processes is essential for developing effective strategies to mitigate the impact of emerging diseases on wildlife, ecosystems, and human health. Through interdisciplinary research and collaborative efforts, we can strive to better understand and manage the intricate relationships between pathogens and wildlife host. Wildlife health is crucial for maintaining ecosystem balance, biodiversity, and human well being. The following points give detailed information regarding to the wildlife health. It is important to define emerging diseases in wildlife. Here is a definition-

Emerging diseases in wildlife refer to novel or previously unrecognized infections that have recently appeared or increased in incidence within a wildlife population. These diseases may originate from various sources, including wildlife reservoirs, domestic animals, or human activities, and they can have significant ecological, economic, and public health implications. Emerging wildlife diseases often require monitoring, research, and management efforts to understand their dynamics, prevent their spread to other species, and mitigate their impacts on ecosystems and human health.

Emerging diseases in wildlife refer to novel or previously unrecognized infections that have recently appeared or increased in incidence within a wildlife population. These diseases may originate from various sources, including wildlife reservoirs, domestic animals, or human activities, and they can have significant ecological, economic, and public health implications. Emerging wildlife diseases often require monitoring, research, and management efforts to understand their dynamics, prevent their spread to other species, and mitigate their impacts on ecosystems and human health.

1. **Ecosystem Stability-** Wildlife plays various roles in ecosystems, such as pollination, seed dispersal, and pest control. Healthy wildlife populations contribute to the stability and resilience of ecosystems.
2. **Biodiversity Conservation-** Wildlife health is essential for preserving biodiversity. Healthy populations ensure genetic diversity within species, which is vital for their long-term survival.
3. **Economic Value-** Wildlife supports industries such as ecotourism, fishing, and hunting, contributing to local economies. Healthy wildlife populations sustain these industries and provide livelihoods for many people.
4. **Disease Management-** Monitoring wildlife health can help detect and prevent the spread of diseases that can affect both animals and humans. Understanding wildlife health can lead to better management practices to reduce disease transmission.

5. **Indicator of Environmental Health-** The health of wildlife populations can serve as an indicator of overall ecosystem health. Changes in wildlife health may signal environmental degradation, pollution, or other ecosystem disturbances.
6. **Cultural and Recreational Value-** Wildlife has cultural significance for many communities and provides recreational opportunities such as bird watching and wildlife photography. Healthy wildlife populations ensure these benefits are sustained.

Overall, maintaining the health of wildlife populations is essential for the well-being of ecosystems, economies, and human societies.

Analysis of factors contributing to the emergence of new diseases :

The analysis of factors contributing to the emergence of new diseases involves examining a multitude of interconnected elements that influence the development and spread of pathogens. Here's a breakdown of key factors

1. **Environmental Changes:** Alterations in ecosystems due to deforestation, climate change, and changes in land use can disrupt natural balances, creating new niches for pathogens and facilitating their transmission.
2. **Biodiversity Loss:** Reduction in biodiversity can lead to an increase in the prevalence of certain species that act as reservoirs for diseases. Loss of species diversity may disrupt ecological checks on pathogen transmission. Increased international travel and trade contribute to the global spread of diseases. Pathogens can be transported across borders, introducing them to new environments and host populations.
3. **Climate Change:** Altered climate patterns affect the distribution of vectors (e.g., mosquitoes and ticks) that transmit diseases. Warmer temperatures may expand the geographical range of these vectors, introducing diseases to new areas.

The encroachment of human activities into wildlife habitats increases the likelihood of contact between humans and wildlife. This interaction creates opportunities for pathogens to jump from animals to humans. Intensive agriculture, livestock farming, and changes in farming practices can create environments conducive to the emergence of new diseases. High-density animal populations can facilitate the rapid spread of pathogens. The misuse and overuse of antibiotics in human and animal health contribute to the development of antibiotic-resistant strains of bacteria. This resistance can complicate disease management and treatment.

Interconnectedness with Human Health:

The interconnectedness between wildlife health and human health is a crucial aspect of disease ecology and conservation. Several factors highlight this intricate relationship.

1. **Zoonotic Diseases:** Many diseases can be transmitted between animals and humans. Zoonotic diseases, such as Ebola, Zika, and COVID-19, have their origins in wildlife. Understanding and managing these diseases in wildlife are essential for preventing spillover into human populations.
2. **Emerging Infectious Diseases:** Changes in wildlife populations, ecosystems, and climate can contribute to the emergence of new infectious diseases. The spread of these diseases can have direct or indirect impacts on human health, necessitating a holistic approach to disease management.
3. **Food Security and Agriculture:** Diseases affecting wildlife can have implications for food security and agriculture. For example, the spread of diseases from wildlife to livestock can

impact agricultural productivity, affecting the availability and safety of food resources for human consumption.

Most human EIDs result from exposure to zoonotic pathogens, that is, those transmitted naturally between animals and humans, with or without establishment of a new life-cycle in humans. Wildlife play a key role in their emergence by providing a “zoonotic pool” from which previously unknown pathogens may emerge (2). This occurs classically for influenza virus, which causes pandemics in humans after periodic exchange of genes between the viruses of wild and domestic birds, pigs, and humans. Recent nucleic acid sequence analyses have demonstrated direct transmission of avian influenza to humans (43) and have identified potential nonhuman primate reservoirs from which HIV types 1 and 2 originated (44). Natural reservoir hosts for Ebola and Marburg viruses have proved more elusive (17), although fruit or insectivorous bats, insectivores, and rodents have been tentatively implicated. The link to bats is strengthened because (i) they can support replication of experimentally inoculated virus, (ii) human infection has occurred near bat-roosting sites, and (iii) Ebola virus subtypes have been identified in geographically dispersed regions (including Madagascar and the Philippines). Sequence analysis suggests that separate Ebola outbreaks are associated with distinct emergence events, occurring either directly from the primary reservoir, or via secondary or tertiary intermediate hosts. Similar chain events are thought to have occurred in Australia for Hendra virus (fruit bat reservoir, horses, and humans) and Menangle virus (fruit bat reservoir, domesticated pigs, and humans) (16), and in Malaysia and Singapore for Nipah virus (fruit bat reservoir), which causes a fatal disease of humans, dogs, and pigs (45). The involvement of fruit bats in this high-profile group of EIDs has implications for further zoonotic disease emergence. A number of species are endemic to remote oceanic islands, and these may harbor enzootic, potentially zoonotic, pathogens. Searches for new zoonotic pathogens have become part of the strategy to counter emerging disease threats to humans, and knowledge from studies of known pathogens can assist in this surveillance. Telford et al. (46) compared guilds of deer tick-transmitted zoonotic pathogens in Eurasian *Ixodes* spp. ticks with those described from America and discovered a novel flavivirus, “deer tick virus,” related to the virulent Powassan virus. This work showed similar host-parasite guilds in wildlife host-vector assemblages separated since the Pleistocene, and has important implications for future targeting of surveillance efforts.

Examples of recent outbreaks and their consequences on ecosystems:

While the term “emerging diseases affecting wildlife” often encompasses various diseases, some recent outbreaks have had notable consequences on ecosystems. **Ranavirus in Amphibians:** Ranavirus affects amphibians, causing severe skin lesions and organ failure. Recent outbreaks have been reported in various amphibian species globally. Its consequences : Amphibians are critical components of ecosystems, regulating insect populations and serving as prey for various predators. Ranavirus outbreaks can disrupt these ecological roles, impacting biodiversity and ecosystem stability. **Chronic Bee Paralysis Virus (CBPV) in Pollinators:** CBPV is a virus that affects honeybees and other pollinators. While not new, recent outbreaks have heightened concerns about its impact on bee populations. Its Consequences are mentioned here. Bees are essential pollinators for many plants, including numerous crops. Outbreaks of CBPV can contribute to declines in pollinator populations, potentially affecting plant reproduction and ecosystem dynamics. **Snake Fungal Disease (SFD):** Snake Fungal Disease is caused by the fungus *Ophidiomyces ophidiicola* and affects various snake species. It has been reported in different regions, impacting both venomous and non-venomous snakes. Snakes play crucial roles in ecosystems as predators, regulating rodent populations. SFD can disrupt these

predator-prey dynamics, potentially leading to cascading effects on other species within the food web. Bat White-Nose Syndrome (WNF) Continues: White-Nose Syndrome, caused by the fungus *Pseudogymnoascus destructans* continues to affect bat populations globally, including recent outbreaks in different regions. Bats contribute to ecosystems by controlling insect populations. WNF-induced declines in bat populations can result in increased insect numbers, impacting vegetation and potentially affecting other wildlife. Ranavirus in Fish: Ranavirus not only affects amphibians but also impacts fish species. Recent outbreaks have been observed in various freshwater and marine environments. Its consequences: Fish are essential components of aquatic ecosystems, contributing to nutrient cycling and serving as prey for larger predators. Ranavirus outbreaks in fish can disrupt these ecosystem functions and affect the health of aquatic habitats.

These examples underscore the importance of monitoring and understanding emerging diseases affecting wildlife, as their consequences extend beyond individual species to influence entire ecosystems. Managing these outbreaks requires a holistic approach that considers ecological, conservation, and public health perspectives.

Conclusion :

Numerous emerging infectious diseases have arisen from or been identified in wildlife, with health implications for both humans and wildlife. In the practice of wildlife conservation, to date most attention has focused on the threat emerging infectious diseases pose to biodiversity and wildlife population viability. In the popular media and public eye, however, wildlife is often only portrayed as the cause of emerging infectious diseases and resultant human health impacts. There is little coverage on the roles of human-induced habitat destruction or wildlife population stress in emerging infectious disease spread, nor the negative impacts of disease on wildlife. Here, we focus on a little-studied and seldom discussed concern: how real and perceived risks of wildlife-associated diseases for human and companion animal health might erode public support for wildlife conservation. We believe that wildlife-associated emerging infectious diseases and public perceptions of these risks are among the most important threats to wildlife conservation. In light of this concern, we explore the challenges and opportunities for addressing this situation in a One Health context that emphasizes the interdisciplinary collaboration and the inextricable nature of human and animal health and disease.

References :

1. S. S. Morse, in *Emerging Viruses*, S. S. Morse, Ed. (Oxford Univ. Press, New York, 1993), chap. ; R. M. Krause, *J. Infect. Dis.* 170, 265 (1994).
2. Marine EIDs are dealt with in a parallel paper: C. D. Harvell et al., *Science* 285, 1505 (1999).
3. Noninfectious emerging diseases of wildlife and emerging plant diseases are not reviewed here. R. M. Anderson and R. M. May [*Philos. Trans. R. Soc. London Ser. B* 314, 533 (1986)] give notable examples of plant diseases that could be considered emerging using the criteria in (1, 2).
4. An expanded version of Table 1 (Web table 1) is available to Science Online subscribers at www.sciencemag.org/feature/data/1041321.shl.
5. W. Plowright, *Symp. Zool. Soc. London* 50, 1 (1982); A. P. Dobson and P. J. Hudson, *Trends Ecol. Evol.* 1, 11 (1986).
6. T. Thorne and E. S. Williams, *Conserv. Biol.* 2, 66 (1988).
7. K. L. Viggers, D. B. Lindenmayer, D. M. Spratt, *Wildl. Res.* 20, 687 (1993); M. H. Woodford, *J. Zoo Wildl. Med.* 24, 265 (1993); A. A. Cunningham, *Conserv. Biol.* 10, 349 (1996).
8. R. Woodroffe, *Anim. Conserv.* 2, 185 (1999).
9. R. M. Anderson and R. M. May, *Nature* 280, 361 (1979); P. Hudson and J. Greenman, *Trends Ecol. Evol.* 13, 387 (1998); D. M. Tompkins and M. Begon, *Parasitol. Today* 15, 311 (1999).
10. H. McCallum and A. Dobson, *Trends Ecol. Evol.* 10, 190 (1995).
11. A. P. Dobson and R. M. May, in *Conservation Biology: The Science of Scarcity and*

- Diversity, M. Soule´ Ed. (Sinauer, Sunderland, MA, 1986), chap. 16.
12. R. M. May, *Conserv. Biol.* 2, 28 (1988); A. M. Lyles and A. P. Dobson, *J. Zoo Wildl. Med.* 24, 315 (1993); M. E. Scott, *Conserv. Biol.* 2, 40 (1988); L. A. Real, *Bioscience* 46, 88 (1996); G. Hess, *Ecology* 77, 1617 (1996).
 13. Causal themes underlying the emergence of human EIDs are closely paralleled by factors driving the emergence of wildlife EIDs (for example, international travel is paralleled by the international movement of livestock and other animals). The “globalization” of agriculture, trade and human population movements [D. P. Fidler, *Emerg. Infect. Dis.* 2, 77 (1996); A. J. McMichael et al., *Bioscience* 49, 206 (1999)] can be equated, for wildlife EIDs, with increasing biogeographical homogeneity resulting from human influence on ecosystems [S. L. Pimm et al., *Science* 269, 347 (1995)].
 14. S. J. Schrag and P. Wiener, *Trends Ecol. Evol.* 10, (1995).
 15. K. Murray et al., *Science* 268, 94 (1995); J. S. Mackenzie, *Emerg. Infect. Dis.* 5, 1 (1999).
 16. H.-D. Klenk, Ed., *Curr. Top. Microbiol. Immunol.* 235 (1999); T. P. Monath, *J. Infect. Dis.* 179, S127 (1999); H. Leirs et al., *J. Infect. Dis.* 179, S155 (1999); M. Hagmann, *Science* 286, 654 (1999).

Effect Of Alphamethrin Pesticide On Glycogen Content Of Fresh Water Crab *Barytelphusa Cunicularis*

Kapadnis R R

Dept of Zoology M.G.V's S.P.H. Arts, Science and Commerce College, Nampur Tal-Satana . Dist- Nashik (M.S.) India

Abstract:-

In the fresh water crab *Barytelphusa cunicularis* were exposed to lethal concentration of 0.1316, 0.1026, 0.0812, 0.0694 ppm Lc50 values of 24, 48, 72, and 96 hrs respectively. After exposure periods Glycogen were estimated from the tissues i.e. hepatopancreas, ovary, testes and muscle.

Introduction:

World wide application of alphamethrin pesticide has increased as pest control in agriculture. The application of pesticides has become one of the modern tools in the agriculture. But indiscriminate use of the pesticides has resulted in the contamination of aquatic bodies and affecting sincere. These pesticides accumulated in the body of non target organism and damages the organs and system of the body and disturb the physiological and biochemical process of the organisms.

The fresh water crabs are widely distributed along the bank of Mousam river and Haranbari dam Taharabad. The pesticide alphamethrin is an organophosphate pesticide which is widely used to control the crop pests. Though many workers have reported the impact of pesticides on several species of crabs but least literature is available on fresh water crab *Barytelphusa cunicularis* therefore the present work has been undertaken to study the effect of alphamethrin pesticide on glycogen content of crab *Barytelphusa cunicularis*.

Materials and Method :-

The fresh water crab *Barytelphusa cunicularis* were collected from Haranbari Dam, near Taharabad, Dist-Nashik (M.S.) India. The crabs were reared in troughs containing tap water and acclimated to laboratory condition for 3 to 4 days, prior to the commencement of the experiment. Crabs were fed with the pieces of earthworm and water was changed every alternate day. Crabs were not fed during the experiment. The physicochemical parameters like temperature, pH, dissolved oxygen, dissolved solids and alkalinity were determined by the standard technique of APHA.

The crabs were grouped in the five batches. The first batch was maintained as a control and second, third, fourth and fifth batches of crabs were exposed to 0.1316, 0.1026, 0.0812, 0.0694 ml/liter Lc50 values of 24, 48, 72, and 96 hrs respectively. After exposure periods the crabs were dissected and tissues i.e. hepatopancreas, ovary, testes, and muscles were taken out for biochemical assay of glycogen by Kemp et.al (1954) method

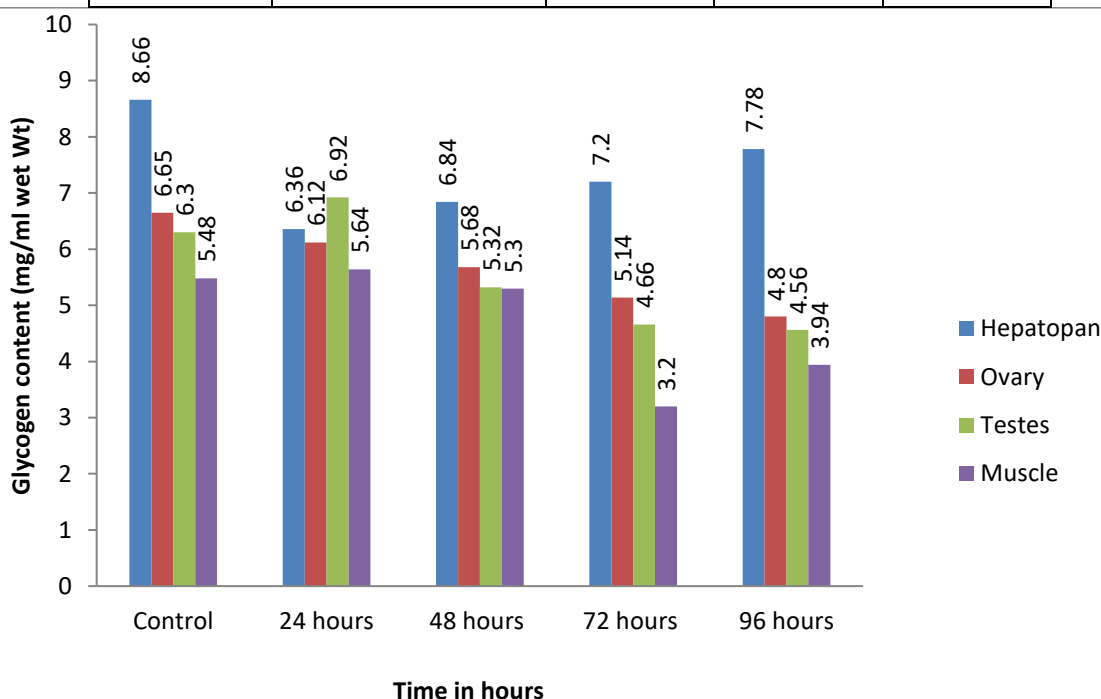
Results :-

The physicochemical parameters of water used for holding the crabs the water parameters were as temperature 25°C, pH 7.3, total hardness 148 ppm and oxygen content 5.3 ml/lit. The present result reveals that glycogen content was higher in hepatopancreas (8.66 mg/ml) when compared to ovary (6.65 mg/ml) testes (6.30 mg/ml) and muscles (5.48 mg/ml) in control crabs.

When crabs were exposed to acute concentrations 0.15 ppm, 0.13, 0.10, and 0.08 ppm of alphamethrin (Lc 50 values of 24 hours, 48 hours, 72 hours and 96 hours respectively) a significant ($P < 0.05$) variation in glycogen contents was observed in hepatopancreas, ovary, testes and muscles. (Table-1 and Graph-1).

Table 1 :-Acute impact of Alphamethrin pesticide on Glycogen content of fresh water crab *Barytelphusa cunicularis*.

Exposure period/hrs	Hepatopancreas mg/ml	Ovary mg/ml	Testes mg/ml	Muscle mg/ml
Control	8.66±0.24	6.65±0.22	6.30±0.2	5.48±0.2
24 hours	6.36±0.2	6.12±0.2	6.92±0.2	5.64±0.2
48 hours	6.84±0.2	5.68±0.2	5.32±0.2	5.30±0.2
72 hours	7.20±0.22	5.14±0.02	4.66±0.17	3.20±0.14
96 hours	7.78±0.22	4.80±0.17	4.56±0.17	3.94±0.17

Graph-1 Acuate impact of Alphamethrin pesticide on Glycogen content of fresh water crab *Barytelphusa cunicularis*

Discussion :-

The toxicant possibly affects all the body parts of exposed organisms either by physiology or by inducing biochemical changes. The biochemical changes in organ of animal exposed to the pollutant have no definite pattern. Biochemical changes that were noticed in the present experiment may be due to response of pollutants intoxication, representing adoptive or regulatory mechanism or may be due to pathological lesions. The organisms undergo a shift to the metabolic processes and defend it from the toxic effects by undergoing all the protective measures.

Glycogen serves as a stored source of energy for metabolic processes. At cellular level it is used as a source of energy in the form of glucose according to need of organisms. Glycogen is considered to be the major source of energy in animal tissues and maintenance of glycogen reserve is an essential feature of organisms.

In the present study , when fresh water crab *Barytelphusa cunicularis* were exposed to lethal concentration of alphamethrin pesticide a significant decrease in glycogen contents was observed in all tissues such as hepatopancreas, ovary, testes and muscles after 24 hours exposure when compared to control group. Decrease in glycogen contents during acute exposure may be due to its utilization for

countering the pollutant stress and its suggests the prevalence of anaerobic condition such as anoxia (Mayes 1971). Anoxia stresses causes and increase in carbohydrate metabolism. These results indicate that pesticides may cause stress conditions similar to anoxia which may lead to increased glycogenolysis.

Shaikh (1976) reported the initial decline in glycogen contents during acute exposure to heavy metal exposure on the fresh water crab *Barytelphusa guerini*. Similar observation has been made by Kulkarni et.al (2005) on fresh water mussel *Lamellidens corrianus* exposed to Hilden pesticide.

Prasad and Reddy (2009) reported the decline in glycogen content of a bivalve *lammellidens marginalis* after sub lethal exposure to confidor pesticides. Effect of mercuric chloride on glycogen content of fresh water crab *Barytelphusa cunicularis* were observed by Yadav (2009) and he reported the gradual decline in glycogen content of hepatopancreas in crab. Significant decline in glycogen content was reported by Tripathi et.al (2003) on fresh water fish *Channa punctatus* exposed to dimethoate pesticide. Vijayavel and Balasubramaniam (2006) reported the gradual decline in glycogen content of edible crab *Scylla serrata* exposed to naphthalene.

Acknowledgement :-

Author is very much thankful to Honorable Dr. Apoorva Hiray ,Co-ordinator, Mahatma Gandhi Vidyamandir Nashik for motivation to do research work. Principals of MSG Arts,Science and Commerce College,Malegaon and S.P.H. Arts,Science and Commerce College,Nampur for providing all the laboratory facilities and inspiration during the course of this task.

References :-

1. Ahmad K.T., M.D. Begum, S.Sivaiah and K.V. Ramanarao (1978): Effect of Malathion on free amino acids, total proteins, glycogen and some enzymes ofpelecypod, *LamellidensMarginalis*. Pro.Indian Acad. Sci. 81 377-381 (1978).
2. Akarde S.R.,D.A. Kulkarni and U.H. Mane: Effect of folithion on some biochemical constituents of fresh water bivalve mollusc, *Lamellidensmarginalis* Proc. Symp. Ass. Environ. Poll.173-180 (1985).
3. Bailey N.T.J.: Statistical methods in biology. ELBS English University Press, London (1965).
4. D. Ribera, J.F. Narbonne, and M. Saint-Denis, (2001): Biochemical responses of the earthworm *Eisenia fetida andrei* exposed to contaminated artificial soil, effects of carbaryl, Soil Biol. Biochem. 33 1123–1130.
5. D. Sakthivel, N. Vijayakumar and V. Anandan (2014). Biochemical Composition Of Mangrove Carb *Sesarma Brockii* From Pondicherry Southeast Of India, International Jouranal of Science Invention today.
6. Mane U.H. and D.V. Muley : Acute toxicityofendosulfan to freshwater bivalve molluscs from Godavari river at Maharashtra State, India. Toxicology letter 5(23).147-155 (1984).
7. Patil P.N., K.R. Rao., S.R. Sasane., A.N. Vedpathak., K.B. Shejule and T.R. Chaudhari : Impact of Zolone on the organic constituents of the fresh water gastropod, *Thiara lineate* from Panzara river at Dhule. Pro. Acad. Environ Biol. 2(2), 193-197 (1993).
8. Kulkarni A.N., S.M. Kamble and R. Keshvan (2005): Studies on impact of hilden on biochemical constituents in the fresh water muscel*Lamelidenscorrianus*. J. Aqua. Biol. Vol. 20(1) :101-104.
9. Javad Kazemzadeh Khoei, 1 2Afshin Abdi Bastami and 3Maryam Esmailian(2012) The Biochemical Composition of the Eggs Blue Swimming Crab, *Portunus pelagicus* (Linnaeus, 1758) in the Persian Gulf Coasts, Iran, Middle-East Journal of Scientific Research 12 (7): 915-920, 2012
10. Sarojini, R., P.R. Machale, A.K. Khan and R. Nagabhushanam, 1990. Effect of cadmium chloride on histology and biochemical contents of hepatopancreas of the freshwater crab, *Barytelphusa guerini*. Enviro. Series, 6: 91-97.
11. Vutukuru.S.S. (2005): Acute effects of hexavalent chromium on survival, oxygen consumption, hematological parameters and some biochemical profiles of the Indian major carp, *Labeo rohita*. Int.J. Environ.REs. Public Health, 2 (3), 456-462.

Mahatma Gandhi's Leadership and the Philosophy of Nonviolence in India's Struggle for Independence

Prof. Dr. Pramila D. Bhojar

(Asso. Professor) H.O.D. History Late. N.P.W. College, Soundad

Abstract:

This research paper delves into the strategies and profound impact of Mahatma Gandhi's leadership during the Indian National Movement for independence. Specifically, the paper will explore Gandhi's philosophy of nonviolence (ahimsa) and civil disobedience as central tenets of his approach to social and political change. By examining key events, campaigns, and ideologies associated with Gandhi's leadership, this paper aims to provide a comprehensive analysis of how his unique approach shaped the course of India's struggle for freedom and influenced global movements for justice. This research paper comprehensively examines Mahatma Gandhi's leadership and the pivotal role of his philosophy of nonviolence in India's struggle for independence. Through an exploration of key events, campaigns, and ideologies that defined Gandhi's approach, this paper analyzes the profound impact of his leadership during the Indian National Movement. By emphasizing nonviolence (ahimsa) and civil disobedience as core principles, the study highlights how Gandhi's unique strategies not only reshaped the trajectory of India's fight for freedom but also left an indelible mark on global movements for justice. This paper provides a detailed and insightful account of Gandhi's leadership, shedding light on the intricate interplay between his philosophy, strategic actions, and the broader socio-political context of the time.

Keywords: *Mahatma Gandhi, Leadership, Philosophy Of Nonviolence, India's Struggle For Independence, Indian National Movement, Civil Disobedience, Ahimsa, Social Change, Political Change, Freedom Struggle, Global Movements, Justice, Socio-Political Context.*

Introduction:

Mahatma Gandhi stands as an iconic figure in the annals of history, revered for his exceptional leadership and profound philosophy of nonviolence, which played an instrumental role in India's arduous struggle for independence from colonial rule. The Indian subcontinent's quest for freedom was marked by a series of diverse and sometimes conflicting ideologies, movements, and leaders. In this complex tapestry, Gandhi emerged as a visionary leader who not only orchestrated strategic campaigns but also wielded a transformative philosophy that emphasized nonviolent resistance as the path to societal and political change. This paper delves into the multifaceted dimensions of Gandhi's leadership and his philosophy of nonviolence, tracing their intricate influence on the trajectory of India's freedom struggle. By examining pivotal events, campaigns, and ideologies, this study seeks to unveil the synergy between Gandhi's philosophy and his pragmatic actions, demonstrating how they synergistically shaped the course of history. As the pages unfold, a deeper understanding of Gandhi's legacy emerges -one that extends beyond the borders of India to inspire global movements for justice.

The struggle for India's independence from British colonial rule is a saga replete with valor, sacrifice, and visionary leadership. At the forefront of this historic movement stood Mohandas Karamchand Gandhi, affectionately known as Mahatma, meaning "Great Soul." Gandhi's leadership and his unique philosophy of nonviolence not only encapsulated the aspirations of a nation yearning for freedom but also ushered in a novel approach to social and political transformation. His unwavering commitment to truth, justice, and ahimsa (nonviolence) created a paradigm shift in the strategies

employed in the fight for liberation. This research paper embarks on a journey to unravel the intricate interplay between Gandhi's leadership style and his philosophy of nonviolence, exploring how these twin forces synergistically propelled India towards the historic achievement of independence. By delving into key events, significant campaigns, and ideological underpinnings, this study aims to illuminate the profound impact of Gandhi's approach on the course of India's struggle for freedom. Moreover, it seeks to highlight how Gandhi's legacy resonates beyond borders, inspiring movements for justice and civil rights across the globe. As we delve into the narrative of Gandhi's leadership and the philosophy of nonviolence, we uncover not only a historical account but also a timeless testament to the potency of principled, peaceful resistance in the face of oppression.

Objective of Research:

1. To comprehensively analyze and elucidate the profound impact of Mahatma Gandhi's leadership and his philosophy of nonviolence in the context of India's struggle for independence from British colonial rule.
2. To explore the distinctive leadership style adopted by Mahatma Gandhi during the Indian National Movement, including his strategic decisions, organizational methods, and communication strategies.
3. To critically evaluate Gandhi's philosophy of nonviolence (ahimsa) as a central tenet of his approach, understanding its conceptual framework, principles, and applications in the struggle for independence.
4. To delve into significant events, campaigns, and movements led by Gandhi, such as the Salt March, Quit India Movement, and civil disobedience campaigns, to highlight how his leadership and philosophy shaped their outcomes.
5. To provide a contextual analysis of the socio-political environment during the Indian independence movement and how Gandhi's philosophy of nonviolence responded to and influenced this context.
6. To investigate the global reverberations of Gandhi's leadership and philosophy, elucidating how his methods and ideals resonated beyond India's borders, inspiring other movements for justice, civil rights, and social change worldwide.

Literature Review:

The intersection of Mahatma Gandhi's leadership and his philosophy of nonviolence in India's struggle for independence has garnered extensive scholarly attention, resulting in a rich body of literature that highlights the multidimensional aspects of this pivotal period in history. Numerous scholars have delved into Gandhi's leadership style, recognizing his ability to unite diverse factions under a common vision. In "Gandhi: His Life and Message for the World," Louis Fischer expounds on Gandhi's transformational leadership, emphasizing his charisma and ability to mobilize masses through civil disobedience and symbolic actions. Similarly, Rajmohan Gandhi's "Gandhi: The Man, His People, and the Empire" provides an in-depth analysis of Gandhi's leadership during the tumultuous years of the independence movement. The philosophy of nonviolence, or ahimsa, has been extensively explored as a guiding principle in Gandhi's approach. Johan Galtung's "Nonviolence and Israel/Palestine" contextualizes Gandhi's principles in modern conflicts, underlining the enduring relevance of nonviolent resistance. In "The Moral Vision of Mahatma Gandhi," Raghavan Iyer elucidates the ethical underpinnings of Gandhi's nonviolence, showing how it transcends mere tactics to become a way of life. To contextualize Gandhi's leadership and philosophy, works such as Bipan Chandra's "India's Struggle for Independence" offer a broader historical overview of the Indian National Movement.

Sumit Sarkar's "Modern India: 1885-1947" scrutinizes the political and social landscape, highlighting the dynamics that shaped Gandhi's strategies.

Gandhi's global impact is underscored in Judith Brown's "Gandhi's Rise to Power: Indian Politics 1915-1922," where his leadership's transnational implications are explored. Eknath Easwaran's "Nonviolent Soldier of Islam: Badshah Khan, A Man to Match His Mountains" examines the influence of Gandhi's philosophy in other regions, such as the Northwest Frontier Province. The enduring legacy of Gandhi's leadership and philosophy is explored in Richard L. Johnson's "Gandhi's Experiments with Truth: Essential Writings by and about Mahatma Gandhi." Johnson presents an anthology of writings that encapsulate Gandhi's ideals and their continued relevance.

The literature surrounding Mahatma Gandhi's leadership and philosophy of nonviolence offers a comprehensive mosaic of perspectives that highlight the intricate relationship between his visionary leadership, principled philosophy, and their profound impact on India's struggle for independence and subsequent global movements for justice and change.

Research Methodology :

This research paper uses a secondary data methodology to examine Mahatma Gandhi's leadership and philosophy of nonviolence in India's independence struggle. The methodology involves collecting, analysing, and interpreting existing sources of information, including academic literature, historical documents, and primary sources like Gandhi's writings. The collected data is then subjected to systematic analysis, identifying themes related to Gandhi's leadership style and philosophy of nonviolence. Comparative analysis is used to identify similarities and differences across sources. The interpreted data is used to construct a narrative about the relationship between Gandhi's leadership and philosophy. However, potential limitations include potential biases and limited availability of primary sources.

Mahatma Gandhi's Leadership and the Philosophy of Nonviolence in India's Struggle for Independence:

Mahatma Gandhi, a name synonymous with India's struggle for independence, was not merely a leader but a transformative force that shaped the course of history. Born on October 2, 1869, in Porbandar, Gujarat, Gandhi's early life was marked by modesty and a commitment to truth. His education and legal training in England exposed him to the dynamics of colonial rule, igniting within him a fervent desire to bring about change. Gandhi's return to India in 1915 marked the beginning of his remarkable leadership journey within the Indian National Movement.

Gandhi's leadership was characterized by his distinctive approach, rooted in his philosophy of nonviolence and civil disobedience. These principles became the bedrock of his strategy to attain India's freedom, transforming a diverse nation into a united force against colonial oppression. This paper delves into the remarkable synergy between Gandhi's leadership and his philosophy of nonviolence, showcasing how these intertwined threads guided India towards its eventual independence.

The leadership of Mahatma Gandhi during India's struggle for independence is characterized by its visionary nature and the profound philosophy of nonviolence that underpinned it. Gandhi's leadership was marked by his ability to inspire and mobilize millions towards a common goal of freedom, while his philosophy of nonviolence, known as "ahimsa," provided the moral and strategic foundation for his approach.

Gandhi's leadership style was characterized by its simplicity, authenticity, and the principle of leading by example. He emphasized humility and self-discipline, choosing to live a life of frugality and renunciation to connect with the masses he led. His ability to communicate effectively and convey complex ideas in simple terms made his message accessible to people from all walks of life. At the heart of Gandhi's leadership was his philosophy of nonviolence, which he believed was the most potent weapon for oppressed people. He understood nonviolence not as passive resistance, but as an active force that required immense courage and discipline. By advocating nonviolent resistance, Gandhi aimed to disrupt the mechanisms of oppression while maintaining the moral high ground, thereby garnering international sympathy for India's cause.

Gandhi's leadership manifested in various significant events, notably the Salt March in 1930. This act of civil disobedience, where he and a group of followers marched to the sea to make their own salt in defiance of British salt laws, exemplified the power of nonviolent protest. Gandhi's leadership in this campaign showcased the potential of nonviolence to galvanize masses and challenge colonial authority. Gandhi's philosophy of nonviolence extended to his concept of "satyagraha," meaning truth-force. This approach involved passive resistance, civil disobedience, and non-cooperation. The Quit India Movement of 1942, marked by Gandhi's call for British withdrawal, embodied the essence of satyagraha. Despite the crackdown by the colonial government, the movement demonstrated the strength of nonviolent resistance in uniting the Indian population. Gandhi's leadership and philosophy resonated far beyond India's borders. Figures like Martin Luther King Jr. drew inspiration from Gandhi's nonviolent methods in their own struggles for civil rights. The success of India's independence movement validated the efficacy of nonviolence as a tool for social and political change.

Mahatma Gandhi's leadership and philosophy of nonviolence were integral to India's struggle for independence. His ability to inspire, his strategic application of nonviolent principles, and his unwavering commitment to justice left an indelible mark on history. His legacy serves as a testament to the transformative power of principled leadership and the enduring relevance of nonviolence in shaping social and political movements around the world. At the core of Gandhi's leadership philosophy was the principle of nonviolence, known as "ahimsa." Gandhi's interpretation of ahimsa extended beyond the mere absence of physical violence. It encapsulated a profound commitment to truth, justice, and moral rectitude, guiding his actions and decisions. He believed that nonviolence required immense courage, for it demanded the suppression of aggression and the channeling of energy into constructive avenues.

Civil disobedience, another pivotal concept in Gandhi's philosophy, embodied his belief in challenging unjust laws and policies through nonviolent means. It involved acts of peaceful protest and non-cooperation with oppressive authorities. Gandhi's Salt March in 1930, a symbol of defiance against the British-imposed salt tax, exemplified the power of civil disobedience in galvanizing public sentiment and undermining colonial authority. Gandhi's leadership employed nonviolence and civil disobedience strategically, seeking not only political change but also moral transformation. He recognized that societal progress was intrinsically linked to individual self-improvement and self-discipline. By adhering to these principles, Gandhi aimed to create a foundation for a just and equitable society. In the subsequent sections of this paper, we will delve deeper into the various facets of Gandhi's leadership, examining key events, campaigns, and ideologies that exemplify the application of nonviolence and civil disobedience in India's struggle for independence. Through this exploration, we will unravel the profound impact of Gandhi's leadership philosophy and its enduring influence on the trajectory of history. Among the numerous campaigns led by Mahatma Gandhi, the Salt March,

also known as the Dandi March, stands as a powerful exemplar of his leadership and the philosophy of nonviolence. This march, undertaken in 1930, was not merely a protest against a colonial tax on salt; it was a symbolic act of civil disobedience that reverberated throughout India and the world. The British colonial government imposed a monopoly on the production and sale of salt, a vital commodity used by every Indian. This not only imposed an unjust economic burden but also symbolized the overarching control that the British exercised over Indian resources and livelihoods. Gandhi saw this as an opportunity to galvanize the masses and demonstrate the potency of nonviolent resistance.

Gandhi embarked on the 240-mile journey from Sabarmati Ashram to the coastal village of Dandi, Gujarat, where he intended to break the salt law by making his own salt from seawater. His choice to lead by example exemplified his leadership style, emphasizing personal sacrifice and moral conviction. Along the way, thousands joined him, turning the march into a formidable display of collective determination. The act of producing salt from seawater was a poignant representation of self-reliance and defiance against an unjust law. It demonstrated that India's people could challenge British authority by reclaiming control over their own resources. Gandhi's deliberate choice of salt as the focal point underscored the universality of the issue, as salt was a necessity for all Indians, regardless of caste or creed. The Salt March ignited nationalist fervor across India. As news of the march spread, people from all walks of life joined the movement. The march galvanized a sense of unity and purpose among Indians, transcending regional and cultural differences. It underscored the power of collective action in confronting colonial oppression and resonated with the populace's aspirations for freedom. The international media extensively covered the Salt March, drawing attention to the British repression of peaceful protest. Gandhi's commitment to nonviolence contrasted sharply with the British response, garnering international sympathy for the Indian cause. The march marked a turning point in global perceptions of the Indian struggle, elevating it from a local issue to a global movement for justice.

The Salt March encapsulates Mahatma Gandhi's leadership prowess and his philosophy of nonviolence in action. It showcased his ability to transform a seemingly mundane act into a symbol of defiance and self-determination. The march's impact on nationalist sentiment and its resonance on the global stage underscored the potency of nonviolent resistance as a tool for political change. The Salt March remains an enduring testament to Gandhi's leadership legacy and the enduring power of symbolism in the struggle for independence.

One of the most remarkable aspects of Mahatma Gandhi's leadership was his strategic utilization of nonviolent resistance as a unifying force to mobilize diverse segments of Indian society. His philosophy of nonviolence, or ahimsa, transcended mere ideology; it became a pragmatic tool for achieving political and social change while fostering unity among India's heterogeneous population. Gandhi recognized that nonviolent resistance had the potential to bridge the gap between different communities and classes in India. He aimed to channel the collective grievances of the masses into a unified struggle for independence. By advocating nonviolence, he ensured that people from various backgrounds could participate without fear of violence or reprisals. Gandhi's leadership hinged on mass mobilization. He understood that a movement's strength lay in its numbers. The Non-Cooperation Movement (1920-1922) was a prime example of Gandhi's approach. He urged Indians to boycott British institutions, including schools, courts, and administrative offices. This mass refusal demonstrated the power of unity and nonviolence in confronting oppressive authorities.

The Salt March (Dandi March) demonstrated Gandhi's adeptness at mobilizing the masses. The march's success lay in its accessibility; anyone could participate in the defiance of the salt tax. This

inclusivity attracted a wide spectrum of society, from urban elites to rural laborers. It showcased how a simple, symbolic act could galvanize a nation and unite people behind a common cause. The Quit India Movement of 1942 marked another watershed moment in mass mobilization. Gandhi's call for "Do or Die" rallied millions to demand an end to British rule. The movement witnessed a surge of public involvement across India, from street protests to strikes. Despite the subsequent British crackdown, the movement revealed the power of people's resolve, even in the face of adversity. Gandhi's leadership style played a pivotal role in fostering unity. His emphasis on personal transformation through nonviolence encouraged individuals to see beyond their differences and work towards a shared goal. By embracing nonviolence, communities that had historically been divided by caste, religion, or class found common ground, strengthening the collective struggle.

Mahatma Gandhi's leadership and philosophy of nonviolence brought forth an era of mass mobilization that transcended India's socio-economic and cultural diversity. Through strategic nonviolent resistance, he harnessed the power of collective action and underscored the potency of unity in confronting colonial rule. His legacy remains a testament to the transformative potential of nonviolent leadership and the ability to inspire widespread participation in pursuit of justice and freedom.

Challenges and Criticisms of Gandhi's Approach:

Mahatma Gandhi's leadership and philosophy of nonviolence were not without their share of challenges and criticisms. While he remains an iconic figure in India's struggle for independence, his approach faced skepticism and opposition from various quarters. One of the primary challenges to Gandhi's philosophy of nonviolence was the perception of its impracticality in the face of a formidable colonial power. Critics argued that peaceful resistance might be suitable for small-scale, local issues, but not against a regime as entrenched as British colonial rule. Skeptics questioned whether nonviolence could achieve tangible results in a world dominated by force and aggression. Another criticism stemmed from concerns about nonviolence's effectiveness in countering violence. Some questioned whether nonviolent resistance could effectively deter or withstand violent repression from colonial authorities. They pointed to instances where peaceful protesters were met with brutality and argued that nonviolence might inadvertently invite further aggression. Gandhi was acutely aware of these criticisms and addressed them with a combination of philosophical convictions and practical responses.

Gandhi believed that nonviolence was not just a tactic but a principled way of life. He emphasized that its transformative power lay in its ability to change not only external circumstances but also the hearts and minds of individuals. Gandhi's unwavering commitment to nonviolence was evident in his belief that moral strength could ultimately triumph over physical force. Regarding concerns about effectiveness, Gandhi acknowledged that nonviolence required immense courage and discipline. He argued that nonviolent resistance exposed the moral bankruptcy of the oppressor and garnered sympathy from both domestic and international audiences. He often cited examples of successful nonviolent movements, both historical and contemporary, to counter claims of nonviolence's ineffectiveness. Gandhi's perspectives on nonviolence also evolved over time. While he remained steadfast in his commitment to ahimsa, he acknowledged the complexity of the struggle. In certain instances, he recognized the limitations of nonviolence against entrenched systems of oppression. This pragmatism did not undermine his core principles but demonstrated his willingness to adapt strategies while retaining the spirit of nonviolence.

The challenges and criticisms that Gandhi's leadership and philosophy of nonviolence faced reflect the complexity of the struggle for independence. While skeptics questioned the practicality and effectiveness of nonviolence, Gandhi's unwavering commitment, philosophical responses, and evolving perspectives demonstrated the depth of his understanding. His ability to address criticisms without compromising his principles showcases the resilience and adaptability of his leadership in the face of adversity.

Legacy and Global Influence:

The legacy of Mahatma Gandhi's leadership and his philosophy of nonviolence in India's struggle for independence is profound and far-reaching, both within India and on the global stage. Gandhi's contributions extend beyond the achievement of India's freedom to shaping the course of history and inspiring movements for justice and civil rights worldwide. Gandhi's leadership played a pivotal role in shaping India's nationhood. By advocating for nonviolent resistance and unity among diverse communities, he fostered a sense of shared identity transcending caste, creed, and regionalism. Gandhi's leadership provided a unifying vision that laid the foundation for modern India's commitment to pluralism, democracy, and social justice. Gandhi's philosophy of nonviolence was not merely a strategy; it was a moral imperative that guided India's struggle for independence. His approach of civil disobedience, passive resistance, and non-cooperation rattled the foundations of British colonial rule. The sheer mass mobilization and resilience of the Indian people forced the British to engage in dialogue and negotiate the terms of independence.

Gandhi's philosophy of nonviolence resonated far beyond India's borders. Figures like Martin Luther King Jr., Nelson Mandela, and Cesar Chavez drew inspiration from Gandhi's principles in their own quests for justice and civil rights. King, in particular, embraced the tenets of nonviolent resistance, adopting them as the cornerstone of the American civil rights movement. Gandhi's legacy thus became a guiding light for global struggles against oppression. The American civil rights movement of the 1950s and 1960s was heavily influenced by Gandhi's philosophy. Martin Luther King Jr. embraced nonviolent protest, peaceful resistance, and civil disobedience to challenge racial segregation and discrimination. The Montgomery Bus Boycott, sit-ins, and Freedom Rides were all strategies that echoed Gandhi's principles and his methods of achieving social change through nonviolence.

In South Africa, the anti-apartheid movement led by figures like Nelson Mandela was also deeply inspired by Gandhi's philosophy. Mandela's commitment to nonviolence during his early activism reflected the influence of Gandhi's approach. Although Mandela's tactics evolved over time, the foundation of peaceful protest and reconciliation remained central to his leadership.

Mahatma Gandhi's leadership and philosophy of nonviolence have left an indelible mark on the course of history. His influence on India's struggle for independence, his role in shaping India's identity, and his inspiration for global movements for justice and civil rights illustrate the enduring power of principled leadership and nonviolent resistance. Gandhi's legacy stands as a testament to the profound impact that an individual, armed with unwavering principles and moral conviction, can have on the world.

Conclusion:

The legacy of Mahatma Gandhi's leadership and his philosophy of nonviolence in India's struggle for independence is an extraordinary testament to the transformative power of principled action. This research journey has illuminated the intricate interplay between Gandhi's visionary leadership and his commitment to nonviolent resistance, showcasing how these elements synergistically shaped the

trajectory of India's struggle for freedom. Gandhi's leadership style, characterized by its authenticity, humility, and ability to mobilize the masses, guided India through a tumultuous period of colonial oppression. His philosophy of nonviolence, anchored in the principle of ahimsa, provided both a strategic framework and a moral imperative for resistance. By choosing nonviolence as the cornerstone of his approach, Gandhi demonstrated that the path to justice need not be paved with violence and aggression. Key events such as the Salt March and the Quit India Movement highlighted how Gandhi's leadership harnessed nonviolent resistance to galvanize the masses and challenge colonial authority. The symbolisms embedded within these campaigns resonated on both national and international stages, solidifying Gandhi's position as a symbol of hope and change. The legacy of Gandhi's leadership and philosophy remains pertinent in the modern world. In the face of today's social, political, and environmental challenges, the principles of nonviolent resistance, unity, and moral strength remain as relevant as ever. Gandhi's legacy serves as a beacon of hope, reminding us that positive change can be brought about through principled action, empathy, and a commitment to justice. Mahatma Gandhi's leadership and philosophy of nonviolence stand as an enduring testament to the power of human agency in shaping history. His journey, from a humble lawyer to a global icon, illustrates that one individual's unwavering dedication to truth and nonviolence can ignite a spark that illuminates the path towards freedom, justice, and lasting change.

References:

1. Gandhi, M. K. *My Religion*. Prabhat Prakashan, 2021.
2. Dave, Jugatram. *GANDHIJI*. Prabhat Prakashan, 2021.
3. Gupta, Prashant. *Wisdom of Gandhi*. Prabhat Prakashan, 2009.
4. Gandhi, Mahatma, and Mohandas Gandhi. *Mahatma Gandhi Words of Wisdom*. 2016.
5. Varma, Ravindra. *GANDHI a Biography for Children and Beginners*. Prabhat Prakashan, 2021.
6. Library, United. *Mahatma Gandhi*. 2023.
7. Attri, Rajender. *Gandhian Thoughts*. Sarla Publications Private Limited. • Kapoor, Sushil, et al. *Great Leaders of India's Struggle for Independence*. Prabhat Prakashan.
8. "Mahatma Gandhi - Outstanding Person of the Indian National Movement Struggle for Independence." *SCIENTIFIC DEVELOPMENT TRENDS AND EDUCATION*, Private Enterprise, Vladislav Ivanov, 2019. Crossref, <https://doi.org/10.18411/lj-09-2019-100>.
9. Neale, Michael. "Great Soul: Mahatma Gandhi and His Struggle With India and the Cambridge Companion to Gandhi and an Intellectual History for India." *Asian Affairs*, vol. 43, no. 2, Informa UK Limited, July 2012, pp. 319–21. Crossref, <https://doi.org/10.1080/03068374.2012.682749>.
10. "Great Soul: Mahatma Gandhi and His Struggle With India." *Choice Reviews Online*, vol. 49, no. 04, American Library Association, Dec. 2011, pp. 49–2234. Crossref, <https://doi.org/10.5860/choice.49-2234>.
11. Schmitthenner, Peter. "Joseph Lelyveld. *Great Soul: Mahatma Gandhi and His Struggle With India*. New York: Alfred a. Knopf, 2011." *Peace & Change*, vol. 39, no. 4, Wiley, Sept. 2014, pp. 560–62. Crossref, <https://doi.org/10.1111/pech.12099>.
12. Khader, Sabla Talal Yassin Abdel. "The Role of Mahatma Gandhi in the Development of the National Movement in India 1919-1930" *The Role of Mahatma Gandhi in the Development of the National Movement in India 1919-1930*. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, vol. 24, no. 04, Hampstead Psychological Associates, Feb. 2020, pp. 3419–34. Crossref, <https://doi.org/10.37200/ijpr/v24i4/pr201456>.
13. Bligh, Michelle C., and Jill L. Robinson. "Was Gandhi 'Charismatic'? Exploring the Rhetorical Leadership of Mahatma Gandhi." *The Leadership Quarterly*, vol. 21, no. 5, Elsevier BV, Oct. 2010, pp. 844–55. Crossref, <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2010.07.011>.
14. Melfi, Domingo. "MAHATMA GANDHI Y LA INDIA." *Atenea (Concepción)*, vol. 7, no. 63, Universidad de Concepcion, Dec. 1930, pp. 314–18. Crossref, <https://doi.org/10.29393/at6354dmmg10054>.
15. Allen, Douglas. "Mahatma Gandhi's Philosophy of Nonviolence and Truth." *The Acorn*, vol. 19, no. 1, Philosophy Documentation Center, 2019, pp. 5–18. Crossref, <https://doi.org/10.5840/acorn2019112510>.

Study On Potential of Metalaxyl Fungicide Against Leaf Spot of Turmeric Caused by Colletotrichum Capsici

Dhole A. C.

Dept of Botany, Shri Kumarswami College, Ausa.

Abstract:

An Experiment on effect of fungicide was conducted to evaluate the potential of Metalaxyl for management of leaf spot disease (Colletotrichum Capsici) of turmeric (Curcuma Long L) The evaluation was recorded through inhibition of mycelia growth by using food poisoned technique.

Key Words: Colletotrichum Capsici, Curcuma Longa, Metalaxyl.

Introduction:

Turmeric (Curcuma Long) known as the “golden spice” is one of the most important herbs in tropical and subtropical countries. Turmeric is herbaceous, perennial herb. It belongs to family zingiberaceae. The rhizome is edible part of the plant which is mainly used in the commercial, cosmetic and medicinal. The rhizome contains protein (6.3%), fats (5.1%), starch (6.1%) and minerals (3.1%) The characteristics smell of turmeric is due to presence of volatile oil (1.3 to 5.5%) The bright yellow color of turmeric is due to ketonic dye curcumin which turns reddish color with sodium, potassium and ammonium hydroxide (Ponde et.al, 1993). The most important chemical component called curcuminoids which include curcumin, mentanil yellow, lead chromate etc. (sambamurthy et.al.1989). Hence, considering economic importance of the crop and the disease, the present investigation was under taken to control or manage the leaf spot of turmeric caused by colletotrichum capsici.

Material and Methods :

In laboratory effect of Metalaxyl fungicide on colletotrichum capsici was observed by applying the food poisoned technique as used by(onkar.et.al 1993). The firstly the infected leaves of leaf spot of turmeric were collected isolation, purification and identification of the pathogen was done. For observing the potential of fungicide Metalaxyl, the appropriate required quantity of Metalaxyl I was taken and thoroughly mixed with czapekdox agar medium. On solidification, 5mm disc of colletotrichum capsici was inoculated in the center. The plated were incubated for a week. The observations were noted in the form of linear growth in control plate when filled completely. The minimum inhibitory concentration was recorded in the form of percent control efficacy (PCE).

Results and discussions :

The effect of Metalaxyl on the PCE of Colletotrichum capsici was mentioned in table 1. From the result it is clear that when Blitox was tasted at different concentration i.e. from 100 to 900 ug/ ml the PCE was found to be decreasing with increase in incubation period and increase with the increase in concentration. The MIC was recorded at 800 ug/ml.

Table 1: Effect of Metalaxyl on PCE of Colletotrichum capsici

Conc. (ug/ml)	Percent control efficacy (PCE)							
	Incubation period (Days)							
	1	2	3	4	5	6	7	8
100	82.67	76.00	60.47	52.00	40.00	32.34	24.00	16.00
200	84.47	81.67	73.00	63.24	51.47	41.67	31.00	27.00
300	87.24	84.00	80.34	71.00	62.24	51.47	38.67	35.00
400	93.00	89.47	86.00	77.00	70.00	58.24	53.00	48.00
500	98.00	92.00	88.00	81.67	78.24	72.00	64.47	60.00
600	100.00	100.00	93.00	86.00	84.00	80.87	76.00	68.00
700	100.00	100.00	100.00	89.00	86.24	84.00	82.34	78.00

800	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	91.67
900	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
S.E. ±	2.431	3.087	4.527	5.367	6.905	8.166	9.515	9.654
C.D at P=0.01	11.556	18.672	21.606	25.507	32.813	38.803	45.216	45.873
C.D at P=0.05	7.944	10.087	14.854	17.536	22.559	26.677	31.086	31.539

References:

1. Asha Shivapuri and Gupta, R.B.L.(2001). Evaluation of different fungicide and plant extracts against sclerotinia sclerotium causing stem rot mustard Indian Phytopath. 54(2):272-274.
2. Chahal, A.S.(1993). Intergrated disease mangement in mustard.J.Indian phytopath 46(3):295.
3. Dtar, V.V.Sonatakke, M.B,Purandar, N.B. and Shinde, N.N.(1993). Fungicidal control of anthraonos
4. Patel, V.A. Vaishnavi, K.A and Kinamin B.K.(1995) Fungicidal Managemnet of leaf spot of sunflower (Alternaria helianthi) Indian J.Mycol PL Pathol.25(1 and2): 113
5. Raja K.J.S.(1992) In vitro effect of some fungicides on mycelia growth and macromolecular synthesis during spore germination of colletotrichum capsici Rev. PL. Pathol.71(8):613.
6. Singh A.K.(2015) Efficacy of fungicides for the control of leaf spot disease of ginger under the field, conditions of chattisgrah african journal of agricultural research 10(11):1301-1305.

Human Rights And Curriculum

Dr. Lata Shivaji Patil

M.A.,M.Ed.,M.Phil.,SET,,Ph.D.

Associate Professor, S.M.T.Govt. college of teacher education, Kolhapur

Human Rights is a twentieth century term for what had been traditionally known as "Natural Rights" or, in a more appealing phrase, the "Rights of Man." The notion of "Rights of Man" and other such concepts of human rights are as old as humanity. "These rights of men had a place almost in all the ancient societies of the world, though they were not referred to by that name." Thomas Paine, who coined the expression "human rights" in his English translation of the French Declaration of the Rights of Man and the Citizen (1789), wrote his classic book on human rights in 1792 titled The Rights of Man. In the same year, for the first time in recorded history, Mary Wollstonecraft argued for equal rights for women in her equals/ classic book A Vindication of the Rights of Woman. Eleanor Roosevelt suggested the change of name from "Rights of Man" to "Human Rights" in 1947. This term has since been universally accepted, beginning with the Universal Declaration of Human Rights, which the General Assembly had passed on 10th December 1948.

Meaning of Rights

Rights are those conditions of social life without which man cannot be at his best. They are essential for the full development and expression of his personality. A right is a claim recognised by society and enforced by the State. Rights are the external conditions necessary for the greatest possible development of the capabilities of an individual

Meaning of Human Rights

Human beings are rational. By virtue of being human, they possess certain basic and inalienable rights, commonly known as human rights. Human rights, being the birthright, are therefore inherent in all human beings irrespective of their caste, creed, religion, sex and nationality. Human rights are also sometimes referred to as fundamental rights; 'basic rights', 'inherent rights', 'natural rights' and 'birth rights'. 'Human rights' is a generic term, which embraces 'civil rights', civil liberties, and 'social, economic and cultural rights'. The idea of human rights is bound up with the idea of human dignity. Thus all those rights, which are essential for the maintenance of human dignity, are called human rights. These rights essential for all individuals as they are consonant with their freedom and dignity and are conducive to their physical, moral, social and spiritual welfare. Human rights include those areas of individual or group - freedom that are immune from Governmental interference because of their basic contribution to human dignity or welfare and are subject to Governmental guarantee, protection or promotion. D.D. Basu defines human rights as "those minimum rights, which every individual must have against the State or other public authority by virtue of his being a member of human family, irrespective of any other consideration."

Origin and Development of Human Rights in India

The Buddhist doctrine of non-violence in deed and thought says Nagendra Singh, "is a humanitarian doctrine par excellence, dating back to the third century B.C." Jainism too contained similar doctrines.

Educational Policies and Human Rights

The reports of various Education Commissions and the statement of educational policy have articulated the importance of the right to education and education in human rights as part of the effort

to reform and develop education. They assign special status in the national educational system to women, scheduled castes, scheduled tribes, minorities, and the handicapped, and emphasize values education. They also define the basic components of the core curriculum, which reflects some important human rights concerns. The National Curriculum Framework is provided for by the 1986 National Education Policy. It covers core elements that cut across narrow subject boundaries and is designed to promote values such as India's common cultural heritage, egalitarianism, democracy, secularism, equality of the sexes, observance of small-family norms, and inculcation of scientific temper, among other things.

Policies and Actions

Human rights education is significant as an instrument of raising awareness of human rights. Of the world's school children, about 77% are in primary school, and of these, 68% are girls. As per the Annual Report of UNICEF (1999), 130 million primary school age children in the developing world are denied the right to basic and quality education; 70 million are girls (40 million of whom are Indian girls). It is lamentable that in the early 1990s, more than one quarter of the 95 million school children in developing countries did not reach the fifth grade. Most countries failed to achieve universal access to education by year 2000. (Article 46, Directive Principles of State Policy). the right to basic and quality education; 70 million are girls (40 million of whom are Indian girls). It is lamentable that in the early 1990s, more than one quarter of the 95 million school children in developing countries did not reach the fifth grade. Most countries failed to achieve universal access to education by year 2000. Human rights education is not a mere vision. It will become a way of life. It is necessary if nonformal education is to prepare millions of children to be good world citizens. A framework to support nonformal human rights education has to be developed.

Human Rights Education and Curriculum

Human rights education is not treated as a separate area of the curriculum but is integrated into various subjects at different stages: the Indian political system and Constitution; problems and challenges of contemporary life political, economic, social, cultural, educational that have direct or indirect bearing on human rights; diversity and variety of Indian culture, its composite and non-monolithic character; the Indian social system and dynamics of social change; major events in Indian and world history relating to the struggle for political and civil rights as well as economic and social rights, and the role of the people and outstanding leaders in these struggles; the world human rights situation with regard to gross violations in the form of colonialism, racism, and apartheid; and literary works that reflect human rights concerns and the quest for freedom and rights. Major historical documents such as the American Declaration of Independence, the French Declaration of the Rights of Man and the Citizen, the UN Charter, and the Universal Declaration of Human Rights should be discussed. It is imperative to discuss the human rights curriculum as a cross-curricular approach at the elementary and secondary levels.

Human rights education and the elementary-level curriculum

The major subject areas relevant to human rights at the lower-primary stage are social studies, environmental studies, and languages. Human rights issues are integrated into environmental studies, starting with the child's immediate environment and gradually taking the child to the study of the district, state, country, and the world. Narratives and biographies of men and women from the history of India and of the world, India's freedom struggle, and certain aspects of the Indian Constitution should be included in this course. The language curriculum should focus on the development of compassion, tolerance, and sympathy, through stories and poems. Environmental studies dealing with family,

neighborhood, relations, food, clothing, shelter, religious festivals, and national heroes expand the knowledge of and respect for diversity and human equality. Children also develop an understanding of independent India as it evolved during the freedom struggle. Learning about the nation's goals and the main features of the Constitution fundamental rights, directive principles of State policy, and fundamental duties, as well as secularism and democracy may help promote human rights. In the upper-primary stage, the major subject areas relevant to rights and curriculum relevant to human rights education are social studies, science, and languages. History courses deal mainly with Indian history and, in general, with the history of world civilization, stressing an understanding and appreciation of India's cultural heritage and composite nature, its richness and variety. They focus on understanding diversity and consideration for other's rights. The human rights dimension lies in providing a critical understanding of Indian society through the ages, with focus on the position of women and the inequalities created by the caste system. Children should be made aware of legislative reforms and the role of international organizations in uplifting women and children. The course in geography helps children develop an appreciation for different ways of living, interdependence, and sharing of common values by diverse cultures. Civics helps promote values of democracy, secularism, socialism, and national integration. It also includes the study of issues relating the environment, arms race, and human rights. Children develop a perspective of these problems in an international context. It is possible to introduce the student to a more comprehensive view of the concept of human rights and the interconnection between the ideals of secularism and democracy. The thematic and ideational content in language help to promote awareness of human rights, international understanding, and related issues of global significance. The subject of language similarly lays the foundation for an appreciation of the underlying humanistic values conveyed through folk tales, legends, poems, essays, and dramas. Science is an undiversified subject. Stress is on inculcating a national outlook and thereby helping to combat obscurantism and prejudice based on narrow consideration of caste, sex, or religion. The course guidelines also emphasize promoting understanding of the processes and problem areas related to agriculture, health and nutrition, environmental protection, energy, material resources, and, more important, developing a scientific attitude.

Human rights education and the secondary curriculum

Secondary schools offer a much wider and varied range of opportunities to teach human rights and to practice and observe rights and duties. A literature course may offer the opportunity to study the rights of children and young people. Literature and language classes can be used to promote cultural exchanges with schools in other countries as well as to promote social relations, peace, freedom, and justice. At this stage, "the global perspective" and "major concerns" are integrated into the social sciences. Human rights can be taught in the context and understanding of the small society family life, school, and community; the big society community, country, and State; forms of government democratic, dictatorship, parliamentary; the United Nations; the world today East-West problems, armaments, events, and personalities in international affairs; the world around us studies of individual countries; the family and society economic, political, and cultural interdependence; and religion and philosophy of life What do we believe in? Analysis of different religions, traditional beliefs, and practices. History allows the study of human rights as it covers topics such as the growth of democracy, development of trade unions, social reforms, and independence movements. The Industrial Revolution, and its impact on countries outside Europe, might be linked with the study of the International Labor Organization and its efforts to ensure just and equitable conditions for all workers, and to abolish child labor and other abuses of human dignity. It also introduces the students to some of the significant

declarations on human rights, from the American Declaration of Independence to the Universal Declaration of Human Rights. Geography stresses environmental and pollution issues and the study of international ecological problems. Civics focuses on Indian democracy, including topics such as the individual and society, democratic citizenship, the Constitution, the judiciary, democracy, foreign policy, the UN, world problems (human rights, disarmament, new international order, etc.). Economics focuses mainly on the study of the Indian economy economic development and social justice by covering content areas such as the rights of consumers, and consumer protection. Science stresses the development of scientific temper; cultivation of social, ethical, and social values; and the possible misuse of science. Biology can explore the scientific bases for human rights and social prejudice. Science can also include teaching of health, diseases, and the contribution of the World Health Organization. Mathematics can teach the skills related to elementary statistics and graphing, which may be used to interpret data on food and population, agriculture and industrial outputs, expenditure on armaments and on education, and other topics that have a bearing on basic human rights. Natural science and mathematics also reflect the modern scientific and technological work that may either benefit humankind or work to its detriment.

Conclusion

Children develop an understanding of independent India as it evolved during the freedom struggle. Learning about the nation's goals and the main features of the Constitution fundamental rights, directive principles of State policy and fundamental duties as well as secularism and democracy may help promote human rights. Children should be made aware of legislative reforms and the role of international organizations in uplifting women and children as well as human rights. Human rights can be taught in the context and understanding of the small society family life, school, community for the development of the nation. Human rights learned by the curriculum because students will aware about the rights and that is need for the development of the nation and it is possible through the education. human rights education should find its rightful place in the school curriculum. Human rights education must exert its influence from early childhood education onward and through a broad range of disciplines to build a human rights culture.

References

1. Human Rights In India - An Overview
2. Human Rights in India: With Special reference to the Role of the Kerala State Human Rights Commission.
3. Pranati Panda (),human rights education in Indian schools: curriculum development published in Human rights education in Asian schools volume iv
4. Dr. Savita Bhakhr(2011) Children in India and their Rights National Human Rights Commission Faridkot House, Copernicus Marg New Delhi 110 001, India
5. Dr.T. S.N.Sastry(2011) Introduction To Human Rights And Duties University of Pune Human Rights in India An Overview Submitted by the Working Group on Human Rights in
6. India and the UN (WGHR) joint stakeholders' report united nations universal periodic review (2011) www.wghr.org

Enhancing English Reading Fluency in Primary Level Students: Strategies and Interventions

Shri Dipak Arjunrao Gotawale

(Asat. Teacher) Z P U P School Tekamandwa P.S- Jiwati , Dist- Chandrapur

Abstract :-

This research paper explores the importance of developing English reading fluency in primary level students and aims to identify effective strategies and interventions that can be employed to enhance their reading skills. The paper examines the significance of reading fluency, its impact on overall language development, and explores various approaches that teachers and educators can implement to foster fluent English reading in young learners. The findings of this study can inform educators, policymakers, and curriculum developers in designing evidence-based interventions to promote reading proficiency in primary level students.

Introduction :-

1.1 Background :-

Reading fluency is a crucial aspect of language development in young learners, as it lays the foundation for successful academic achievements in various subjects, including English language arts. The ability to read fluently not only enhances comprehension but also boosts self-confidence and motivation in students. Therefore, it is essential to focus on strategies and interventions that can help primary level students become proficient readers in English.

1.2 Objectives :-

This research paper aims to:

- a) Understand the significance of reading fluency in primary level students.
- b) Identify effective strategies to promote English reading fluency.
- c) Analyze the impact of interventions on enhancing reading fluency in young learners.
- d) Provide recommendations for teachers and educators to improve reading fluency in their classrooms.

Importance of Reading Fluency

2.1 Role of Reading Fluency in Language Development

Reading fluency plays a pivotal role in language development by fostering vocabulary expansion, comprehension skills, and critical thinking abilities in primary level students. Fluent readers are more likely to engage with various literary materials, which, in turn, enhances their overall cognitive development.

2.2 Correlation with Academic Achievement

Studies have shown a strong positive correlation between reading fluency and academic achievement. Proficient readers tend to perform better in other subject areas and are more likely to succeed in their educational journey.

Strategies for Promoting Reading Fluency :-

3.1 Phonics Instruction

Phonics-based instruction helps students understand the relationship between letters and sounds, laying a solid foundation for decoding and word recognition. Systematic phonics teaching can significantly improve reading fluency.

3.2 Reading Aloud and Modeling

Teachers can promote fluent reading by reading aloud to students and modeling proper pronunciation, intonation, and expression. This practice exposes students to fluent reading and helps them internalize the rhythm of the language.

3.3 Guided Reading

Guided reading sessions allow teachers to work closely with small groups of students, offering individualized support and feedback. This approach enables students to practice reading in a controlled environment and build their confidence.

3.4 Reading Buddies Program

Implementing a reading buddies program, where older students partner with younger ones to read together, creates a supportive and collaborative learning environment. Younger students benefit from the guidance of their peers, while older students reinforce their own reading skills.

Interventions to Enhance Reading Fluency :-

4.1 Reader's Theater

Reader's theater involves students reading from scripts with expressive voices, creating a fun and engaging environment. This intervention improves fluency, comprehension, and the ability to interpret text.

4.2 Repeated Reading

Incorporating repeated reading exercises allows students to practice the same text multiple times, leading to increased accuracy, speed, and confidence in reading.

4.3 Audio-Assisted Reading

Using audiobooks or text-to-speech technology can support struggling readers, as they can listen and follow along with the text, reinforcing proper pronunciation and phrasing.

Impact and Effectiveness of Interventions:-

5.1 Pre- and Post-Intervention Assessments

To gauge the effectiveness of interventions, conducting pre- and post-intervention assessments can help measure improvements in reading fluency.

5.2 Long-Term Follow-Up

Tracking students' progress over an extended period allows educators to identify whether the improvements in reading fluency are sustainable and lead to continued academic success.

Conclusion :-

Developing fluent English reading skills in primary level students is vital for their overall language development and academic success. Utilizing effective strategies and interventions, such as phonics instruction, guided reading, and repeated reading, can significantly enhance reading fluency. Educators and policymakers must focus on evidence-based approaches to promote successful language acquisition and foster a love for reading in young learners. By prioritizing reading fluency in the early stages of education, we can empower students to become confident and proficient readers, setting them on a path towards lifelong learning and success.

EGO VS EGO

Manoj Mahajan

Teacher at IES NAVI MUMBAI HIGH SCHOOL

When I ask myself questions, “Why does the world react on useful suggestions? Why don’t people respond to such entities? When would they understand what others are willing to convey? Do they relate a person to their past experiences? Do they respect the opinion of others? Or do they rebel against the mind of conveyor? They, on the other hand, even do not respect the authenticity of that person who wants something good happen to them. There are people who realize that they are being suggested on a very sensible ground still they are led to ignore on what they are being suggested. I think there must be a possibility of ignorance in such people which keeps them away from sensible comprehension of whatsoever they are told about. Or else they may have become a mere victim of what we call EGO.

“EGO develops”, Psychologists say, “in due course of time and in the process of receiving the worldly things as a part of various experiences.” Millions of thoughts come and go some them we stick to and some of them make us feel so possessive about them that we don’t want to ignore. Then starts, the very entertainment business of thoughts and feelings, an interesting amalgamation of pride and prejudices. A diversifying game of oddities and similarities, equals and opposites, right and wrong. There stands the mind and plays a game of chase literally to chase a right path but due to overemphasis of EGO i.e. **extra growth obsession**, falls in the trap and selects a wrong one to wait for the results unexpected and get rewarded with frustration.

I have realized one more thing about EGO that it helps you grow manifolds if deployed sensibly with utmost availability of patience in one’s self. I tried to define EGO as “**Ever Green Optimism**”, **instead of saying it as ‘extra growth obsession.’** It really helps me only because I use the term with the changed definition and it lexical meaning of it. There and then itself the entire game changes and brings the control in your hands. EGO works as a helping tool for me to grow more. It helps me to connect with more and more people. It helps me to realize my own self esteem. It actually has optimized my own thinking capacity, enlarged my comfort zone and broadened my vision.

Ever Green Optimism for me stands as optimal use of one’s capacity. More specifically to say it means 100 % exploitation of your ability to think positively. If achieved, you can think about each and every thing extremely opposite but still positive. May be that is the reason why people say “Be Positive; Think Positive.”

Accepting people and places as they are, this could be a good solution to most of the disturbances caused to someone in many situations. May a place be a problem or a person, but the problem gets dissolved if we accept it right that time or it keeps boiling around us if there is hesitation in acceptance. Here, I pose to point out any **emotional element** in terms of the language of Chemistry, one boiling point and dissolving point. Socially, it depends upon a person whether s/he wants to dissolve the element or boil it for the benefit or loss of self and others or vice versa. Ego in all situations plays a role of generator of so called emotional element. It’s us who must guess what we should go for, either boiling or dissolving.

The Indian Ocean Region: A Strategic Assessment

Pradip Jankar

Research Scholar, Savitribai Phule Pune University

Dr. Digambar Biradar

Abstract

The importance of the Indian Ocean Region is increasing for global trade, geopolitical competition and maritime security. Understanding its key players, regional institutions and challenges is critical to formulating a strategy for the region. The Indian Ocean hosts some of the world's fastest growing economies and connects these economies to both the Atlantic Ocean and the Asia-Pacific region, making the Indo-Pacific a region of immense geographical importance. The Indian Ocean trade network allowed India to exert political influence over other regions such as Southeast Asia and East Africa. Indian rulers and traders formed political alliances and commercial agreements with other regions, which boosted Indian influence and power. Maritime security is the primary focus in contemporary scenarios and its importance is increasing day by day. It poses various threats like piracy, terrorism and illegal activities. Maritime security therefore includes measures to protect ships, ports and infrastructure. For ASEAN countries, the most important players in the IOR will be the USA, China and India. Other countries are important, no doubt. Australia is a resident power and Japan has significant economic interests and is keen to expand its strategic role. Strategically, the IOR is very important for securing India's oil corridor. Because most of India's trade takes place through the Indian Ocean. India's relations with island states in the Indian Ocean are taking shape in the context of increasing presence of major powers and intensifying strategic rivalry. The resurgence of India as an economic and military especially naval power is felt throughout the region, that much is for sure!

Keywords: Maritime Security, IOR, Regional Institutions, Geopolitics, Strategic Rivalry

I) Introduction

Various types of changes are taking place in the world system day by day. Not only the relations between countries and their studies are not limited to this, but many new phenomena, organizations, fields are expanding and their contemporary importance is unique. Among the oceans existing in the world, the Indian Ocean has special importance. Being very close to India, it is definitely benefiting geopolitically. IOR is very important for India's international trade and major powers are taking interest in it. In that regard, India's Indian Ocean Policy is also taking shape. Because it is imperative for reasons of sea power and national security. Historically, India has acted as a resident power in the IOR and its coastal areas. Occupying 40% of strategic waters, India's interests are intrinsically linked to the dynamics of the region. India is centrally located and shares civilizational ties and many countries in the IOR have strong diasporas. The six island states of the Indian Ocean are located near important waterways and are emerging as important actors in the geopolitics of the Indian Ocean. For India, reaching out to these island states is emerging as an important component of its Indian Ocean strategy. These islands enable India to play an important role in defending chokepoints and SLOCs. Joint exercises with foreign navies are being conducted from these islands to improve the security of India's maritime assets. In the background of all these challenging situations, it would not be wrong to say that India is a country capable of leading the world.

II) Objectives

- 1) To study India's extensive engagement with other countries in IOR.

- 2) To analyse the changing trends in international politics and its impact on the IOR.
- 3) To conduct a review of India's Indian Ocean Policy.
- 4) To understand the role of regional organizations in IOR.
- 5) To highlight the importance of UNCLOS governing oceans and their resources.

III) Methodology

- 1) Information about the strategic approach of the Indian Ocean Region was obtained through discussion.
- 2) According to the discussion, meaningful information was obtained from the experts through informal chats by asking sub-questions and it has been used in the places where the information was needed.
- 3) Information was collected through meetings and discussions with practitioners in colleges, universities, research centres and embassies.
- 4) Reference texts were used.

IV) The Indian Ocean Region: An Indian Perspective

The Indian Ocean Region is vast and is surrounded by Iran, Pakistan, India, and Bangladesh to the north, the Malay Peninsula, the Sunda islands, and Australia to the east. To the south is the Southern Ocean and to the west is Africa and the Arabian Peninsula. India has strong partnerships with littoral nations and island nations in the IOR. For example, in 2021, India extended a credit line of several million to Mauritius for security and military expenditure.

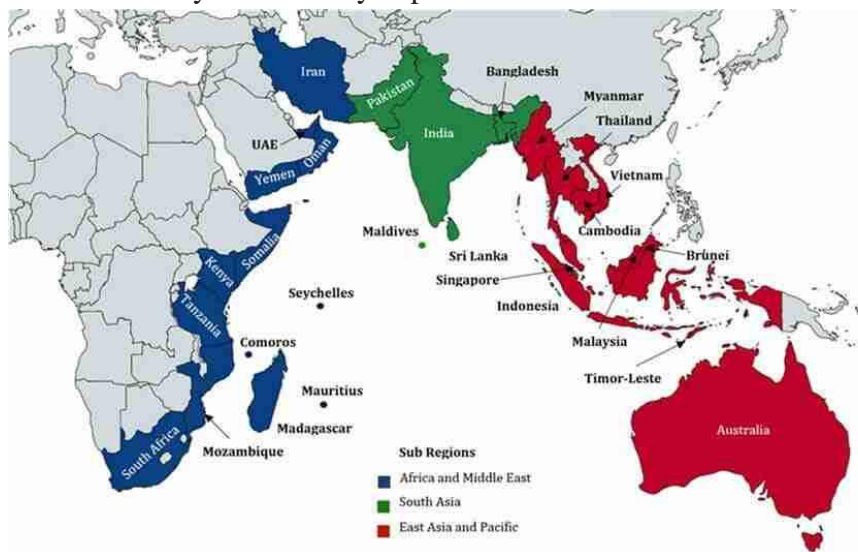

Image Source: Google

So, there is no doubt that India is a major economic player in the Indian Ocean. The resolution of the Indian Ocean should be a zone of peace has been agreed many times in the United Nations. India has always expressed the need for countries along the Indian Ocean to see the system here. An organization like 'Indian Ocean Rim Association' is also functioning. But today, apart from America and Russia, China is also trying to show its existence here. An early writing on India's maritime domain, its security, is by K. M. Panikkar's. He was insisting on the need for India to pay attention to maritime security. Accordingly, the Navy gained importance in the Indian military system only after the 1971 war.

V) Maritime Power and National Security

Internal security and maritime security are very important for the security of any country or region. Similarly, security in the IOR is also important. The SLOCs near the SWIO region that pass through the IOR are important for the growing powers of trade and economic security. India's comprehensive maritime strategy in the region is based on its aspirations for sea control to counter Beijing's expanding blue-water navy capabilities in the IOR. The primary areas of marine interest extend from the coast of India to the east coast of Africa, including the Arabian Sea, the Bay of Bengal and the Andaman Sea. It also includes various choke points leading to the Persian Gulf and northern IOR.

Image Source: Google

India is committed to maritime security and has initiatives like SAGAR and IONS to navigate the evolving landscape. India's capacity building and international cooperation not only protects its coastline but also contributes to global maritime stability.

VI) The Rise of India as a Global Soft Power

India is an enlightened nation with a vibrant soft power heritage. The country is aware of the weightage of its cultural investment and has to put in a little more effort to present its culture attractively to the nooks and crannies of the world. India's concept of soft power is original and inherently natural, consistent with India's rich history and associated with harmonious cultural transmission. Soft power left with it an image of upright hovering spheres and credibility, which inspired developing nations around the world after seeing India's position. Over the centuries India has provided shelter, religious and cultural freedom to Jews, Christians, Muslims and many other religions. India's history and culture is her heritage to the world which shows the evolution of India's history. How India assimilated various religions in harmony and yet never lost its own culture and history. India's ability to add soft power, strengthen ties and bridge the gap created by history and politics has increased. In the 1990s, India advocated peaceful progress and a friendly policy towards its neighbours and soft power to support its legitimacy in South Asia and complement India's foreign policy.

VII) International Relations and Trade Agreements

In International relations, exchange through trade agreements is of unique importance. A trade agreement is an international agreement on trade conditions for products and services between countries, resulting from collective bargaining agreements. It defines trade rules between signatories and describes each country's preferential trade terms. The World Trade Organization (WTO)

agreements create a trade legal framework for 164 economies around the world. These agreements cover goods, services, intellectual property, standards, investment and other issues affecting the flow of trade. International trade involves the exchange of licensed goods across borders. These establish trade agreements and trade policy. It promotes harmonious relations between nations that depend on each other for the standard of living of their populations. Foreign Trade Policy (FTP) is a major policy that lays down simple and transparent procedures for efficient management of foreign trade in India which are easy to follow and administer. The policy aims to increase the country's trade for economic growth and job creation. Currently, India shares preferential market access and economic cooperation with more than 50 countries through trade agreements. India's position has improved over the past decade due to its growing partnerships in international relations and trade. Considering the increasing trade competition at the global level, the importance of free trade agreement is highlighted. Due to the increased active participation of India and similar developing countries, trade exchanges are increasing on a large scale. It is supported by international collaborations and partnerships. As a result of all these things, the global economic flow is changing and the principle of sustainable development is being followed due to the centralization of financial inclusion. If this implementation continues strictly in the future, it will not take long to change the economic situation of the world, that much is for sure!

VIII) Geopolitics in Indian Ocean Region

In the contemporary world order, the geopolitical approach has gained great importance. The geopolitical importance of the Indian Ocean in regional peace and security is multifaceted, including economic dependence, strategic competition, and the influence of major regional and global powers. The once neglected Indian Ocean has recently gained special importance in terms of industrial, trade and economic development, political stability, diplomatic as well as geopolitics and military strategies. Along with coastal countries, countries with inland locations like Nepal, Afghanistan also have a special interest in Indian Ocean politics and trade. The sea lanes passing through it are considered to be the most strategically important in the world. China, which advocates an expansionist approach, is trying to increase its hegemony in the region and is extending huge loans to various countries in the Indian Ocean region. Due to the geographical location of India at the very strategic point of the Indian Ocean, this ocean is very important for India.

IX) Limitations of Study

It would be impossible to visit the embassy of every country related to the Indian Ocean Region and discuss with them to get information. So, I went to the nearest embassy and library in Mumbai and got the information. So, it is safe to say that the context generated by this study cannot be applied to the Indian Ocean Region, which will be the biggest limitation of this study.

X) Conclusion

There are many challenges facing the global system at present. In that, the expansionist stance of some countries is flourishing aggressively day by day. The geopolitical and strategic importance of coastal countries is increasing and the need to be more vigilant in terms of security has been highlighted. Institutions like QUAD, BIMSTEC, RIM have increased in activity. IOR is a very busy trade route in the world and the fear of nuclear weapons attack is possible. However, it must be admitted that East-West connectivity has increased tremendously due to IOR. Apart from the US and Russia, China's unnecessary interference in the IOR has increased. The importance of the United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS) has increased in maintaining law and order in the oceans and seas. Tourism is also getting a boost in the IOR region and small countries are getting foreign exchange through it. The role of a developing country like India is also central in the IOR and

is emerging as a major factor. Also, there is no problem in saying that this is a positive step taken by India in terms of global leadership.

XI) References

- 1) Bahl, Christopher D. "Transoceanic Arabic historiography: sharing the past of the sixteenth-century western Indian Ocean." *Journal of Global History* 15.2 (2020): 203 –223.
- 2) Palat, Ravi. *The Making of an Indian Ocean World-Economy, 1250–1650: Princes, Paddy fields, and Bazaars* (2015).
- 3) Pearson, Michael (2015). *Trade, Circulation, and Flow in the Indian Ocean World* (Palgrave Series in Indian Ocean World Studies), ISBN 978-1137564887.
- 4) Schnepel, Burkhard and Edward A. Alpers, eds. *Connectivity in Motion: Island Hubs in the Indian Ocean World* (2017).
- 5) Schottenhammer, Angela, ed. *Early Global Interconnectivity across the Indian Ocean World, Volume I: Commercial Structures and Exchanges* (2019).
- 6) Serels, Steven, ed. *The Impoverishment of the African Red Sea Littoral, 1640 –1945* (2018).
- 7) Alpers, E.A. (2013). *The Indian Ocean in World History*. Oxford University Press. ISBN 978-0-19-533787-7.
- 8) Brewster, D. (2014b). *India's Ocean: The story of India's bid for regional leadership*. London: Routledge. doi:10.4324/9781315815244. ISBN 978-1-315-81524-4.
- 9) Parmar, Inderjeet and Michael Cox, eds. (2010). *Soft Power and US Foreign Policy: Theoretical, Historical and Contemporary Perspectives*, Routledge.
- 10) Nye, J., 2008a. 'Public diplomacy and soft power', *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 616, pp. 94-109.

A Comprehensive Study of Primary School Students: Challenges, Strategies, and Interventions

Shri Dipak Arjunrao Gotawale

(Asat. Teacher) Z P U P School Tekamandwa P.S- Jiwati , Dist- Chandrapur

Abstract:

This research paper aims to explore various aspects of primary school students, including their cognitive, social, and emotional development, as well as the challenges they encounter in their academic journey. The study also examines the role of teachers, parents, and educational institutions in addressing these challenges and implementing effective strategies to foster a positive learning environment. Through an in-depth literature review and case studies, this paper offers insights into the factors that influence primary school students' academic performance and overall well-being. The findings emphasize the significance of tailored interventions to support primary school students' growth and success.

Introduction:

- 1.1 Background
- 1.2 Objectives
- 1.3 Scope

Literature Review:

- 2.1 Cognitive Development of Primary School Students
- 2.2 Social Development of Primary School Students
- 2.3 Emotional Development of Primary School Students
- 2.4 Academic Challenges Faced by Primary School Students
- 2.5 Impact of Socioeconomic Status on Primary School Students

Methodology:

- 3.1 Research Design
- 3.2 Data Collection Methods
- 3.3 Sample Selection
- 3.4 Data Analysis

Cognitive Development:

- 4.1 Language and Literacy Skills
- 4.2 Numeracy Skills
- 4.3 Critical Thinking and Problem-Solving Abilities
- 4.4 Memory and Attention

Social Development:

- 5.1 Peer Relationships and Friendships
- 5.2 Communication Skills
- 5.3 Cooperation and Conflict Resolution
- 5.4 Self-Concept and Identity Formation

Emotional Development:

- 6.1 Emotional Regulation
- 6.2 Empathy and Compassion
- 6.3 Coping with Stress and Anxiety
- 6.4 Emotional Expression

Academic Challenges:

- 7.1 Learning Disabilities and Special Educational Needs
- 7.2 Classroom Engagement and Attention Difficulties
- 7.3 Lack of Parental Involvement
- 7.4 Bullying and Social Exclusion

Role of Teachers and Schools:

- 8.1 Teacher-Student Relationship
- 8.2 Effective Teaching Strategies for Primary School Students
- 8.3 Classroom Management Techniques
- 8.4 Creating an Inclusive Learning Environment

Role of Parents and Families:

- 9.1 Parental Involvement and Support
- 9.2 Parent-Teacher Collaboration
- 9.3 Home Learning Environment

Interventions and Strategies:

- 10.1 Early Intervention Programs
- 10.2 Individualized Education Plans (IEPs)
- 10.3 Social and Emotional Learning (SEL) Programs
- 10.4 Extracurricular Activities and Enrichment Programs

Case Studies:

- 11.1 Case Study 1: Addressing Learning Disabilities
- 11.2 Case Study 2: Promoting Inclusive Education
- 11.3 Case Study 3: Implementing SEL in the Curriculum

Conclusion:

- 12.1 Summary of Findings
- 12.2 Implications for Practice
- 12.3 Future Research Directions

This research paper delves into the multifaceted world of primary school students, recognizing the significance of cognitive, social, and emotional development during this crucial phase of their lives. By investigating the challenges they encounter and analyzing effective interventions, this study aims to contribute valuable insights to educators, parents, policymakers, and researchers in their collective efforts to provide the best learning environment for primary school students.

Cybercrime Is A Curse On Computer Processing.

Dr. Prakash Laxmanrao Dompale

[M.Com., L.L.M., NET, Ph.D.] Associate Professor, Shri Shivaji Law College, Kandhar, Dist.-Nanded. 431714.

Abstract:

Today, everything is celebrated and photographed. Things are not limited to just taking pictures; many tend to go 'viral' through social media immediately. Due to this, cybercrime is increasing, and the defamation through this means is taking the lives of women. Such incidents are happening in the case of female students studying in the city. Due to the frequent occurrence of such incidents, this divisive side of social media is coming to the fore. In this type of cybercrime, the person who commits the crime hides his identity. Because there are many ways to hide one's information, it is often difficult to find out who the culprit is. Therefore, the rate of arrest of criminals of this type is relatively low. Due to this, such crimes are becoming common. The Internet is available today in the form of mobile phones at very cheap rates in the hands of everyone. Defaming someone and spreading obscenity about someone through the Internet are forms of crime. But basically, what we are doing is a crime. This is something that the criminal does not notice. Therefore, it is necessary for everyone to know and read about that law.

Keywords: *exploitation of technology, use of unethical means, software piracy, data theft, sexual harassment.*

Introduction:

The menace of cybercriminals is increasing. On the one hand, financial crime using technology is targeting women and girls for blackmail. There has been an increase in the nuisance caused by criminals who are ensnaring people by uploading photos of women and beautiful girls on social media. A photo of a beautiful young woman was uploaded to Facebook. Many people make friends by sending friend requests. Friendship turns into chatting. After that, blackmailing is increased by threats to upload obscene photos and videos. Technology is being used extensively for this. The central government has taken the initiative to prevent cybercrime against women and children. Training centres to prevent cybercrime have been started in 28 states, including Karnataka, Maharashtra, Andhra Pradesh, Arunachal Pradesh, Chhattisgarh, Gujarat, Haryana, Kerala, Himachal Pradesh, and Madhya Pradesh. The cybercrime department is constantly working to prevent such crimes. Incidents of sexually exploiting women and young women after identifying them on social media are not few. According to a survey, more than 170 cybercrimes are committed against women and children every day across the country. Of these, at least seven crimes are reported in Karnataka every day. According to the information in the National Cyber Crime Reporting Portal, from January 1, 2022, to December 31, 2022, 62 thousand 347 cybercrimes against women and children have been reported across the country. 2 thousand 482 cases have been registered in Karnataka in one year. In 95 percent of the crimes, there is no trace or investigation of the criminals. It is reported that only unknown criminals have committed this act. Women using social media platforms like Facebook, Instagram, and Telegram and children playing online games are becoming targets of cybercriminals. Android phones came into the hands of children for online education during Corona. Due to this, it is evident that the types of blackmailing they engage in have increased.

Objects:

1. Protecting against online data threats.

2. Bringing justice to victims of cybercrime.
3. Debit or credit card fraud prevention for digital payments.
4. Protecting the confidentiality, integrity, and availability of information and systems.

Research methodology:

As it is not possible to read and write many reference books in a short time, this article has been prepared on the basis of the information obtained from the website by adopting the theoretical method.

Review of Literature:

A researcher, while writing an article on 'Cybercrime is a computer process kid..', found it impossible to find reference books on the subject in a short time, so a website has been prepared in a short time. That is, the information in this article has been collected from electronic sources for writing.

Cyber Crime:

Cybercrime is similar to traditional crime except that it is committed in an electronic and computer environment in cyberspace. Hence, it is called cybercrime. Offences or crimes committed in computer fields are called cybercrime.

Cyber criminals:

Those who commit cybercrimes are called cybercriminals. As technology progresses, its benefits are numerous. But many dangers are also possible due to those exploiting such technology using unethical means or anti-social elements. Criminal-minded people commit many crimes using such technology.

Types of Cyber Crimes:

Software Piracy:

Computer use requires the use of legal software designed for computers, i.e., licenced software. But some do not use such licenced software. Copying and using software illegally is called software piracy. Software that is copied is called pirated software. Creating or using pirated software is a crime, and there is a risk of data corruption with pirated software.

Hacking:

Hacking means breaking rules or using illegal methods. Hacking is the act of breaking into the security of a computer, computer network, or website and altering, stealing, or damaging the computer system. Similarly, "cracking" is also a form of cybercrime. This involves cracking the security password. That is, computers and computer systems without passwords are used by hackers using ready-made programs to steal confidential information from the computer. The purpose behind this is to obtain credit card information and withdraw money from that credit card account for one's own financial gain. They use the stolen secrets and important information of big businessmen to threaten them and get money.

Cyber stalking:

In this, Jerrys are brought in by threatening and sending mail after obtaining information from a person. They harass, even by calling.

Denial of Service Attack:

(facilitation) involves flooding a network's bandwidth to shut down a network's facilities. Sending numerous and very large mails (smamma mail) fills the mail box. This causes traffic jams in the network and communication stops.

Virus decimation (destruction by viruses):

Viruses are external instructions that enter the computer and cause damage, destroying information. Such computer programmes are called viruses. It is used to cause deliberate damage by contaminating computer systems. Such virus programs are created by computer experts.

I.R.C. Crime (IRC Crime Internet Relay Chat):

Chatrooms are currently available on the internet. In this case, the chatter can deceive the other person by giving false information. In such chatrooms, many ways of deceiving others by giving false information have increased. The crime in such chatrooms is IRC. It is called a crime.

Credit Card Fraud:

In this, the crime of making purchases by using a credit card illegally is committed.

Net Extortion: By stealing confidential and important data from the company, money is obtained from it, or money is demanded from the company itself.

Phishing: It sends different types of mail and gets people's personal information. A bank account number and password are sent while replying to the mail without deposit. Then they abuse it.

Child pornography: Children are tricked into sending them obscene pictures and videos. This includes getting children's mail addresses. They gain their trust by sharing false information in chat. By showing him horrible things through the mail, he completely deceives the boy by telling him that everyone in society does the same. After gaining his trust, they ask him to meet them outside the house. In such meetings, the children gain further trust and perform immoral sexual acts from him. Many types of cybercrimes are committed by unethical people, and the rate is also increasing. Society should be aware of such crimes and should take preventive measures.

Why is cyber law needed?

When the Internet was developed, the founder of the Internet never thought that the Internet itself would turn into an all-encompassing revolution. Which can be misused for criminal activities and needs to be regulated. A lot of disturbing things are happening in cyberspace today. Due to the anonymous nature of the Internet, it is possible to engage in various criminal activities with impunity, and intelligent people are largely abusing this aspect of the Internet to perpetuate criminal activities in cyberspace. That is why cyber law is needed in India.

Importance of Cyber Law:

Cyberlaw is important because it touches almost all aspects of the World Wide Web and Cyberspace Internet and related transactions and activities. At first, it seems that cyberage is a very technical field and has nothing to do with most of the activities in cyberspace. But the real truth is that there can be nothing but the truth. Whether we realise it or not, every action and every reaction in cyberspace carries some legal and cyber legal perspective.

Advantages of Cyber Law:

Cyber law is something everyone who uses the internet must know.

The Internet is like life. It's interesting, and we spend a lot of time doing interesting things here, but it's annoyingly shared in that. With the boom in technology and easy access to the internet across the country, cybercrime has also become a common occurrence. From computer hacking to online fraudulent transactions, there are many ways in which we can become victims of illegal cyber activities.

Tips to stay safe from cybercrime:

This question is on everyone's mind these days. Here, we are going to discuss a little bit of information.

1. Appropriate advice is given, such as keeping the password difficult and changing it regularly based on different advertisements. They should really be taken seriously.
2. Many banks use two-factor authentication. E.g., HDFC Bank shows the picture you selected. Some banks use hard or soft tokens (but mostly for large depositors). This is also good for increased security. If the bank offers this facility by taking some money, then definitely take it.
3. Ensuring that the bank's site is correct and secure every time while using Net Banking (e.g., personal banking, online banking services) after the http in the ICICI Bank site ensures that the site is secure.
4. Keeping the bank account from which salary is received and the account from which expenditure is to be incurred. To keep money in the account mobile, different wallets, shopping sites, and insurance sites must register here. If the attack is carried out with adequate care, the damage is minimized. 1-2 times a month, money is sent from the salary-receiving account to the spending account.
5. Other things (fixed deposit shares, etc.) should preferably be kept in government banks or post offices. There is still the option to say you don't want net banking.
6. Using PPF for long-term investments Even if you cannot legally withdraw from it, how can others withdraw? Interest rates are also generally higher here.
7. This is a bit of a debatable point. I don't use a credit card. Generally, credit card attacks are more common than net banking.
8. Arrange SMS for every transaction. Checking all transactions once a month if possible.
9. Keeping card PINs and other private information confidential. Many at petrol pumps, Shining gives cards and pins to beat. This is very dangerous.
10. The most important thing is that, as Harry Potter's sire "Mad Eye Moody" says, one should always be vigilant when dealing online.

Precautions to be taken while using internet banking:

Internet banking has made many of our banking tasks easier. They find the facility of "internet banking" more convenient than going to the bank every time. But still, you need to take care of the following things while using them, which will keep your money safe.

1. Avoid using public Wi-Fi or use virtual private network (VPN) software.

We use public Wi-Fi, but while using Wi-Fi, hackers can easily take your information and misuse it. If your internet connection is not secure, hackers can easily insert malware into your computer or device. Malware is software that can harm and abuse your computer's information and network. Like computer viruses, trojan horses, and ransomware, avoid bank transactions using public Wi-Fi, and if using public Wi-Fi, then use VPN software. VPN software is a secure wall or envelope between a computer and the internet that keeps your information safe.

2. Always have anti-virus software on your computer.

Anti-virus software detects and removes any malware or bugs that are present on your computer. So the information on your computer cannot be stolen or misused.

3. Always change your internet banking password, and it should be strong.

You should change your internet banking password periodically to keep your bank account secure. do not share this password with anyone. Your bank never asks for your information on mobile or by email. Therefore, never respond to such calls or e-mails. Keep a separate password for login and transactions in your internet bank.

4. Make sure you get notification messages regarding bank transactions on your mobile device. Whenever you do a transaction in the bank, you will be sent alert or caution messages regarding it. If there is a failed login on your net banking, then you will get its messages so that you can be alert and check if this facility is available on mobile.

5. Avoid logging into Net Banking from your email.

Always type your bank's URL. When you do your internet banking login via mail, your information password can be hacked. Sometimes some mail comes in the form of promotional mail or subscription mail, in which you are redirected to internet banking. Avoid logging in to such mails.

Check of website is secure:

When we enter the name of a website on a computer, the URL starts with http. If it has s at the end, i.e., 'https://', then it is secure. If it has a lock symbol to begin with, it is safe. And after clicking on it, we see "connection is secure," and if that website is not secure, then after clicking on it, we see "connection is not secure," and other information is also there.

6. Always check your bank account login history.

Some bank websites show a login history that shows how many times you've logged in. If you feel anything suspicious, you can check the login history and take appropriate measures.'

7. Do not login to internet banking on public computers or other places.

If you log in, delete the browser history and temporary files there. Do not save your login ID and password.

Some Legal Provisions:

The Government of India has the Information Technology Act, 2000, in place to regulate such activities that violate the rights of Internet users. Here are some of its sections that empower internet users and try to protect cyberspace.

Section 66E: Punishment for breach of privacy: If a person captures, transmits, or publishes an image (photo) of the private part of another person without his consent or knowledge, that person can be punished with imprisonment for 3 years or/and a fine of Rs. 2 lakh.

Section 66F: Punishment for Cyberterrorism: If a person attempts to endanger the unity, integrity, security, or sovereignty of the country through a computer or intimidates another person, he can be punished with imprisonment for life. This is a non-bailable offence.

Section 67: Punishment to publish or transmit obscene material by electronic form:

A person publishes or transmits obscene material in electronic form or solicits anyone under the age of 18 to commit sexual acts. If she does so for the first time, the person can be punished with imprisonment for 3 years or a fine of Rs. 5 lakhs. And if she does so for the second time, the person may be punished with imprisonment for 5 years or/and with a fine of Rs. 10 lakhs.

Section 67A: Punishment for publishing or communicating sexually explicit material in electronic form: If she does so for the first time, the person can be punished with imprisonment for 5 years or/and a fine of Rs. 10 lakhs. And if she does so for the second time, the person can be punished with imprisonment for 7 years or a fine of Rs. 10 lakhs.

Section 67B: Punishment for publication or transmission of sexually explicit material to children in electronic form: If she does so for the first time, the person can be punished with imprisonment for 5 years or/and a fine of Rs. 10 lakhs. And if she does so for the second time, the person can be punished with imprisonment for 7 years or a fine of Rs. 10 lakhs.

Section 67C: Preservation and Retention of Information by Intermediaries: If he retains or does not provide the information himself for a longer period than the time allotted to the intermediary, the person shall be liable to imprisonment for 3 years and a fine.

Section 69: Power of Government to Block Websites: The government may intercept, monitor, or decrypt any information generated, transmitted, received, or stored in any computer resource if it deems it necessary in the interest of the sovereignty and integrity of India. Power is subject to compliance with the process. Under Section 69A, the Central Government can withhold any information from public access.

Section 43A: Data protection at the corporate level: If a body corporate neglects to implement reasonable security practices that may result in wrongful loss or damage to a person, such body corporate shall be liable to compensate that person.

Conclusion:

Indian women Netizens still don't seem to freely complain about cyber harassment or cybercrimes. Also, the criminals' modus operandi and their motives are the biggest obstacles. Criminals can easily escape, as they are free to come and commit crime whenever they want. Many websites and blogs offer solutions for the safety of women and children, but still, these crimes seem to be on the rise. In fact, it has been observed that many times chat friends call women with words like sexy or attractive. This is the beginning of cyberbullying. Gradually, they win the trust of these women and start telling them their problems like true friends. From which a strong relationship develops, and gradually they start sending obscenities. In such cases, women are further encouraged to send such things if they are overwhelmed. But this problem can be solved only when women immediately complain about it or threaten action.

References:

1. <https://mr.vikaspedia.in/e-governance/>
2. [https://marathibrain.in/cyber-security-cyber -g/](https://marathibrain.in/cyber-security-cyber-g/)
3. https://mr.wikipedia.org/wiki/cyber_gunha
4. <https://www.esakal.com/pune/pune-news-cyber-crime->
5. <https://diecpdraigad.blogspot.com/2020/06/sectionofcyberlaw.html>
6. <https://tarunbharat.com/women-children-are-the-target-of-cyber-criminals/>

हिंदी उपन्यास साहित्य में दलित चेतना ।

प्रा. डॉ. प्रदीप माणिकराव शिंदे

सहाय्यक प्राध्यापक,
छत्रपति शिवाजी कॉलेज, सातारा (स्वायत्त)

शोध सार :-

हिंदी साहित्य जगत में सभी विधाओं में 'दलित' साहित्य को वाणी दिलाने का प्रयास किया। दलित साहित्य मूलतः मराठी साहित्य में फला-फूला और उसका प्रभाव हिंदी साहित्य में भी दिखायी देता है। दलित साहित्य वास्तविक रूप में पिछड़े जाति की घूँटन, पीडा, कुण्ठा और शोषण को व्यक्त करने का प्रयास करता है। आज भी दलित समाज सुख-सुविधाओं से कोसो दूर है। दलित वर्ग समाज के उच्च वर्ग द्वारा हमेशा ही दबा हुआ और सर्वहारा है। यह बात भारत जैसे देश को और धर्म के ठेकेदारों को विचार करने के लिए मजबूर कर देती है। दलित लोगों का सभी ओर से शोषण हो रहा है। इन सभी बातों के लिए शिक्षा का अभाव, सामाजिक रूढ़ि परंपरा का प्रभाव इसका महत्वपूर्ण कारण है।

कुंजी शब्द :-

दलित, शोषित, सवर्ण, अवर्ण, शुद्र, अछूत, भूमिहीन, पशुतुल्य, रूढ़ि, कुचला, अलगाव, बाधक, धर्म, खोखला, व्यवस्था, वर्जित और परंपरा आदी शब्द ।

दलित शब्द अर्थ एवं परिभाषाएँ:-

दलित शब्द की व्युत्पत्ति संस्कृत के 'दल' धातु से हुई है। जिसका अर्थ है- खंडित होना, फटना यह बताया जाता है। दलित साहित्य मूलतः मराठी साहित्य की देन है। राजपाल हिंदी शब्द कोश में इसका अर्थ है- "कुचला हुआ, दबाया हुआ ।"¹ इससे स्पष्ट है कि दलित वर्ग समाज के उच्च वर्ग द्वारा परंपरा से ही शोषित रह चुका है। अंग्रेजी में दलित शब्द के लिए 'डिप्रेसड' शब्द का पर्यायी रूप में प्रयोग किया जाता है। इस शब्द अन्य पद्धति से भी समझने का प्रयास किया जाएगा । इससे दलित शब्द को समझना आसान होगा।

परिभाषाएँ:-

'दलित' शब्द को अलग-अलग विद्वानों ने अपनी ओर से उसे परिभाषित करने का प्रयास किया है। वह परिभाषाएँ निम्नप्रकार से स्पष्ट की जा सकती है।

1) डॉ. कुसुम मेघवाल :-

'दलित' का शाब्दिक अर्थ है - कुचला हुआ। अतः दलित का सामाजिक संदर्भों में अर्थ होगा, यह जाति समुदाय जो अन्यायपूर्वक सवर्णों या उच्च जातियों द्वारा दमित किया गया है, रौंदा गया हो। दलित शब्द व्यापक रूप में पीडित के अर्थ में आता है, पर दलित वर्ग का प्रयोग हिन्दू समाज व्यवस्था के अंतर्गत परम्परागत रूप में शूद्र माने जाने वाले वर्णों के लिए रूढ हो गया है।" इससे स्पष्ट होता है कि सामाजिक धरातल पर शूद्र कहे जाने वाले लोगों को दलित कहा जाता है । उनपर समाज के उच्च वर्ग और ठेकेदारों के द्वारा हमेशा ही दबाव डालने का कार्य किया है।

2) शरणकुमार लिबाले :-

"दलित अर्थात् केवल हरिजन और नवबौद्ध ही नहीं, बल्कि गाँव की सीमा से बाहर रहनेवाली सभी अछूत जातियाँ, आदिवासी भूमिहीन खेत मजदूर श्रमिक, दुःखी जनता, भटकी बहिष्कृत जाति इन सभी का 'दलित' शब्द की व्याख्या में समावेश होता है।"² स्पष्ट है कि दलित शब्द में सामाजिक स्तर में आनेवाली सभी पिछड़ी जातियाँ आ जाती हैं।

हिन्दी साहित्य में भी दलित चित्रण को वाणी दिलाने का सफल प्रयास अनेक लेखकों ने किया है। जिनमें जयप्रकाश कर्दम के 'छप्पर' उपन्यास को स्वानुभूति के आधार पर लिखा गया पहला दलित उपन्यास माना जाता है। इस प्रकार जगदिशचंद्र का 'धरती धन अपना', शिवप्रसाद सिंह का 'शैलूष', गोपाल उपाध्याय का 'एक टुकड़ा इतिहास', मन्नू भंडारी का 'महामोज', मार्कंडेय का 'अग्निबीज' आदि हिंदी उपन्यासों में दलितों का जीवन अंकित होता हुआ दिखायी देता है। इस उपन्यासों में चित्रित सवर्ण और अवर्ण लोगों के घरों में भी काफी अंतर दिखायी देता है। सवर्णों के घर हमेशा पक्के और मजबूत दिखायी देते हैं, किंतु दलितों के घर झुग्गी झोपड़ियों के बने होते हैं। जिसमें सुविधाओं का अभाव ही अभाव दिखायी देता है।

जयप्रकाश कर्दम के 'छप्पर' उपन्यास में कर्दम जी कहते हैं; "संपन्न सवर्ण लोगों के घर काफी बड़े पक्के और प्लास्टरयुक्त हैं। रहने - सहने के लिए दुमजली, तीमंजली और उठ-बैठने के लिए लंबे चौड़े आहाते में बैठक या चौपाल और डोर-डांगरों के लिए जगह अलग।"³ स्पष्ट है कि सवर्णों के घर सुविधाओं से संपन्न दिखायी देते हैं और इस घर में भी दलितों के लिए अलग जगह का निर्माण किया हुआ दिखायी देता है। दलितों को अछूत मानकर उनसे हमेशा दूर रखते हैं। इसी तरह घर में भी दूसरी जगह इनके लिए दिखायी देती है। इससे सामाजिक अलगाव चित्रण उपन्यास में पाया जाता है। यह बात भारत जैसे देश के लिए बाधक है।

भारतीय समाज व्यवस्था में जाति को सर्वोपरी माना जाता है। जाति के अनुसार ही वर्ण व्यवस्था दिखायी देती है। जैसे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र। शूद्र सबसे नीचले होने के कारण इन सबकी सेवा करना उसका काम माना गया है। वह दूसरों की सेवा करते हुए स्वयं सारी सेवा से विमुख होता हुआ दिखायी देता है। जाति श्रेष्ठता के कारण नीचली जातियों के साथ उच्च जाति के लोग पशुतुल्य व्यवहार करते हैं। उन्हें अस्पृश्य मानते हैं। भारतीय गाँव तो जाति-पाति के जीती जागती प्रयोगशाला ही हैं। इसरो स्पष्ट होता है, कि जाति के बिना व्यक्ती की पहचान भारत में नहीं दिखायी देती।

मार्कंडेय के 'अग्निबीज' उपन्यास में साधो काका लिबरल होने से दुलरा सुनीत से कहती व है; "छोटी जात के सोहबत ठिक नहीं। साधो का घर भंडारसराद हो ही गया है। मैं तो उसके घर में पानी भी नहीं पीती।"⁴ स्पष्ट है कि उच्चवर्गीय लोग नीचले जाति के साथ रहने के लिए भी विरोध करते हैं और उनके घर के पानी को हाथ तक नहीं लगाते। इस तरह का वातावरण गाँव में दिखायी देता है। गाँव की रचना भी जाति के आधार पर की जाती है।

भारतीय समाज व्यवस्था में शिक्षा का अधिकार केवल उच्चवर्ग के पास था। नीचली जातियों के लिए शिक्षा वर्जित मानी गयी थी। उन्हें जान से कोसों दूर अंधःकार में रखा गया था। इसी अंधःकार में अपने जीवन के रोशनी खोजने का वे प्रयास करते हैं। जयप्रकाश कर्दम के 'छप्पर' उपन्यास में नायक चंदन शहर पढ़ने जाता है ते गाँव में भूचाल आता है। गाँव के पंडित को लगता है। यह अनर्थ हो रहा है क्योंकि चंदन धर्मशास्त्रों की मर्यादा को तोड़ रहा है, चंदन की शिक्षा को लेकर काना पंडित कहता है; "ऐसा कैसे हो सकता है? कैसे बराबर हो सकते हैं, ब्राह्मण और भंगी सब? यह कोई उनकी बनाई व्यवस्था है कि लिया और खत्म कर लिया सनातन

व्यवस्था है, यह तो रहेगी। धर्मशास्त्रों से भी बड़ा कोई हो सकता है भला।⁵ स्पष्ट है कि नीचले जाति के लोग शिक्षा ग्रहण करके अपने जीवन में रोशनी निर्माण करना चाहते हैं और झूठी व्यवस्था को बदलने की चाह रखते हैं। तब धर्म के ठेकेदारों के वह धोका लगता है। धर्म से बड़ा कोई नहीं है। ऐसी झूठी आत्मप्रौढी करनेवाले लोगों की संख्या आज भी समाज में ज्यादा है।

रामदेव शुक्ल के 'विकल्प' उपन्यास में सुभग सुकून परिवार में निम्न जाति के आदमी ने लकड़ी चीरकर रखी तो पानी से धोकर पवित्र कर लेते हैं। इसी गाँव में सेठ लोग किसी हिंदू के यहाँ अन्न नहीं खाते थे। इस गाँव में सवर्ण अवर्ण का अन्न नहीं खाते थे, पानी भी नहीं पीते थे, किंतु कई सवर्ण जाति के लोग निम्न जाति के युवतियों के साथ शरीर संबंध रखते हैं। तब दलित कहते हैं; " यह लोग हमारे बहनों, बेटियों की थूंक चाटते हैं। तब इनका धर्म नहीं जाता। हमारे घड़े से पानी पीने से इसका धर्म चला जाता है। कौन धर्म है?"⁶ स्पष्ट है कि स्पर्श तथा पानी ग्रहण करने से धर्म भ्रष्ट नहीं होता है। इसी तरह की मानसिकता रखनेवाले जब दलितों के नारी के साथ शरीर संबंध रखते हैं, तब इनका धर्म भ्रष्ट नहीं होता। यह खोखला वातावरण समाज में दृष्टिगोचर होता है।

निष्कर्ष :-

उपर्युक्त बातों से स्पष्ट होता है कि जो वर्ग आज तक समाज के सवर्ण लोगों द्वारा प्रताडित था। उस वर्ग को वाणी देने का प्रयास दलित लेखकों ने किया है। यह भोगा हुआ यथार्थ है, न कि चार दीवारी में बैठकर किया हुआ चिंतन। जिससे दलित लोगों की पीड़ा, दुःख, वेदना आदि बातों को स्पष्ट करने की कोशिश हुई है। आज भी हम इक्कीसवीं सदी में तरक्की की बातें, विज्ञान की बातें करते हुए नजर आते हैं। गाँवों में आज भी दलितों पर अन्याय हो रहे हैं। यह बात भारत जैसे देश को 'अनेकता में एकता' का सूत्र रखनेवाले देश को विचार करने के लिए मजबूर कर देती है। आज का युग विज्ञान और तकनीकी का माना जाता है फिर भी ऐसी सोच रखना गलत है। समाज के ठेकेदारों को इस बात पर विचार कर लेना चाहिए।

संदर्भ सूची :-

1. डॉ. हरदेव बाहरी, राजपाल हिंदी शब्दकोश, पृ.-386.
2. डॉ. कुसुम मेघवाल, हिन्दी उपन्यासों में दलित वर्ग, पृ.-1
3. संपादक-शयोरजसिंह बेचैन एवं डॉ. देवेन्द्र चौबे, चिंतन की परम्परा और दलित साहित्य, पृ.-69
4. जयप्रकाश कर्दम-छप्पर, पृ.- 5
5. मार्कण्डेय, अग्निबीज, पृ.-125.
6. जयप्रकाश कर्दम, छप्पर, पृ.- 82
7. रामदेव शुक्ल, विकल्प, पृ.-156

“पश्चिमी चिकित्सा क्षेत्र में अफीम की व्यापकता एवं उपादेयता”

सुश्री अंतिमा कनेरिया

सहायक प्राध्यापक, इतिहास शासकीय आदर्श महाविद्यालय हरदा (म. प्र.)

सारांश :-

इतिहास के बीहड़ में प्रमाणों के पुष्प खिलाना आसान नहीं होता। प्रमाण तो इतिहास का मेरुदंड होता है और इतिहास के दरबार में विचारों की अभिव्यक्ति नहीं अपितु ठोस सबूत ही चलते हैं। इसी परिपेक्ष में शोध पत्र के अंतर्गत देखे तो सबसे पहले इस पृथ्वी पर पाँपी (अफीम) का पौधा कब और कैसे उत्पन्न हुआ था इस विषय में कोई निश्चित अथवा प्रमाणिक जानकारी उपलब्ध नहीं थी किंतु अफीम के पौधे के उत्पत्ति के प्राथमिक स्रोत के रूप में इतिहास के पितामह हैरोडोटस द्वारा दी गई जानकारी जिसमें उन्होंने अफीम की उत्पत्ति ईसा पूर्व 500 वर्ष की रही है, यह तथ्यों से प्रमाणित करते हुए कहा कि एराक्स द्वीप के निवासी अग्नि के चारों ओर एकत्र होकर किसी अनजान वृक्ष के फलों को जलती हुई अग्नि में डालते थे और जले हुए फलों से उत्पन्न होने वाले धुएं को सूंघते थे और सूंघने अथवा श्वसन क्रिया से उनको जो नशा आता था उसका वे आनंद लेते थे। यहीं नहीं अंग्रेज़ी साहित्य के महान विद्वान होमर की रचना 'odysse' से भी अफीम की उत्पत्ति की पुष्टि होती है, जिसमें कहा गया कि होमरिक युग में किसी न किसी रूप में पाँपी अथवा अफीम की उत्पत्ति और इसका प्रचलन था।

अफीम, पोस्त के डंठल अथवा डोंडो से निकाले जाने वाला एक नशीला पदार्थ है, जो कड़वा, कसैला और काले रंग का होता है तथा यह औषधिय विशेषताओं से परिपूर्ण होता है जिसे अफीम कहते हैं। अफीम एक मादक द्रव्य है जिससे कई नशीले पदार्थों की उत्पत्ति होती है यथा कोकिन, ब्राउन शुगर, हेरोइन आदि। अफीम औषधीयों का भंडार है, सन 1864 ई के आविष्कारों से औषधीयों के क्षेत्र में अफीम की बहुलता रही है और मानव कल्याण के क्षेत्र में इसकी बेमिसाल उपलब्धियां भी रही हैं। भारत और विदेशों में अफीम को 'काले सोने' के नाम से जाना जाता है। अफीम एक बहुउद्देशीय प्रतिफल देने वाला पदार्थ है, जो ठोस, तरल और गैस तीनों स्वरूपों में पाया जाता है। मानवीय चिकित्सा के क्षेत्र में तो यह संजीवनी की तरह अति उपयोगी और स्वयं सिद्ध रहा है।

Key words :- पाँपी, अफीम, नशीला पदार्थ, औषधीय पौधा, चिकित्सा।

प्रस्तावना :-

पारिभाषिक शब्दों में अफीम का वैज्ञानिक नाम 'lachryma papaveris' है जो अफीम के पौधे पेपेवर सोमनिफेरम के 'दूध' (latex) को सुखा कर बनाया गया पदार्थ है, जिसके सेवन से मादकता आती है। अफीम का दूध निकालने के लिये उसके कच्चे, अपक्व 'फल' में एक चीरा लगाया जाता है; इसका दूध निकलने लगता है, जो निकल कर सूख जाता है। यही दूध सूख कर गाढ़ा होने पर अफीम कहलाता है।

प्रारंभिक खोज से, अफीम का अनुष्ठान महत्व प्रतीत होता है, और मानववैज्ञानिकों ने अनुमान लगाया है, कि प्राचीन पुजारियों ने उपचार शक्ति के प्रमाण के रूप में दवा का इस्तेमाल किया होगा। मिस्र में, अफीम का उपयोग आम तौर पर पुजारियों, जादूगरों और योद्धाओं तक ही सीमित था, जबकि प्राचीन ग्रीस के साक्ष्य इंगित करते हैं कि अफीम का सेवन कई तरह से किया जाता था, जिसमें वाष्प, सपोसिटरी, चिकित्सा पोल्टिस, और आत्महत्या के लिए हेमलॉक के संयोजन के रूप में शामिल हैं। अफीम का उल्लेख प्राचीन दुनिया के सबसे

महत्वपूर्ण चिकित्सा ग्रंथों में किया गया है, जिसमें एबर्स पेपिरस और डायोस्कोराइड्स, गैलेन और एविसेना के लेखन शामिल हैं। वर्तमान समय में अफगानिस्तान का ऊपरी एशियाई क्षेत्र, पाकिस्तान, उत्तरी भारत और म्यांमार अभी भी दुनिया में अफीम की सबसे बड़ी आपूर्ति के लिए जिम्मेदार हैं। आज भी इन देशों में चिकित्सीय उपचार में अफीम औषधिय रूप में प्रयुक्त की जाती है एवं अन्य हिस्सों में गैर कानूनी तरीके से तस्करी भी की जाती है। अवैध नशीली दवाओं के व्यापार के लिए, अफीम लेटेक्स से मॉर्फिन निकाला जाता है, जिससे थोक वज़न 88% कम हो जाता है। फिर इसे हेरोइन में बदल दिया जाता है, जो लगभग दुगनी शक्तिशाली होती है।

पश्चिमी चिकित्सा के क्षेत्र में अफीम की व्यापकता :-

1. अफीम से जुड़ा एक विशेष पदार्थ लॉडेनम मूल रूप से एक विशेष चिकित्सा से जुड़ी हुई औषधि का नाम है। लॉडेनम 15वीं शताब्दी का नाम है जिसे 'अफीम की टिंचर' के रूप में मानकीकृत किया गया था।
2. सन 1660 ई. के दशक में थॉमस सिडेनहैम, जिन्हे अंग्रेजी दवा का पिता कहा जाता है ने दर्द, नींद का ना आना, और दस्त के लिए लॉडेनम की अनुशंसा की थी।
3. सर्जरी के दौरान इस्तेमाल किए जाने वाले स्पंज भी अफीम के घोल में भिगोकर इस्तेमाल किए जाते थे।
4. फारसी चिकित्सक ने मानवीय उपचारों में अफीम का उपयोग किया था - फ़ारसी चिकित्सक अबू 'अली अल-हूसेन इब्न सिना ("एविसेना") ने अन्य प्रभावित जड़ी बूटियां की तुलना में अफीम और उसके तत्व से निर्मित दवा को सबसे शक्तिशाली बताया था। उनके विवरण में अफीम के औषधीय प्रभावों को सूचीबद्ध किया गया है, जैसे कि एनाल्जेसिया, सम्मोहन, एंटीट्यूसिव प्रभाव, जठरांत्र संबंधी प्रभाव, संज्ञानात्मक प्रभाव, श्वसन अवसाद, न्यूरोमस्क्युलर गड़बड़ी और यौन रोग। अफीम का उपयोग धूम्रपान में तो बेतहाश और आज भी निरंतर हो रहा है।
5. अमेरिकी राष्ट्रपति विलियम हेनरी हैरिसन और उनकी अफीमयी चिकित्सा - पश्चिमी देशों में चिकित्सा के क्षेत्र में 19वीं शताब्दी तक अफीम का अनुकूल प्रभाव कायम रहा था। अमेरिकी राष्ट्रपति किसी असाध्य रोग से पीड़ित थे और किसी भी दवा से उनके रोग में कोई सुधार नहीं हो रहा था तब सन् 1841 ईस्वी में राष्ट्रपति ने अफीम मिश्रित दवाओं का उपयोग किया और उनके स्वास्थ्य में इज़ाफा हो गया था।
6. 18वीं शताब्दी के दौरान, अफीम तंत्रिका विकारों के लिए एक अच्छा उपाय माना गया था। इसके शामक और शांत करने वाले गुणों के कारण, इसका उपयोग मनोविकृति वाले लोगों के दिमाग को शांत करने, पागल माने जाने वाले लोगों की मदद करने और अनिद्रा के रोगियों के इलाज में मदद करने के लिए भी किया जाता था।
7. अमेरिकी गृह युद्ध में अमेरिका की केंद्रीय सेना द्वारा 175000 पौंड अफीम टिंचर और पाउडर तथा पांच लाख अफीम की गोलियों का इस्तेमाल किया गया था।
8. अमेरिकी गृह युद्ध के दौरान अमेरिकी सेना के घायलो और मरणासन्न सैनिकों के उपचार में अफीमिय औषधीयों का भारी मात्रा में उपयोग किया गया था जिससे व्यक्तिगत स्वास्थ्य लाभ प्राप्त कर सके। साथ ही सैनिकों ने अपनी शारीरिक क्षमता में वृद्धि के लिए उन्होंने 5 लाख अफीम की गोलियों का भी परीक्षण किया था।
8. 19वीं शताब्दी के दौरान संयुक्त राज्य अमेरिका में अफीम की खपत में अचानक वृद्धि होने का मूल कारण था महिलाओं का मासिक धर्म। मासिक धर्म के असहाय पीड़ा को दूर करने में चिकित्सकों ने तथा फार्मसिस्टो ने अफीम का बहुतायत से उपयोग करके महिलाओं को दर्द से राहत प्रदान की थी।

9.अफीम की क्षमता को जहर के रूप में भी संदर्भित किया गया है। ग्रीक के महान दार्शनिक सुकरात को मृत्युदंड का फरमान सुनाया गया था, तब सुकरात को 'हेमलॉक' नामक एक तीव्र ज़हर का प्याला पीने को दिया गया था जिसमें अफीम का ज्यूस भी घोला गया था। अफीम मिश्रित ज़हर को पीते ही सुकरात बेहोशी के आलम में चला गया और दर्द रहित मौत ने उसे अपने आगोश में ले लिया।

निष्कर्ष :- हमारे आधुनिक युग में मादक द्रव्यों का सेवन एक सार्वभौमिक संकट बन गया है। अवैध पदार्थों में, अफीम और उसके व्युत्पन्न को दुनिया में भांग के बाद उपयोग के मामले में दूसरे स्थान पर रखा गया है। अफीम अपनी प्रारंभिक अवस्था में निश्चय ही सुप्तावस्था में रहा होगा किंतु जैसे-जैसे इसने अपना वैज्ञानिक एवं चिकित्सा में चमत्कारी गुणों का प्रदर्शन किया तो समस्त देश एवं देश के तस्करों ने उसे अपना मसीहा बना लिया है। अफीम भले ही नशेड़ियों के लिए अनिष्टकर हो मगर कैंसर जैसी गंभीर बीमारी में यह जीवनरक्षक और असहनीय दर्द में राहत देने वाली दवाओं का स्रोत भी है। अफीम अपने अद्वितीय चिकित्सीय गुणों के कारण प्रकृति का चमत्कार और उपहार स्वरूप चिकित्सा जगत में अपरिहार्य है।

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

1. <https://en.m.wikipedia.org/wiki/Opium>
2. <https://www.amarujala.com/columns/blog/history-of-opium-and-its-uses-in-drugs-and-medicine-2023-07-02>
3. <https://www.britannica.com/science/opium>
4. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5061814/>
5. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S001948322030256X>

ग्रामीण विकास भारतीय अर्थव्यवस्था का आधार

डॉ. ममता पंवार सहायक प्राध्यापक

शासकीय माधव महाविद्यालय, उज्जैन, मध्य प्रदेश

ग्रामीण अर्थव्यवस्था भारतीय अर्थव्यवस्था का आधार है क्योंकि देश के लगभग 60 प्रतिशत जनसंख्या गांव में निवास करती है और रोजगार के लिए सबसे अधिक निर्भरता कृषि पर है। 157.35 मिलियन हेक्टेयर के साथ भारत विश्व स्तर पर दूसरी सबसे बड़ी कृषि भूमि रखता है। पांच प्रकार की जलवायु के साथ भारत में 45 प्रकार की मिट्टी पाई जाती है। फिर भी अपने पहलू में अनमोल सांस्कृतिक विरासत और विविधता को समेटने वाले भारत के गांव शहरों की तुलना में हमेशा ही अधिक चुनौतियों का सामना करना पड़ा है। आज जब देश आजादी का अमृत महोत्सव मना रहा है। तब यहां जानना जरूरी हो जाता है कि आजादी के समय अशिक्षा, बेरोजगारी और बीमारियों का प्रकोप खेल रहा, ग्रामीण भारत आज के इस डिजिटल युग में विकास के किस मोड़ पर खड़ा है।

हालांकि वैश्विक उत्पादन नेटवर्क के बदलाव और बढ़ते शहरीकरण ने ग्रामीण क्षेत्र के चरित्र को बदल दिया है। अब ग्रामीण विकास को व्यापक परिपेक्ष्य में देखने की आवश्यकता है। जिसका अर्थ केवल कृषि या कृषि आधारित व्यवसाय का विकास नहीं, बल्कि इसके स्थान पर शिक्षा, उद्यमिता, भौतिक बुनियादी ढांचा और सामाजिक बुनियादी ढांचा, सभी का विकास हो, जो ग्रामीण क्षेत्र के विकास में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। ग्रामीण विकास की विशेषता स्थानीय स्तर पर भी आर्थिक विकास की रणनीतियां पर भी जोर देना है क्योंकि जब तक स्थानीय स्तर पर समस्याओं को समझकर उनके लिए रणनीतियां नहीं बनाई जाएगी। तब तक संपूर्ण ग्रामीण विकास की संकल्पना नहीं की जा सकती है।

भूमि, जल, विशाल संसाधनों के साथ भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्था में पिछले कुछ वर्षों में काफी प्रगति की है और विश्व स्तर पर भारत को एक पहचान दी है। भारत दुनिया का वर्तमान में सबसे बड़ा दाल उत्पादक और चावल तथा गेहूँ का दूसरा बड़ा उत्पादक देश है। भारत कुछ फसलों में महत्वपूर्ण कृषि निर्यातक के रूप में भी उभरा है। वर्ष 2018-19 में देश के कुल निर्यात में कृषि निर्यातों का हिस्सा 11.67 प्रतिशत था। भारत विश्व में मसाला उत्पादों का सबसे बड़ा उत्पादक, उपभोक्ता और निर्यातक भी है। निर्यातों में ग्रामीण भारतीय अर्थव्यवस्था में प्रचलित हस्तशिल्प उद्योगों का काफी योगदान है। यहां क्षेत्र ग्रामीण भारत के 7 मिलियन से अधिक लोगों को रोजगार देता है और इसके साथ ही स्थानीय अर्थव्यवस्था में भी योगदान करता है। इसके साथ ही पशुधन ग्रामीण अर्थव्यवस्था का महत्वपूर्ण क्षेत्र है जो देश के जीडीपी में लगभग चार प्रतिशत का योगदान देता है। ग्रामीण अर्थव्यवस्था का आधार स्तंभ कहे जाने वाले संस्थागत ऋण की बात करें तो वर्ष 2014-15 से लेकर वर्ष 2021-22 तक के आंकड़ों का तुलनात्मक अध्ययन करने से यहां बात सामने आई है कि सबसे पहले संस्थागत ऋण वर्ष 2014-15 में 8.5 लाख करोड़ और फिर उसके बाद 11.6 वर्ष 2021-22 में 19 लाख करोड़ रुपए हो गया था। इसका मतलब यहां है कि वर्ष 2014-15 से वर्ष 2021-22 में संस्थागत ऋण में लगातार बढ़ने की सकारात्मक प्रवृत्ति देखने को मिल रही है। अतः कहा जा सकता है कि संस्थागत क्षेत्र से कृषि को मिलने वाले ऋण में लगातार वृद्धि हो रही है।

एक तरफ संस्थागत ऋण में बढ़ोतरी हो रही है वहीं सरकार किसानों को प्रोत्साहन देने के लिए न्यूनतम समर्थन मूल्य, जो कि वर्तमान में 23 फसलों को दिया जा रहा है जिसमें दाले, व्यापारिक फसलों के बीज, व्यापारिक फसल इत्यादि शामिल है। वहां डेढ़ गुना बढ़ गई है अर्थात् न्यूनतम समर्थन मूल्य में इन वर्षों में वृद्धि देखने को मिली है। यदि कृषि क्षेत्र में एक प्रतिशत की वृद्धि होती है तो इससे औद्योगिक क्षेत्र में अपने आप 0.5 प्रतिशत की वृद्धि हो जाती है क्योंकि 40 प्रतिशत औद्योगिक क्षेत्र को कच्चे माल की पूर्ति कृषि क्षेत्र से ही होती है। इसीलिए हमें किसानों को प्रोत्साहन देखकर उत्पादन को बनाए रखना यहाँ अति आवश्यक है। भारतीय कृषि व किसानों पर ही ग्रामीण विकास के साथ-साथ औद्योगिक विकास का भी दारोमदर है।

ग्रामीण अर्थव्यवस्था को भारतीय अर्थव्यवस्था का आधार बनाने वाले मूल तत्वों में वृद्धि के संकेत संपूर्ण भारतीय अर्थव्यवस्था के विकास को इंगित करता है किंतु ग्रामीण अर्थव्यवस्था के विकास में कुछ चुनौतियां भी हैं जिसका सामना वर्तमान में हमारी ग्रामीण अर्थव्यवस्था कर रही है। यही कारण है कि वर्ष 1950-51 में सकल घरेलू उत्पाद में कृषि का योगदान 55 प्रतिशत था जो वर्ष 2013-14 में 13.1 प्रतिशत तथा वर्ष 2021-22 में 18.01 प्रतिशत रह गया। जिसका प्रमुख कारण हमारे यहां अनुसंधान की कमी है। भारत में कृषि क्षेत्र के सकल घरेलू उत्पाद का मात्र 0.3 प्रतिशत भाग कृषि शोध पर वह किया गया है जबकि अमेरिका में यहां चार प्रतिशत है। शोध अभाव के कारण हम अपनी उत्पादकता तथा उत्पादन दोनों ही तीव्र गति से बढ़ाने में असमर्थ रहे हैं। आज कृषि उत्पादकता का पूर्ण रूप से उपयोग हो चुका है और उत्पादकता अपने एक स्थिर स्तर पर आ चुकी है। इसके आगे उत्पादकता बढ़ नहीं रही है जिसके परिणाम स्वरूप अनाज का उत्पादन कम गति से बढ़ रहा है। वर्ष 2017-18 तथा वर्ष 2018-19 में 285 मिलियन, वर्ष 2019-20 में 298 मिलियन, वर्ष 2020-21 में 311 मिलियन टन तथा वर्ष 2021-22 में 316 मिलियन टन के लगभग उत्पादन रहा। इस तरह वर्ष 2022-23 में 323 मिलियन टन उत्पादन खाद्यान्न का किया गया। इन वर्षों में खाद्यान्न उत्पादन में मात्र 38 मिलियन टन की बढ़ोतरी हुई है। जबकि हमारी जनसंख्या, जो वर्ष 2001 में 102 करोड़ थी जिसमें ग्रामीण का प्रतिशत 72.2 प्रतिशत था, वहीं वर्ष 2011 में जनसंख्या बढ़कर 121 करोड़ हो गई है अर्थात् 16 करोड़ लोगों की वृद्धि इन 10 वर्षों में हुई है तथा ग्रामीण जनसंख्या का प्रतिशत घटकर 10 वर्षों में 68.8 प्रतिशत रह गया है, जो वर्ष 1901 में 89.2 था, इस प्रकार देखा जाए तो ग्रामीण जनसंख्या का प्रतिशत घट रहा है तथा कुल जनसंख्या खाद्यान्न उत्पादन की अपेक्षा बहुत तेजी गति से बढ़ रही है। कृषि वृद्धि दर वर्ष 2018-19 में 2.9 प्रतिशत, वर्ष 2019-20 में 4 प्रतिशत तथा वर्ष 2021-22 में 3.3 प्रतिशत की रही है।

उत्पादकता तथा उत्पादन दोनों ही बढ़ाने के लिए सबसे आवश्यक तत्व है निवेश। कृषि में दो प्रकार के निवेश हो रहे हैं एक सरकार के द्वारा और दूसरा निजी निवेश। दोनों ही निवेश का संबंध पूंजी निर्माण से है, जो बहुत कम है। सरकार कृषि पर जो निवेश कर रही है वहां बढ़ नहीं रहा है अर्थात् खाद, बीज, आधारभूत संरचना जो भी कृषि को प्रोत्साहन देता है, उसे पर होने वाला सरकारी निवेश कम हो रहा है। सरकारी निवेश, वर्ष 2011 से 2021 तक के समय में कम होता जा रहा है। वर्ष 2011-12 से वर्ष 2021 में सरकारी निवेश अधिकतम 5.3 प्रतिशत तथा न्यूनतम 4.3 प्रतिशत रहा। किंतु कृषि में निजी निवेश में काफी उतार-चढ़ाव देखने को मिले हैं। वर्ष 2011-12 से वर्ष 2020-21 में अधिकतम 9.6 तथा न्यूनतम 6.6 प्रतिशत निवेश निजी क्षेत्र द्वारा कृषि पर किया गया। निजी निवेश कृषि क्षेत्र में वर्ष 2011 में 9.3 प्रतिशत तथा वर्ष 2015-16 के बाद इसके ऊपर जाने की प्रवृत्ति दिखता है तथा कुल सरकारी निवेश कम होने की प्रवृत्ति दिख रहा है।

इन सब समस्याओं के साथ ग्रामीण विकास के लिए सबसे बड़ी उभरता चुनौती आज के समय में जैविक खेती की है। पर्यावरणविद वंदना शिवा के अनुसार, भारत में हुई हरित क्रांति ग्रामीण अर्थव्यवस्था के लिए सही नहीं थी। जेनेटिक इंजीनियर नॉर्मल बोरलॉग द्वारा निर्मित जेनेटिक बीज, जिसे हम हाई यील्डिंग सीट भी कहते हैं। इसने उत्पादन को तो बढ़ाया है। लेकिन इसके साथ ही इसमें भूजल स्तर को कम किया है। उर्वरक तथा कीटनाशकों के अधिक प्रयोग के कारण पानी में क्षारीय तथा लवणता की समस्या आई है जिसके कारण बहुत सी स्वास्थ्य समस्याओं का सामना लोगों को करना पड़ रहा है।

पंजाब राज्य जो की हरित क्रांति का अगुवा माना जाता है। अब समय बदल गया है और लोगों ने हरित क्रांति के दुष्परिणामों को सहन करना प्रारंभ कर दिया है। बठिंडा से बीकानेर जाने वाली ट्रेन को लोग कैंसर एक्सप्रेस का कर पुकार रहे हैं। पर्यावरणविद सुनीता नारायण की एक संस्था सी.एस.ई. द्वारा वर्ष 2005 में किए गए एक अध्ययन की रिपोर्ट के आधार पर कहा गया कि पंजाब के ग्रामीणों के रक्त के अंदर भारी मात्रा में कीटनाशकों के अवशेष पाए गए हैं। कई बार ऐसा लगता है कि हरित क्रांति का पूरा तंत्र रासायनिक खेती के आसपास बुना गया था। जहां पैदावार तो अचानक बढ़ी, किंतु उसके बाद के समय में किसानों ने उसकी कीमत भी चुकाई है। यदि हम परंपरागत चीजों पर अपना ध्यान केंद्रित करते, तो आज हम कृषि क्षेत्र में बहुत अच्छी प्रगति कर सकते थे।

सरकार सतत रूप से ग्रामीण विकास के लिए प्रनशील है। इसको सार्थक करने के लिए सरकार ने प्रमुख रूप से पांच पहल की है। प्रथम, पीएम किसान या पीएम सम्मान योजना दूसरा एग्रीकल्चर इंफ्रास्ट्रक्चर फंड की स्थापना। यहां एक पोस्ट हार्वेस्ट सपोर्ट सिस्टम है, इसके लिए सरकार ने 13.6 करोड़ रुपए खर्च किए हैं। इसमें आधारभूत संरचना का विकास हो रहा है क्योंकि किसान को फसल की अच्छी कीमत तभी मिलेगी जब कुछ समय स्टोर करके रखा जाए ताकि अच्छी कीमत मिलने पर बेचा जा सके। किसानों को उनकी उपज का बेहतर मूल्य मिल सके, इस दिशा में यहां एक महत्वपूर्ण कदम है। तीसरा प्रयास, फसल बीमा योजना है जो कि विश्व की सबसे बड़ी बीमा योजना है। यहां योजना ग्रामीण क्षेत्र में सरकार द्वारा संचालित है इसी के साथ मिशन फॉर इंटीग्रेटेड डेवलपमेंट ऑफ हॉर्टिकल्चर का विकास करने के लिए सरकार प्रयत्नशील है। यहां क्षेत्र बहुत ही मूल्यवर्धित क्षेत्र है। अधिकांश लोग बागवानी के रूप में कार्य करना चाहते हैं जैसे फल, सब्जी, नारियल, चाय, कॉफी, मसाले आदि का उत्पादन करना चाहते हैं इसलिए सरकार इसे एक मिशन के रूप में लेकर कार्य कर रही है। अंतिम पहल, वर्ष 2016 में ग्रामीण विकास के लिए सरकार ने वर्ष 2016 में enam पोर्टल शुरू किया है ताकि कृषि के लिए एक समावेशी बाजार उपलब्ध हो सके और किसानों को उनकी उपज का सही मूल्य मिल सके और यहां तभी संभव है। जब किसानों को ऑनलाइन पोर्टल से जोड़ा जा सके। सरकार की यहां बहुत ही महत्वपूर्ण पहल है कि अब किसानों को हम डिजिटल बनाएं।

अतः तकनीकी और नवाचार ने ग्रामीण क्षेत्र में आर्थिक परिवर्तन लाने में महत्वपूर्ण क्षमता का प्रदर्शन किया है। ई - चौपाल, एनआरएलएम जैसे सफल मॉडल ने ग्रामीण क्षेत्र में उत्पादकता, बाजार पहुंच को बढ़ाने में प्रौद्योगिकी का प्रभावशील उपयोग किया है। यदि ग्रामीण क्षेत्र में निरंतर निवेश किया जाए, तो ग्रामीण बुनियादी ढांचे का विकास हो सकता है। इससे परिवहन नेटवर्क उन्नत होगा। इंटरनेट पहुंच में सुधार होगा। इसी के साथ कोल्ड चैन का विकास ग्राम-ग्राम तक होगा तो कोल्ड चैन के विकास से नाशवान वस्तुओं को गंतव्य स्थान तक ताजे रूप में पहुंचाया जा सकेगा। इससे ग्रामीण पर्यटन, हस्तशिल्प तथा गैर कृषि गतिविधियों को प्रोत्साहन करने से स्थायी आर्थिक विकास को बढ़ावा मिलेगा।

References:

1. Johl, S.S. and Ray, S.K. 2002, Future of Agriculture in Punjab, Centre for Research in Rural and Industrial Development, Chandigarh
2. Goyal, A. (2018). Major Challenges and Problems of Rural Entrepreneurship in India. [Online].
3. Dhananjaya, K. & Prathibha, M.S. (2011). Role of Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) in Rural Asset Creation in India –An Analysis. Journal of Global Economy., [Online].

हाशिये की पीड़ा की मुखर अभिव्यक्ति:हिंदी दलित कविता

डॉ. वृषाली चौधुरे

श्रीमती मणिबेन एम. पी. शाह विमेंस कॉलेज ऑफ आर्ट्स एंड कॉमर्स (स्वायत्त) श्रीमती परमेश्वरी देवी
गोरधनदास गरोडिया एज्युकेशनल कॉम्प्लेक्स, 338, आर. ए. किडवई रोड, माटुंगा, मुंबई 400019.

दलितों का जीवन सदियों से उपेक्षा का शिकार रहा है। जब सामाजिक जीवन में उसके अस्तित्व पर सवाल ही नहीं उठाए गए बल्कि उसे नगण्य करार कर दिया गया तब ऐसी स्थिति में साहित्य में उसकी क्या भूमिका हो सकती थी। परंतु समय सदैव एक जैसा नहीं रहता, और बदलते समय के साथ समाज से बहिष्कृत कर दिए गए मनुष्य (दलित) समाज के साथ-साथ साहित्य में भी अपनी एक अलग भूमिका में आने लगे। जहां तक कविता की बात है तो आधुनिक हिंदी दलित कविता की शुरुआत 1914 में 'सरस्वती' पत्रिका में प्रकाशित हीरा डोम की कविता 'अछूत की शिकायत' से मानी जाती है। कहने का तात्पर्य यह कि आधुनिक दलित कविता का यह प्रारंभिक दौर था। लेकिन दलित कविता का महत्वपूर्ण कालखंड अस्सी के दशक से शुरू होता है। अस्सी के दशक और उसके बाद हिंदी दलित कविता का सही मायने में विकास हुआ। ओमप्रकाश वाल्मीकि, मोहनदास नैमिशराय, जयप्रकाश कर्दम, कंवल भारती, दयानंद बटोही, माता प्रसाद, डॉ. एन. सिंह, कुसुम वियोगी, मलखान सिंह, रजनी तिलक, सुशीला टाकभौरै आदि कवियों ने दलित कविता को समृद्ध किया। इस अल्पावधि में दलित कविता ने लंबा सफर तय किया है। दलित कविता में दलितों की स्थिति और उनकी समस्याओं पर व्यापकता से प्रकाश डाला गया है। दलितों का उनकी अस्मिता से परिचय कराकर उनमें नयी चेतना संचरित करने का काम कविता ने बखूबी किया है। इस विषय में जयप्रकाश कर्दम ने लिखा है – "दलित कविता ने समाज की जड़ चेतना के तलाब में कंकड़ की तरह गिरकर उसको तरंगित करने का काम किया है। यही वह बिंदु है जिससे किसी भी समाज की चेतना में बदलाव का प्रस्थान बिंदु कहा जा सकता है।"1

दलित कविता में प्रमुखता से जाति व्यवस्था के प्रति आक्रोश, अन्याय- अत्याचार के प्रति विद्रोह, दलितों की दयनीय स्थिति, लोकतंत्र की विफलता, ईश्वर के अस्तित्व से नकार, हिन्दू धर्म ग्रंथों का विरोध, आदि का चित्रण किया गया है। इसके अतिरिक्त कुछ कवियों ने दलित स्त्री की वेदना को भी अभिव्यक्ति दी है। **जाति व्यवस्था के प्रति आक्रोश :**

हिन्दू वर्ण व्यवस्था में दलितों को शुद्र मानकर उन्हें सबसे निचले पायदान पर रखा गया और सदियों से उनका शोषण किया गया। इसी के कारण दलितों को घृणा, अपमान, उपेक्षा का दंश झेलना पड़ा। उन्हें अस्पृश्य मानकर उनके साथ पशु से भी बदतर व्यवहार किया गया। जातिगत अपमान के इस दर्द की सशक्त अभिव्यक्ति दलित कविता में हुई है। हमारे देश में जाति ही आदमी की असली पहचान बन गई है अपनी इसी पीड़ा को अभिव्यक्त करते हुए मलखान सिंह ने लिखा है –

“मैं इस देश में जहाँ भी रहता हूँ /

आदमी मुझे नाम से नहीं जाति से पहचाना है /

और जाति से सलूक करता है।"2

जातिवाद ने हमारे बीच नफरत के बीज बो दिए हैं जब तक जातिवाद रहेगा समाज में एकता का स्थापित होना मुमकिन नहीं, इसी आशय को स्पष्ट करते हुए जयप्रकाश कर्दम ने लिखा है-

“झूठे हैं वे लोग/ जो कहते हैं कि/ देश में/ जातिवाद आखरी सांस ले रहा है धोखेबाज हैं वे लोग/ जो कहते हैं कि/ अस्पृश्यता का जनाजा निकल चुका है/ जब तक स्मृतियां रहेंगी/ रामायण गीता और वेद रहेंगे/ तब तक वर्ण-शुचिता रहेगी/ अस्पृश्यता रहेगी, जातिवाद रहेगा/ समाज में विद्वेष रहेगा।”3

जातिव्यवस्था के कारण ही दलितों पर अनगिनत अत्याचार हुए, उनका दमन और शोषण हुआ इसलिए जातिप्रथा के प्रति उनका मन आक्रोश से भर गया है | जयप्रकाश लीलवान ने वर्ण-व्यवस्था को डायन संबोधित किया है -

“वर्ण-धर्म की वैचारिकी के /
सुडौल उरीजों का / जहरीला दूध पीकर/
विखंडन के खप्पर भरने वाली डायन है/
हमारे देश की जाति-प्रथा।”4

समाज में समता स्थापित करने के लिए दलितों को उनका अधिकार दिलाने के लिए वर्ण और जाति का समूल उच्चाटन करना आवश्यक है | ‘राजनीति की अर्ध सतसई’ में माताप्रसाद ने लिखा है –

“वर्ण जाति तोड़ो प्रथम, समकर सभी समाज |
सत्ता समुचित दलित दें, तजो अंधविश्वास।”5

जातिगत संबोधनों का कसैला स्वर केवल गाँव में ही सुनाई देता ऐसा नहीं शहरों में भी सुनाई पड़ने लगा है इस समस्या को लक्ष्य करके मोहनदास नैमिशराय जी ने लिखा है-

“एक ही मनुष्य जाति के होने पर भी /जातिगत संबोधनों के आधार पर /
कसैले से लगने वाले स्वर/ कल तक जो गाँव और कस्बों के/ परिवेश में सुनाई देते थे, आज उजालों के प्रतीक/
महानगरों में भी / वही जातिगत संबोधनों के आधार पर कसैले से लगने वाले स्वर/ सुनाई पड़ने लगे हैं।”6

जातिव्यवस्था के प्रति विद्रोह दलित कविता का प्रमुख स्वर रहा है | दलित कवि जातिभेद भेद को नकार कर समता स्थापित करने की माँग करते हैं | इस विषय में डॉ. रामनरेश चतुर्वेदी ने लिखा है – दलित कविता में समाज की वर्णव्यवस्था को थर्रा देने वाला कंपन है, शोषण की बर्फ को पिघलाकर नदी बहा देने वाली गर्मी है, वर्ण और वर्ग की नीव को ध्वस्त एक समतामूलक समाज की एक नई इमारत खड़ी करने वाली वास्तुकला है”7

दलितों की स्थिति का चित्रण :

दलित कवियों ने दलितों की दयनीय स्थिति का मार्मिक चित्रण अपने कविता में किया है | दलित कविता में शोषित, पीड़ित, दलित जीवन का जो करुण चित्र उपस्थित हुआ है वह हमें दलित जीवन के कटु यथार्थ से परिचित करता है | ‘ठाकुर का कुआँ’ कविता में ओमप्रकाश वाल्मीकि ने दलितों की हीन-दीन स्थिति को बखूबी अभिव्यक्त किया है | दलितों के पास अपना कहने लायक कुछ भी नहीं होता सब पर सिर्फ ठाकुर का ही हक होता है| गुलाम की तरह केवल श्रम करना ही उसकी नियति है |

“चूल्हा मिट्टी का/ मिट्टी तलब की/तलब ठाकुर का/
भूख रोटी की/ रोटी बजरे की /बाजार खेत का/ खेत ठाकुर का/
बैल ठाकुर का/ हल ठाकुर का/हल की मूठ पर हथेली अपनी/
फसल ठाकुर की/ कुआँ ठाकुर का/पानी ठाकुर क/
खेत-खलिहान ठाकुर के/ गली मोहल्ले ठाकुर के/

फिर अपना क्या ? / गाँव/ शहर/ देश?" 8

दलितों से साथ इतना भेदभाव किया जाता है कि उन्हें अपने ही गाँव को में घुट-घुट कर जीना पड़ता है। डॉ. सुखबीर सिंह ने 'बयान बाहर' कविता में दलितों की इस स्थिति का चित्रण किया है –

“ओ मेरे गाँव! तेरी जमीन पर / घुटी-घुटी साँसों के साथ /
पलना पड़ता है अलग-अलग / लड़खड़ाते कदमों से /
चलाना पड़ता है अलग-अलग /
मरने के बाद भी/ जलना पड़ता है अलग-अलग।” 9

दलितों का गाँव में इतना शोषण होता है कि अपने ही गाँव से उसे डर लगने लगता है। उसके मन में इस बात का आशंका बनी रहती है कि कब किस बात के लिए उन पर जुल्म या ज्यादाती का कहर टूट पड़े। मलखान सिंह ने अपनी कविता में इस आतंक का चित्रण किया है –

“इस आदम खोर गाँव में मुझे डर लगता है /
लगता है कि अभी बस अभी ठकुराइसी भेड चीखेगी/
मैं अधशौच ही उठ जाऊंगा /
अभी बस अभी/ हवेली धुडकेगी / मैं बेगार में पकड़ा जाऊंगा/
कि अभी बस अभी बुलावा आएगा /
खुलकर खांसने के अपराध में / प्रधान मुश्क बाँध मरेगा /
लटकवाएगा डकेती में सींखचों के भीतर/ उम्र भर सड़ाएगा।”10

दलितों की स्थिति ऐसी है कि उनका कहीं भी ठौर ठिकाना नहीं है। दलितों की दयनीय स्थिति को सूरजपाल चौहान ने अपनी कविता 'मेरा गाँव' में चित्रित किया है –

“मेरा गाँव / कैसा गाँव? न कहीं ठौर /न कहीं ठाँव / कस्बी मडिडया टूटी खटिया/ घूरे से सटकर बिना फूस का/ मेरा छप्पर/ मेरे घर न / कौए की काँव / मेरा गाँव/ कैसा गाँव?/ न कहीं ठौर/ न कहीं ठाँव।”11

दलित कविता ने दुनिया के सामने दलित जीवन का कटु यथार्थ बड़ी बेबाकी के साथ प्रस्तुत किया है। दलित कविता में दलितों की स्थिति, उनकी समस्याओं को लेकर कई सवाल उठाए हैं। दलित कवियों ने कविता के माध्यम से दलितों की दबी-घुटी आह को मुखरित किया है।

अन्याय-अत्याचार के प्रति विद्रोह :

हमारी जातिवादी समाज व्यवस्था में दलितों पर सदियों से अन्याय-अत्याचार हो रहे हैं। दलित कविता में इस शोषण के विरुद्ध विद्रोही स्वर मुखरित हुआ है। आज दलित अपना अधिकार पाने के लिए कटिबद्ध हुआ है। आज का दलित अपने हकों को छिनने वाली व्यवस्था की कब्र खोदने के लिए तैयार है। इसी आशय को अभिव्यक्त कराते हुए डॉ. एन सिंह लिखते हैं -

“मेरे हाथ की कुदल / धरती पर गड्ढे खोदने से पहले/
कब्र खोदेगी /उस व्यवस्था की /जिसके संविधान में लिखा है -/
तेरा अधिकार सिर्फ कर्म में है /श्रम में है /
फल तेरा अधिकार नहीं।”12

दलितों में चेतना जाग्रत हुई है वह अपने अधिकारों को पाने के लिए लड़ना सीख गया है। अपने प्राणों की बाजी लगाकर अपना सत्व छिनने का दमखम वह रखता है डॉ.

सी.बी. भारती ने 'तितली' कविता में यही बात कही है-

“किन्तु तितली आज उदास नहीं है / अब तितली बेजुबान नहीं है / षड्यंत्रों से अनजान भी नहीं वह / सिख लिया उसने संघर्ष से जीने के लिए मरना / लड़कर छिन लेना फिर से सत्व।”¹³

दलितों की सदियों की दासता को खत्म करने के लिए वे ब्राह्मणवाद को मिटाना चाहते हैं। मलखान सिंह ने 'सुनो ब्राम्हण' कविता में लिखा है –

“सुनो ब्राम्हण / हमारी दासता का सफ़र / तुम्हारे जन्म से शुरू होता है
और इसका अंत भी तुम्हारे अंत के साथ होगा।”¹⁴

जयप्रकाश कर्दम ने दलित उत्पीड़न के विरुद्ध आवाज उठाई है। 'गूंगा नहीं था मैं' में संकलित कविताओं में शोषण के विरुद्ध आक्रामक तेवर दिखाई देते हैं –

“यदि यह रहा मेरे / दमन और शोषण का हाल, तो
आज नहीं तो कल/ हरकत में जरूर आर्येगे मेरे हाथ।”¹⁵

इस तरह से दलित कविता में अन्याय-अत्याचार के विरुद्ध आवाज बुलंद की है। जो सड़ी-गली समाज व्यवस्था के परखचे उड़ने में समर्थ है। दलितों को झकझोर कर उनमें नई चेतना का संचार करती है।

ईश्वर के अस्तित्व से नकार :

दलित कवि ईश्वर के अस्तित्व को नकारते हैं। उनका कहना है यदि ईश्वर होता तो ईश्वर निर्मित इस संसार में ऊँच-नीच का भेदभाव नहीं होता समस्त मानव एक समान होते। ना छुआछुत होती, ना शोषण होता और ना ही अन्याय। अनैतिक वर्ताव करने वालों को ईश्वर सजा देता लेकिन वास्तव में ऐसा नहीं होता इसलिए दलित कविता में ईश्वर के अस्तित्व पर प्रश्न चिन्ह उपस्थित किया है। दलित कवि वैज्ञानिकता को स्वीकार करते हैं और अंधविश्वास का विरोध करते हैं। उनका कहना है ईश्वर का अस्तित्व केवल एक अंधविश्वास है, कल्पना है – एन. आर. सागर अपनी 'ईश्वर' कविता में लिखते हैं –

“मैं जनता हूँ
ईश्वर महज एक कल्पना है

अंधविश्वास है

सपना है, खुबसूरत धोखा है।”¹⁶

मोहनदास नैमिशराय ने 'ईश्वर की मौत' कविता में ईश्वर को मृत घोषित किया है। ईश्वर की आड में हो रही अनैतिकता पर प्रहार करते हुए उन्होंने लिखा है –

“ईश्वर की मौत/ उस दिन होती है / जब बनता है कोई मंदिर या मठ
जहाँ बैठता है कोई/ ठग/ लुटेरा / गुमराह करने वाला / ईश्वर की मौत
उसदिन होती है / जब किसी महिला को बनाना पड़ता है/ देवदासी
जाना पड़ता है वेश्यालय।”¹⁷

वैज्ञानिकता को सत्य माने वाला दलित साहित्यकार ईश्वरी अस्तित्व को नहीं मनाता।

“मैं नकारता हूँ ईश्वर के अस्तित्व को

सत्व को
उसकी सत्ता प्रभुता, अमरत्व को
उसके वर्चास्व को, सर्वस्व को
क्योंकि ईश्वर का सृजन नहीं
विकास हुआ है।”18

जयप्रकाश कर्दम ने ईश्वरी अस्तित्व को नकारते हुए उसे केवल धर्म के धंधे का ट्रेड नेम कहा है। उन्होंने ‘शुक्र है तू नहीं है’ कविता में लिखा है –

“शुक्र है तू कहीं नहीं है
केवल धर्म के धंधे का
एक ट्रेड नेम है
अगर तू सचमुच कहीं होता
तो सदियों की अपनी यातना का हिसाब
में तुझसे जरूर चुकाता।”19

दलित कवियों का कहना है हजारों सालों से दलितों पर जो अन्याय अत्याचार हुए हैं तब ईश्वर को दलितों पर दया नहीं आयी। ईश्वर ने उनकी स्थिति में कोई सुधार नहीं लाया बल्कि ईश्वर और धर्म के नाम पर उनका सिर्फ शोषण किया गया। इसलिए दलित के लिए ऐसे ईश्वर के कोई मायने नहीं हैं। ऐसे ईश्वर के अस्तित्व को वे मानाने से इन्कार करते हैं।

हिन्दू धर्म ग्रंथ तथा धार्मिक पौराणिक मान्यताओं का विरोध:

दलित साहित्य पौराणिक मान्यताओं को नहीं मानता इसीलिए पौराणिक आदर्श पात्र उन्हें नायक प्रतीत नहीं होते। दलित साहित्य में राम और कृष्ण नायक नहीं हैं, प्रचलित पौराणिक मान्यताओं के परे कर्ण, एकलव्य और शम्बूक दलित कविता में नायकत्व प्राप्त कर चुके हैं। दलित कविता में शम्बूक दलित उत्पीडन के प्रतीक रूप में उभरकर आया है। राम का नाम लेते ही दलित साहित्यकारों को शम्बूक का बलिदान याद आता है।

“जब तुम राम का नाम लेते हो/ मुझे शम्बूक का / कटा सर दिखने लगता है। जब तुम हनुमान का नाम लेते हो / मुझे गुलामी का दर्द सताने लगता है

तुम्हें अपने घृणित अतीत पर गर्व है/ मैं तुम्हारे अतीत पर थूकता हूँ।”20

शम्बूक की तरह एकलव्य भी दलित चेतना का प्रतीक बन गया है। उसने कठोर परिश्रम से ज्ञान अर्जित किया और द्रोणाचार्य ने षडयंत्र करके उसे छीन लिया। एकलव्य की महानता और द्रोणाचार्य के कपट को दर्शाते हुए डॉ. सी.बी. भारती ने लिखा है –

“हे एकलव्य! तुम कितने महान थे/ वीरता के साथ-साथ भरा हुआ था
मनुष्यता का अजस्र स्रोत /तुम्हारी रग-रग में/ तुमने की थी साधना, किया था ज्ञान का अर्जन/और बन गए थे
तुम श्रेष्ठ धनुर्धर/ पर द्रोणाचार्य जिसे माना था तुमने अपना गुरु/ गुरु नहीं वह आततायी निकला/ जिसने माँग
लिया था दाहिना अंगूठा तुमसे /जिससे कि रह ना सको तुम योग्य धनुर्धर / कोई शूद्र न बन जाय सम्माननीय/
बन न जाय शक्तिशाली।”21

दलित चिंतन वेद पुराण और शास्त्रों को नहीं मनाता। एन. आर. सागर ने इन सब को झूठ कहा है –

“तू झूठा तेरा ईश्वर झूठा
वेद ,पुराण, उपनिषद् झूठा |”22

दलित साहित्य ब्रम्ह सत्य है और जगत मिथ्या इस बात को नहीं मानता बल्कि जगत को ही सत्य मानता है | मनोज सोनकर लिखते हैं –

“यह संसार/ मिथ्या नहीं/ सत्य/ ठोस/ सही/ और यथार्थ/ मोक्ष/ मुक्ति/ स्वर्ग कल्पना साजिश/ ठगी/ षड़यंत्र/ मनोरंजन है|”23

इस तरह से दलित कविता में हिंदुओं की धार्मिक मान्यताओं और धर्मग्रंथों के प्रति नकार अभिव्यक्त हुआ है |

लोकतंत्र की विफलता का चित्रण :

देश को आजादी मिली लेकिन दलित आजाद नहीं हुआ | आजाद भारत में दलित का निरंतर उत्पीड़न और शोषण होता रहा और न्याय व्यवस्था भी आँखें मूंदे रहीं | दलित पर हो रहे अन्याय अत्याचार की कहीं कोई सुनवाई नहीं थी |स्वतंत्र भारत में दलितों की दयनीय स्थिति का चित्रण दलित कवियों ने अपनी कविता में किया है | लालचंद्र राही ने ‘स्वतंत्रता के बाद’ कविता में स्वतंत्र भारत में दलितों पर हो रहे अत्याचार को अभिव्यक्त करते हुए लिखा है –

“पद्रह अगस्त के दिन / फूल चढाने पर /डंडे मिले /पांडे देवपाल के / अछूत को/ उसकी बेटी के साथ बलात्कार हुआ / और मंदिर अपवित्र नहीं हुआ /छब्बीस जनवरी की रात को /स्वतंत्र भारत के/एक छोटे से गाँव में |”24

दलित कविता में मोहभंग को भी बखूबी चित्रित किया है| आजादी के पूर्व देखे हुए सारे सपने तिरोहित हो गए है इसी पीड़ा को अभिव्यक्त करते हुए लिखा है -

“आँसू ही आंसू है / मेरे भारत/ नम हुई है आँसू से / हर आदमी की आँख /और स्वतंत्रता स्वराज्य व समता का / सपना संजोती भारतमाता/ संशय की पीड़ा भोग रही है |”25

देश स्वतंत्र हुआ लेकिन दलितों की स्थिति सुधार नहीं हुआ इसलिए ओमप्रकाश वाल्मीकि ने लोकतंत्र की विफलता को दर्शाते हुए लिखा है -

“जब तक रमेसरी के हाथम में /खडांग-खंग घिसटती लौह गाड़ी है-

मेरे देश का लोकतंत्र/एक गाली है |”26

आजादी चंद पूंजीपतियों की मुठी में कैद है, वह सही मायने में आम जनता तक पहुँची ही नहीं इसलिए दलित कवि यह कहने के लिये मजबूर हुआ है कि-

“तुम कहते हो आजादी आयी / हमको ना अभी तक पता चला/ आजाद हुआ बस लाल किला |”27
स्वतंत्र भारत की कैसी विडंबना है कि पुलिस, प्रशासन, न्याय व्यवस्था सभी भ्रष्ट हो गये हैं और वे जनता के रक्षक नहीं बल्कि भक्षक बन गए हैं | ईश कुमार गंगानिया इन दमनकारियों को बेनकाब करते हुए लिखते हैं -

“भारत गुलाम है आज भी
ब्राह्मणवादी और / पूंजीवादी तानाशाही का
पुलिस, न्याय, शासन, प्रशासन सभी
दमनकारी चहरे हैं |”28

स्वतंत्रता के बाद भी दलित, दलित ही रहा। इसलिए दलित कवियों के लिए ऐसी आजादी कोई मायने नहीं। दलित कविता में अभिव्यक्त स्त्री की वेदना :

पुरुषप्रधान समाज में स्त्री को सदैव दोयम दर्जा ही मिलाता रहा। उसे केवल भोग की वस्तु या पाँव की जूती ही माना गया। दलित स्त्री तो दलितों में भी दलित है। उसको समाज और परिवार दोनों तरफ से दोहरा शोषण सहना पड़ता है। दलित कविता में दलित स्त्री की वेदना को मुखरित किया गया है। दलित स्त्री के स्वाभिमान को किस तरह कुचला जाता है इसका मार्मिक चित्रण लालचंद राही ने 'शूद्र अरु नारी' कविता में किया है –

“एक में और एक तुम दोनों गुमसुम / एक हरिजन एक नारी
एक मशीन एक चर्म पिटारी/ दोनों ही भोगने की वस्तु बन जी रहे हैं
समाज का मैला धोकर पी रहे हैं / और आवेश को धरती पर रगड़
जूते से कुचल देते हैं, लोग हमारा स्वाभिमान”²⁹

सुशीला टांकभौरें भोरे ने दलित स्त्री की पीड़ा को खुद भोगा है। इसलिए उनकी कविता में स्त्री जीवन की त्रासदियों का यथार्थ चित्र प्रस्तुत हुआ है। 'विद्रोहिणी' कविता में उन्होंने लिखा है –

“माँ बाप ने पैदा किया था / गूंगा
परिवेश ने लंगड़ा बना दिया / चलती रही परिपाटी पर / बैसाखियों के सहारे
कितने पड़ाव आये / आज जीवन के चढ़ाव पर / बैसाखियाँ चरमराती हैं
अधिक बोझ से / अकुलाकर / विस्फारित मन हुंकारता है -/ बैसाखियों को तोड़ दूँ।”³⁰

दलित स्त्री के अन्धकार पूर्ण जीवन में रोशनी की एक किरण जरूर आएगी इस उम्मीद में सुशीला जी ने लिखा है –

“मेरी नजर रोशन दान पर है
दरवाजे भले ही बंद हो
उम्मीद है यहीं से आएगी
सूरज की किरण।”³¹

स्त्री शिक्षा के कारण दलित स्त्री की स्थिति में व्यापक परिवर्तन आए है। उसके जीवन में आये बदलावों को 'लड़की ने डरना छोड़ दिया' कविता के माध्यम से श्योराज सिंह 'बेचैन' ने अभिव्यक्त किया है –

“अक्षर के जादू ने/ उस पर असर बड़ा किया / चुप रहना छोड़ दिया / हँस कर पाना सीख लिया/ रोना पछताना छोड़ दिया / लड़की ने डरना छोड़ दिया।”³²

आज की शिक्षित दलित स्त्री चेतना से परिपूर्ण है, चुपचाप शोषण नहीं सहती। वह अपने स्वाभिमान के प्रति सचेत है। पूनम तुषामड 'माँ मुझे मत दो' कविता में आज की दलित स्त्री के स्वाभिमान को अभिव्यक्त करते हुए लिखा है –

“माँ नहीं पहनूँगी उतरन / मैं नहीं खाऊँगी जूठन /..../
झाड़ू, तसली और / कूड़े की विरासत/ माँ मुझे मत दो।”³³

निष्कर्ष :

साहित्यकारों की कलम भले ही विडंबनाओं, विषमताओं से भरे समाज में तलवार का काम न करे परंतु अभिव्यक्ति का सशक्त माध्यम है यह। इसके द्वारा समाज का वह तबका जागरूक होता है जो समाज को

बदलने का दावा करता है। वह साहित्यकार किसी भी जाति, धर्म या संप्रदाय का हो, उसका उद्देश्य समाज में सकारात्मक परिवर्तन लाना होता है। दलित साहित्यकारों ने अपनी कलम से उन्हीं रूढ़ियों को तोड़कर एक ऐसे समाज का निर्माण करने का प्रयास किया है जो समता पर आधारित हो। दलित कविता में प्रमुखता से समय, समाज की ज्वलंत समस्याओं को केंद्र में रखा गया है। समाज के प्रति कटिबद्ध दलित कवियों ने अपनी कविता के माध्यम से दलितों के अंधकार पूर्ण जीवन को नई दिशा देने का निरंतर प्रयास किया है। उन्होंने स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व, मानवता आदि मूल्यों की रक्षा कर नयी चेतना और आशावाद जगाने का काम किया है। दलित कविता ने हिंदी कविता विकास में न केवल अपना योगदान दिया बल्कि हिंदी कविता को नई दृष्टि भी प्रदान की है।

संदर्भ सूची :

1. दलित कविता : समकालीन परिदृश्य, जयप्रकाश कर्दम, पृ. 13
2. सुनो ब्राम्हण, मलखान सिंह, पृ. 20
3. गूंगा नहीं था मैं, जयप्रकाश कर्दम, पृ. 66, 67
4. अब हमें ही चलाना है, जयप्रकाश लीलवान, पृ. 55
5. दर्द के दस्तावेज, सं. डॉ. एन सिंह, पृ. 86
6. राजनीति की अर्धसतसई : माताप्रसाद 'मित्र', पृ. 5
7. बिसवीं सदी की हिंदी दलित कविता, डॉ. रामनरेश चतुर्वेदी, प्राक्कथन
8. ठाकुर का कुआँ, ओमप्रकाश वाल्मीकि, पृ. 3
9. दर्द के दस्तावेज, सं. डॉ. एन. सिंह, पृ. 42
10. सुनो ब्राम्हण, मलखान सिंह, पृ. 11
11. दलित चेतना : कविता, सं. रमणिका गुप्ता, पृ. 163
12. दर्द के दस्तावेज, डॉ. एन. सिंह, पृ. 129
13. आक्रोश, सी.बी.भारती, पृ. 29
14. सुनो ब्राम्हण, मलखान सिंह, पृ. 37
15. गूंगा नहीं था मैं, जयप्रकाश कर्दम, पृ. 14
16. आजाद है हम, एन.आर. सागर पृ. 19
17. मोहनदास नैमिशराय, आग और आंदोलन पृ. 44
18. आक्रोश, सी.बी.भारती, पृ. 37
19. गूंगा नहीं था मैं, जयप्रकाश कर्दम, पृ. 32
20. दलित कविता : समकालीन परिदृश्य, जयप्रकाश कर्दम, पृ. 21 पर उद्धृत
21. आक्रोश, सी.बी.भारती, पृ. 44
22. दलित कविता : समकालीन परिदृश्य, जयप्रकाश कर्दम, पृ. 34 पर उद्धृत
23. शोषितनामा, मनोज सोनकर पृ. 91
24. मूक नहीं मेरी कविताएँ, लालचंद्र रही, पृ. 26
25. सवालों का सूरज, पुरषोत्तम सत्यप्रेमी, पृ. 47
26. सदियों का संताप, ओमप्रकाश वाल्मीकि पृ. 17
27. उत्पीडन की यात्रा, लक्ष्मीनारायण 'सुधाकर', पृ. 23
28. हार नहीं मानूँगा, ईश कुमार, पृ. 89
29. मूक नहीं मेरी कविताएँ, लालचंद्र रही, पृ. 14
30. स्वाति बूंद और खरे मोती, सुशीला टांकभौर, पृ. 17
31. वही, पृ. 20
32. क्रॉच हूँ मैं, श्योराज सिंह 'बेचैन', पृ. 48
33. माँ मुझे मत दो, पूनम तुषामड, पृ. 42

महाराष्ट्र शासन, पर्यटन विजन 2025 ची उद्दिष्टे : एक दृष्टिक्षेप

प्रो. डॉ. एस.एम.आकाशे

लोकप्रशासन विभाग, नागनाथ कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, औंढा नागनाथ

प्रस्तावना:-

महाराष्ट्र हे भारतातील विस्ताराने तिसऱ्या आणि लोकसंख्येने दुसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे. पश्चिमेला ७२० किलोमीटर लांब सागरी किनारा महाराष्ट्रास लाभला आहे. तो पर्यटनाच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचा आहे. वनसंपत्ती आणि नैसर्गिक संसाधनेने व्यापलेल्या महाराष्ट्रात पर्यटनाच्या क्षेत्रात खुप मोठी संधी आहे हे ओळखून येणा-या पाच वर्षांच्या काळात राज्यातील पर्यटनाचा विकास व विस्तार करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने पर्यटन विजन २०२५ चे नियोजन केले आहे. या विजन व धोरणाचे प्रमुख वैशिष्ट्य व उद्देश खालीलप्रमाणे यांगता येतात.

- 1. पर्यटन स्थळावर पायाभूत सुविधांचा विकास करणे :** विविध पर्यटनीय सुविधा प्रामुख्याने निवासाची सुविधा, खानपान व्यवस्था, शौचालये, माहिती केंद्र इत्यादींचा पर्यटन स्थळावर विकास करणे. पर्यटन धोरणाच्या पुढाकाराने पर्यटन उद्योग आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासामनाये खाजगी भागीदारी वाढविणे. विशेषतः सुट्टीच्या काळातील गर्दी होणाऱ्या पर्यटन स्थळांच्या विकासावर अधिक भर देणे.
- 2. पर्यटन स्थळावर पोहचण्याच्या विविध मार्गांचा विकास करणे :** पर्यटन स्थळावर जाण्यासाठी विविध मार्गांचा शोध घेणे. रस्त्याची गुणवत्ता व निरंतरता टिकवून ठेवणे. रस्त्यांचा विकास करणे. रेल्वे व हवाई वाहतुकीच्या विकासासाठी संबंधित मंत्रालयाशी समन्वय ठेवणे.
- 3. पर्यटन स्थळावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी नियमावली तयार करणे :** पर्यटन स्थळावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी नियमावली, व शिस्तीचा विकास करणे. मार्गदर्शिका तयार करणे.
- 4. भोजन आणि निवासाची योजना राबविणे :** पर्यटन स्थळावर येणाऱ्या पर्यटकांसाठी जेथे हॉटेल व्यवस्था उपलब्ध नाही तेथे भोजन व निवासाची योजना राबविणे. स्थानिक लोकांना उत्पन्नांची संधी देणे. ग्रामीण भागातील पर्यटनासाठी स्थानिक लोकांच्या मदतीने भोजन व निवासाची व्यवस्था करणे. ग्रामीण पर्यटनात पर्यटकामध्ये आकर्षण निर्माण करणे. बचत गटाच्या माध्यमातून ग्रामीण पर्यटनाचा विकास करणे.
- 5. पर्यटन स्थळावर सुविधांची पुनरनिर्मिती करणे :** विशिष्ट पर्यटन स्थळावर पर्यावरणात्मक सुविधा, मुलांना खेळण्यासाठी मैदान, घोडेस्वारी, लाईट आणि साऊंड शो चे आयोजन करणे. पर्यटन स्थळावर पर्यावरणात्मक सुविधांची पुनरनिर्मिती करणे. प्रामुख्याने उद्यान, कृत्रिम वने, नयनरम्य देखावे इत्यादी.
- 6. सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी :** वैज्ञानिक आणि पर्वतीय पर्यटन स्थळांच्या विकास सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी या तत्त्वाच्या आधारावर करणे, विविध पर्वतावर नैसर्गिक पर्यटनाचा विकास करून हॉटेलस, रिसॉर्ट, कॉटेजची निर्मिती करणे व सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीच्या तत्त्वानुसार चालविणे.
- 7. जागतिक पर्यटन स्थळाचा विकास :** महाराष्ट्रातील प्रमुख तीन जागतिक दर्जाचे पर्यटन स्थळे अजंठा, ऐलोरा आणि एलिफंटा गुफा च्या पर्यटन विकासासाठी विदेशी आर्थिक मदत मोठ्या प्रमाणात मिळाली आहे. तसेच नव्याने पर्यटन स्थळ म्हणून घोषित केलेले छत्रपती शिवाजी टर्मिनल्स मुंबईमध्ये पर्यटकांना आकर्षित करत आहे. याशिवाय इतर पर्वतीय वारसा पर्यटनाच्या विकासासाठी पर्यटन मंत्रालय, पुरातत्व विभागाच्या

सहकार्याने व इतर संस्थांच्या समन्वयाने पुढाकार घेऊन जागतिक दर्जाच्या पर्यटन स्थळांच्या विकासासाठी प्रयत्नशील आहे.

8. सांस्कृतिक पर्यटन विकास : महाराष्ट्र पर्यटनामध्ये राज्यातील समृद्ध सांस्कृतिक वारसा आणि परंपरेचा समावेश करण्यात आला आहे. सांस्कृतिक व पारंपारिक सण, उत्सव, कला, स्थापत्य यांचा शोध घेऊन त्याचा पर्यटनासाठी विकास करण्याचे ठरविण्यात आले आहे. पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी विविध कलाकृती व महाराष्ट्रातील संस्कृति व परंपरेचे भितीपत्रक, कॅलेंडरस तयार करणे. महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळाच्या रिसॉर्टमध्ये सस्कृती व परंपरेचे प्रदर्शन करणे. याशिवाय स्थानिक भोजन, उत्सव आयोजित करून पर्यटकांना आकर्षित करण्याचे कार्य करणे. इत्यादी.

9. हस्तकला व्यवसायाचा विकास : महाराष्ट्रामध्ये अनेक प्रकारची हस्तकला पाहण्यास मिळते म्हणून राज्य शासनाने हस्तकलेला उद्योगाचा दर्जा दिला आहे. या हस्तकलेला प्रोत्साहन देऊन पर्यटन विकासासाठी त्याचा उपयोग करणे. हस्तकलेच्या व्यवसायाच्या विकासासाठी आवश्यक साधनसामग्री पुरविणे, कौशल्य प्रशिक्षण देणे. विविध उत्पादनाचा विकास करून पर्यटकांना आकर्षित करणे. उत्पादनाची गुणवत्ता तपासणे, पर्यटनस्थळावर त्यास बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे, तसेच स्थानिक हस्तकलेचा माहिती पुस्तिकेमध्ये नोंद घेणे.

10. धार्मिक पर्यटन विकास : महाराष्ट्रातील ज्योर्तिलिंग, अष्टविनायक, शिर्डी, पंढरपूर व कोल्हापूर येथील मंदिरे धार्मिक पर्यटनासाठी प्रसिद्ध आहेत. या पर्यटन स्थळाचा विकास करून पर्यटकांना आकर्षित करणे. तेथे स्वच्छता, सुरक्षा आणि शांततेचे वातावरण तयार करणे. धार्मिक संस्थाने, शहरी व ग्रामीण प्रशासन आणि स्थानिक लोकांच्या सहकार्याने या स्थळांचे महत्त्व कायम ठीकवून ठेवणे. पर्यटकांना विविध सेवा-सुविधा पुरविणे. इत्यादी.

11. ग्रामीण पर्यटन विकास : आधुनिक काळात ग्रामीण व कृषी पर्यटनाचे महत्त्व वाढत आहे. अण्णा हजारेचे राळेगणसिद्धी व पोपटराव पवारांचे हिवरे बाजार सारखे आदर्श ग्राम पर्यटकांच्या आकर्षणाचे केंद्र आहेत. राज्य शासनाकडून अशा स्थळांचा विकास करून तेथे पर्यटकांना विविध सुविधा उपलब्ध करून देणे.

12. किल्ले, दुर्ग : महाराष्ट्रामध्ये अनेक किल्ले, दुर्ग आहेत. ऐवढेच नाही तर ऐतिहासिक वैशिष्ट्याने भरलेल्या सुंदर वास्तु देखील आहेत. राज्य शासन व पुरातत्त्व विभागाच्या सहकार्याने अशा स्थळांचा विकास करणे.

13. पर्यटनासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग करणे : महाराष्ट्र पर्यटनाचा प्रसार व प्रचार भारत व विदेशामध्ये प्रभावीपणे करण्यासाठी वेबसाईट व वेब पोर्टलचा वापर करणे. ऑनलाईन माहिती सुविधा उपलब्ध करणे. महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळाच्या वेबसाईट व वेब पोर्टलवर ऑनलाईन पद्धतीने हॉटेल, रिसॉर्ट बुकिंग सुविधा, डेक्कन ओडिसी चे आरक्षण सुविधा उपलब्ध करणे, तसेच विविध सहलीच्या जाहिराती प्रसिद्ध करणे.

14. माहिती केंद्र : विमानतळ, रेल्वे स्टेशन, बसस्थानक परिसरात पर्यटनविषयक माहिती कार्यालयाची स्थापना करणे. पर्यटकांना पर्यटनविषयक माहिती पुरविणे. ऑनलाईन बुकिंग सेवा पुरविणे.

15. पर्यटनविषयक जाणिवा निर्माण करणे : पर्यटनाच्या महत्त्वाविषयी लोकांमध्ये जाणिवा निर्माण करणे. पर्यटन स्थळाची निवड कशी करावी, पर्यटन नियोजन कसे करावे त्याचबरोबर पर्यावरणाची संरक्षण कसे करावे याबाबतच्या जाणिवा लोकांमध्ये निर्माण करणे.

16. सुरक्षा व संरक्षण : पर्यटन विभागाने सुरक्षा व संरक्षणासंबंधी मार्गदर्शिका तयार केली आहे. त्याचबरोबर राज्यातील बीच स्थळावर पर्यटकांच्या सुरक्षेसाठी सुरक्षारक्षकांची व्यवस्था देखील करण्यात आली आहे. पर्यटन स्थळाचे संरक्षण व सुरक्षेसंबंधी विविध उपाययोजना करणे व पर्यटकांना सुरक्षेची हमी देणे.

17. प्रशिक्षण व कौशल्य विकास : पर्यटनाचे मुल्यांकन करणे व पर्यटकांना हताळण्याचे कौशल्य कर्मचाऱ्यामध्ये व स्थानिक जनतेमध्ये निर्माण करण्यासाठी त्यांना प्रशिक्षण देणे. 'अतिथी देवो भव' सारख्या कार्यक्रमातून पर्यटन कौशल्याचा विकास करणे.

18. समन्वय आणि देखरेख करणे : पर्यटन विभाग, MTDC व इतर पर्यटन क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या संस्थांमध्ये समन्वय निर्माण करण्यासाठी राज्य शासनाने एक समिती स्थापन केली आहे. ही समिती पर्यटन स्थळावरील पायाभूत सुविधा व त्याची आवश्यकता ओळखून सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीच्या मदतीने त्याचा विकास करणे. हस्तकला, कला, धार्मिक पर्यटन इत्यादीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी नियमावली तयार करणे.

19. एक खिडकी योजना : राज्य शासनाने एक खिडकी योजनेच्या माध्यमातून पर्यटकांना विविध सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे नियोजन केले आहे. पर्यटकांना दिल्या जाणाऱ्या सुविधा, माहिती, सल्ला इत्यादी एकाच खिडकीतून देणे अपेक्षित आहे.

20. पर्यटकासंबंधी सर्वे करणे व आकडेवारी जमा करणे : राज्यातील पर्यटनविषयक आकडेवारी जमा करण्यासाठी योग्य यंत्रणेचा विकास करणे. चांगल्या पर्यटन व्यवस्थापनासाठी या आकडेवारीचा उपयोग करणे. आकडेवारीच्या आधारे माहितीचे विश्लेषण करणे. सेवांचे मुल्यमापन करणे व अहवाल तयार करणे. इत्यादी.

21. मुल्यमापन व अंदाजपत्रक तयार करणे : पर्यटनविषयक राज्याकडून चालविल्या जाणाऱ्या विविध योजनांचे मुल्यमापन करणे. प्रत्येकवर्षी लागणाऱ्या वित्ताची तरतुद करणे. जमा-खर्चाचा हिशोब ठेवणे. यासाठी पर्यटन अंदाजपत्रक तयार करणे इत्यादी.

सारांश:-

वरील फायदे पर्यटन व्यवसायाच्या माध्यमातून प्राप्त करण्यासाठी प्रस्तुत धोरणामध्ये राज्य शासनाने पर्यटन धोरणोच्च उद्देश आणि पर्यटन व्हिजन : २०२५ हा कृतिकार्यक्रम जाहिर केला आहे. महाराष्ट्रातील पर्यटनास उज्वल भविष्य आहे. हे ओळखून राज्य शासनाने विविध धोरणे व कार्यक्रमांच्या माध्यमातून पर्यटन विकासासाठी आवश्यक प्रयत्न केले आहेत. नवीन नवीन पर्यटन केंद्राचा शोध घेऊन त्याचा विकास, पर्यटकांमध्ये आकर्षण निर्माण करणे आणि पर्यटनातून पर्यावरणाचे रक्षण करण्याची जबाबदारी राज्यातील पर्यटन प्रशासन सांभाळत आहे. विशेषतः महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळाची पर्यटन विकासातील भूमिका अधिक महत्त्वपूर्ण आहे. या महामंडळाच्या योगदानामुळेच राज्यात पर्यटन व्यवसायाचा भरभराटीने विकास होत असतांना दिसतो. पर्यटनात महाराष्ट्राची प्रतिमा निर्माण करण्यास पर्यटन प्रशासनाने यश प्राप्त केले असे म्हणावे लागेल. संपुर्ण राज्याचा विचार केल्यास हे चित्र लक्षात येते, मात्र प्रादेशिक पातळीवर विचार केल्यास मराठवाड्यासारख्या मागस भागात पर्यटन विकासाबाबत अनेक उणिवा असलेल्या दिसतात.

संदर्भ:-

1. ममता उपाध्याय: विकास प्रशासन के क्रियात्मक आयाम, विनय प्रकाशन, कानपूर, २००६.
2. कुमार जोशी, भारत में आधुनिक पर्यटन, रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर, २०१०.
3. अरुण सागर, भारत के पर्यटन स्थल, राजा पॉकेट बुक्स, नई दिल्ली, २००८.
4. MTDC, Maharashtra At a Glance, 2012.
5. Ministry of Tourism, Government of India, Annual Report 2013-14.

वारकरी संप्रदाय विचार आणि कार्य

प्रा. शिवदास दगा पावरा

गोदावरी कला महाविद्यालय, अंबड. जि. जालना.

महाराष्ट्र प्रदेश हा प्राचीन काळापासूनच संतांचा आणि वीर योद्धांची भूमी म्हणून ओळखले जाते. त्यामुळे मराठी साहित्यामध्ये संतांचे कार्य अनमोल होते. सामान्य जनता मंत्र, तंत्र, जादूटोणा यासारख्या धर्मांधतेच्या जोखड्यात अडकलेला होता. यावेळी त्या जाचातून बाहेर काढण्यासाठी नाथ संप्रदाय, जैन संप्रदाय, सुफी संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, शैव संप्रदाय, वैष्णव संप्रदाय, महानुभव पंथ, वारकरी संप्रदाय, अशा अनेक संप्रदायांचा उगम झाला. सर्वसामान्य लोकांना मार्ग दाखविण्यासाठी म्हणून प्रत्येक संप्रदायांनी प्रयत्न केले. कालखंडात यादव राजवटीचे अस्तित्व होते. तेव्हा सामान्य लोकांना गुरफटलेल्या अवस्थेमधून बाहेर काढणे हा प्रत्येक संप्रदायाचा किंवा पंथाचा उद्देश होता. यासाठी सर्व संप्रदायांनी आपापल्या पंथाचे किंवा भक्ती संप्रदायाचे तत्वज्ञान निर्माण केले. त्यामधूनच भक्ती साहित्याची निर्मिती झाली. त्यामध्ये ईश्वर भक्ती हीच सर्वश्रेष्ठ असल्याचे मानण्यात आली. काम, क्रोध, मोह, लोभ, मद, मत्सर यासारख्या अंधश्रद्धेतून बाहेर काढण्यासाठी भक्ती मार्गाचा अवलंब केला. त्यासाठी सत्य, शांती, विवेक, वैराग्य, आत्मिक समाधान यांना प्राधान्य देण्यात आले. अध्यात्मिक मार्ग अनुसरण्यात आले. बाराव्या शतकात महानुभाव पंथांनी जातीयतेचे प्रस्थ कमी करण्याचा प्रयत्न केला. याचबरोबर वारकरी संप्रदायाचा उगम देखील झाला. या पंथामध्ये स्त्री- पुरुष, जातीयता वर्ज्य मानले मराठी भक्ती मार्ग खुला करून दिला.

महाराष्ट्रात पंढरपूर येथे वारी करणारा समूह पण त्याला वारकरी असे संबोधण्यात आले. यालाच माळकरी संप्रदाय असेही म्हणतात. नियमित वारी करणाऱ्यांच्या गळ्यात तुळशीच्या 108 मण्यांची माळ असते. वारकरी संप्रदायाचे उपास्य दैवत विठ्ठल आहे. भागवत संप्रदायातच वारकरी संप्रदाय अंतर्भूत होतो. यामध्ये वैष्णव मार्गाला प्राधान्य देण्यात आले. विष्णू हा कृष्ण अवतार वासुदेव हाच उपास्य आहे. वारकरी संप्रदायाचे उपास्य दैवत विठ्ठल हा कृष्ण अवतार म्हणजेच विष्णूचा अवतार मानला गेला. त्यामुळे पंढरपूर येथील विठ्ठलास दक्षिण काशी असे संबोधण्यात येते. वारकरी संप्रदायाला पुढे नेण्याचे कार्य संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत जनाबाई, संत चोखामेळा, कर्ममेळा, गोरा कुंभार, विसोबा खेचर, सावता माळी, नरहरी सोनार, परीसा भागवत, सेना न्हावी, कान्होपात्रा इत्यादी संतांनी भक्ती मार्गाचा अवलंब करून साहित्य निर्मिती. म्हणजेच अभंग रचना केली. यामध्ये भक्ती मार्ग हाच सर्वश्रेष्ठ मार्ग आहे. सर्वसामान्य लोकांना प्रबोधन करण्यासाठी धार्मिकतेला प्राधान्य देऊन अंधश्रद्धेच्या जोखडातून बाहेर काढण्याचे कार्य केले. त्या कालखंडात निर्माण झालेले साहित्य धार्मिक किंवा अध्यात्मिक हेतूने जरी निर्माण झाले असले तरी त्यामधून सत्य, शांती, विवेक, वैराग्य, आत्मिक समाधान या बाबींना प्राधान्य क्रम देण्यात आले. साहजिकच सामान्य जनता विठ्ठल भक्ती कडे आकर्षित झाले. ही ओढ 'पाऊले चालती पंढरीच्या वाटे' असे सहज उत्स्फूर्तपणे गर्जतांना दिसते. आद्य प्रवर्तक म्हणून संत ज्ञानदेव आणि संत नामदेव यांचा उल्लेख करण्यात येऊ लागला. म्हणूनच संत बहिणाबाई आपल्या अभंगात म्हणतात.

"संत कृपा झाली। इमारत फळा आली
ज्ञानदेव रचिला पाया। बांधियले देवालय
नामा तयाचा किंकर। तेंणे केला हा विस्तार
जनार्दनी एकनाथ। स्तंभ दिला भागवत
भजन करा रे सावकाश। तुका झालासे कळस।

संत बहिणाबाईंच्या अभंगात वारकरी संप्रदायाचे संपूर्ण स्वरूप सामावले असल्याचे दिसते. संत ज्ञानदेव, संत नामदेव यांनी वारकरी संप्रदायाचा पाया रचिला आणि संत एकनाथ, संत तुकाराम यांनी पंथाचा विस्तार केला.

संत ज्ञानेश्वर यांनी अवघ्या सोडाव्या वर्षी भावार्थदीपिकेवर भाष्य केले. ज्ञानेश्वरी लिहिले. त्यानंतर अमृता अनुभव या ग्रंथाची रचना केली. संत ज्ञानेश्वरांनी अद्वैत वाद (वेदांत तत्त्वज्ञान) आणि भगवान विष्णूचा अवतार असलेल्या विठ्ठलाच्या भक्तीवर भर देण्यात आला. ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, चांगदेव पासष्टी, हरी पाठाचे अभंग, ही त्यांनी काव्यरचना केली. अध्यात्म आणि तत्त्वज्ञानाची जोड मराठी भाषेतून रचना केली. संत ज्ञानेश्वरांच्या काळात संत नामदेवांनी भक्तीचा मळा फुलविण्याचे कार्य केले. संत नामदेवांचे अभंग महाराष्ट्र पुरतेच मर्यादित राहिले नाही तर, पंजाब पर्यंत त्याचा विस्तार होत गेला.

'नाचू कीर्तनाचे रंगी। ज्ञानदीप लावू जगी' अशा प्रकारे लोकशिक्षकाची ही भूमिका आपल्या अभंगवाणीतून मधुर व भावपूर्ण शब्दातून साकारली आहे. भक्तीच्या जोरावर 'आम्हाला सापडले वर्म! करू भागवत धर्म!' असे म्हणतात. यादव राजवटीच्या काळात वारकरी संप्रदायाची मुहूर्तमेळ रचणारी संत मंडळी विठ्ठल भक्तीत तल्लीन होऊन 'भेदाभेद अमंगल' प्रकारे मान्य जणांना वारकरी संप्रदायात सामावून घेतले.

संत वाटिकेतील जायची वेळ म्हणून संत जनाबाई यांचा उल्लेख केला जातो. संत जनाबाई यांचे अभंग म्हणजे सुंदर भावगीतच होय. स्त्री मनाचा हळुवारपणा, वात्सल्य आणि भक्तीची उत्कृष्टता तिच्या अभंगातून दिसून येते.

विठू माझा लेकरवाळा
संगे गोपाळांचा मेळा
निवृत्ती हा खांद्यावर
सोपनाचा हात धरी
पुढे चालले ज्ञानेश्वर
मागे मुक्ताई सुंदर।
गोरा कुंभार मांडीवर
चोखा जीवा बरोबर।
बंका कडियेवरी
नामा करंगुळी घरी।
जनी म्हणे गोपाळा
करी भक्तांचा सोळा।।

संत जनाबाईंच्या काळात मुक्ताबाईंनी अध्यात्मिक उंची गाठली आहे. ज्ञानेश्वरांची लहान बहीण मुक्ताबाई अध्यात्म आणि काव्य बाबतीत विचारांची प्रगल्भता आणि परिपक्वता दिसून येते.

यादवकालीन संत कवयित्रींमध्ये संत जनाबाई संत मुक्ताबाई बाई संत सोयराबाई संत कान्होपात्रा संत निर्मळा संत भागुबाई इत्यादी कवयित्रींनी अभंग रचना केली असल्याचे दिसते. अध्यात्मिक श्रीमंती आणि विठ्ठल भक्तीची ओढ त्यांच्या अभंगातून जागोजागी दिसून येते.

संत गोरा कुंभार हे संत ज्ञानेश्वर आणि नामदेव यांच्या समकालीन विठ्ठल भक्तीत तल्लीन असणारे संत आहे. गोरोबाकाका यांचे स्थान अनुभवाचा ठेवा असल्यामुळे परमार्थ मार्गावरील देखील मोठा असल्यामुळे त्यांना सर्वजण गोरोबाकाका म्हणत असत. संत नामदेव यांनी गोरा जुनाट पै जुना। हाती थोपटणे अनुभवाचे। असे त्यांच्या कार्याबद्दल गौरवद्गार काढतात. त्यांच्या नावावर 20 21 अभंग उपलब्ध आहेत. विठ्ठल भक्ती करणे हा सर्वात सोपा मार्ग असल्याचे गोरोबा कुंभार त्यांच्या अभंगातून मांडणी करत असल्याचे दिसून येते. मुखिया साखर साखाया दिधली। बोलता हे बोली बोलवेना। तसेच म्हणे गोरख कुंभार विठ्ठल मंत्र सोपा। एक वेळा बापा उच्चारी रे। असे नामाचे महात्म्य त्यांनी आपल्या अभंगातून सांगितला आहे.

**देवा तुझा मी कुंभार। नासी पापाचे डोंगर।
ऐशा संतप्त हो जाती। घडे साधूंची संगती।
म्हणे कृपा भगवंताची। गोरख कुंभार मागे हेचि।।**

संत गोरा कुंभार यांनी विठ्ठल भक्ती सोबतच साधुसंत यांचा सहवास नित्य नियमाने असावा. असे आपल्या अभंगातून सांगितले आहे. सावता माळी यांच्या बद्दल संत नामदेव यांनी सावता सागर प्रेमाचा आगर असे वर्णन केले असल्याचे दिसते. आमची माळ्याची जात असल्यामुळे दिवस-रात्र शेतीमध्ये कष्ट करण्यात गेले याबद्दल कष्ट करिता जन्म गेला। तुझा विसर पडिला। अशी खंत व्यक्त करताना दिसतात. ते विठ्ठला जवळ मागणी करताना म्हणतात की मागणे ते आम्हा नाही हो कोणासी। आठवावे संतांची हेसी खरे। तसेच आपला व्यवसाय करत असताना सर्व विठ्ठलाच्या चरणी अर्पण करतात आणि विठ्ठलामुळे हे सर्व काही मिळाले आहे. सर्व व्यवसाय विठ्ठलमय झाल्याचा आनंद व्यक्त करतात.

**कांदा मुळा भाजी। अवघीम विठाई माझी।
लसूण मिरची कोथिंबीर। अवघा झाला माझा हरी।
मोट नाडा विहीर दोरी। दोघी व्यापिली पंढरी।
सावता म्हणे केला मळा। विठ्ठल पायी गोविला गळा।।**

खालच्या जातीत जन्माला आले असले तरी अभंगाच्या माध्यमातून आनंद व्यक्त करताना दिसून येतात हे त्यांच्या मनाचे आहे.

भली केली हीन याती।
नाही वाढली महंती।।
जरी असता ब्राह्मण जन्म।
तरी हे लागते कर्म।।
स्नान नाही संध्या नाही।
याती कुळ संबंध नाही।।

सावता म्हणे हीन याती।

कृपा करावी श्रीपती।।

अशा प्रकारे सामाजिक अस्तित्वाचे वास्तविक जीवन आपल्या अभंगावाणीतून व्यक्त करतात. बहुत हिंडलो देश देशांतरा। परी मन नाही स्थिर झाले कोठे। असे म्हणणारे संत चखामेळा यांना शेवटी पंढरपूर येथे शांती मिळाली. इतर ठिकाणी जातीमुळे मिळणारी हीनत्वाची वागणूक आणि तरी संप्रदायात मिळालेली वागणूक यामुळे वारकरी संप्रदायात एकरूप झाले. पंढरपूर येथील वैकुंठ पंढरी भिवरेचे तीरी। प्रत्यक्ष श्रीहरी उभा तेथे। असे विठ्ठलाचे वर्णन केले आहे. तसेच पंढरीचे सुख नाही त्रिभुवनी। प्रत्यक्ष चक्रपाणि उभा असे। असे विठ्ठल मूर्तीचे वर्णन केले आहे. विठ्ठल विठ्ठल गजरी। अवघी दुमदुमली पंढरी।। होतो नामाचा गजर। दिंड्या पथकांचा भार। निवृत्ती ज्ञानदेव सोपान। अपार वैष्णव ते जाण। हरी कीर्तनाच्या दाटी। तेथे चोखा मिठी।। असे पंढरीतल्या विठ्ठलाचे आणि भक्त जणांचे वर्णन करतात. तसेच ही नियती माझी देवा। कैसी घडे तुमची सेवा। असा प्रश्न पांडुरंगाला करतात. जोहार मायबाप जोहार। तुमच्या महाराचा मी महार। अशा प्रकारे आपल्या अभंगातून दलितांवर झालेल्या सामाजिक अन्यायाची खंत आपल्या अभंगातून व्यक्त केले आहे. हे सर्व सभोवतालच्या वातावरणात सामाजिक विषमता दिसून येत असली तरी, वारकरी संप्रदायामध्ये सर्वांना सामावून घेण्याची, विठ्ठल मय सर्व जग म्हणून हाच संप्रदाय श्रेष्ठ असल्याची मानसिकता भक्तांना वाटू लागली.

सेना नावी हे जबलपूर मधील बांदूगडचे होते. तीर्थाटन करता करता महाराष्ट्रात आले विठ्ठल दर्शनाचा आनंद व्यक्त करताना 'जाता पंढरीसी सुख वाटे जीवा। आनंदी केशवा भेटताशी। असे वर्णन करतात. घेता नाम विठोबाचे। पर्वत जळती पापांचे। अशा प्रकारे तत्कालीन साधू संतांच्या ढोंगीपणावर ताशेरे ओढले असल्याचे दिसते. तसेच 'आम्ही वारिक वारिक। करू हजामत बारीक। असे आपला व्यवसाय संपूर्णतः विठ्ठलमय करून घेतात.

परिसा भागवत हे संत नामदेव यांची यातहीन म्हणून टवाडी करणारा नंतरच्या काळात त्यांचे शिष्य होतात. परसा वेद नामयासी। तुझे पूर्व माझे चरणापाशी। जरी तू हरदासी झालासी। तरी याती हीनची' असे म्हणत असत. पुढे दुधावरली साय ते मी वाणू काय। पैसे गाणे गाय नामदेव। असे नंतर स्तुतीही करताना दिसतात. विसोबा खेचर स्वतःचा उल्लेख करताना खेचर विसा प्रेमाचा पिसा। असे वर्णन केले आहे. विसोबा खेचर हे ज्ञानदेवांचे शिष्य आणि नामदेवांचे गुरु होते. खेचर म्हणे मज ज्ञानराज गुरु अशी ग्वाही देतात. संत ज्ञानेश्वर यांच्याकडून अद्वैत्यवादाचा बोध झाला असला तरी, दीक्षा मात्र सोपान देवाकडून मिळाली. सकलसंतगाथा मध्ये त्यांचे दोनच अभंग आहे.

संत मुक्ताबाई हया निवृत्ती ज्ञानेश्वर यांच्यापेक्षा वयाने लहान असल्या तरी संत मंडळी मध्ये मोठे स्थान व अधिकार असलेल्या कवयित्री आहे. ज्ञानेश्वराचे भाऊ व संत सहवासात अभंग रचना करीत होत्या. पंढरीमहात्म्य, नाममहात्म्य आणि संत समागम त्यांचे अभंगरचना आहे. नाम महिमा या विषयावर नाम मंत्र हरी निजदासा पावे। आई कोणी घ्यावे झडकरी। असे सांगतात. सगुना निर्गुणा यासारख्या कल्पनांच्या ही पलीकडे जाण्याचे सामर्थ्य मुक्ताबाई यांच्या ठिकाणी आहे.

माशी व्याली घार झाली। देखोन मुक्ताई हासली। अशा प्रकारचे काल्पनिक अभंग देखील त्यांनी रचले असल्याचे दिसते. त्याचबरोबर ताटीचे अभंग म्हणून प्रसिद्ध आहेत. मुक्ताबाईच्या मनातील भाव पुढील अंगातून दिसून येते.

मजवरी दया करा। ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा।

संत जेणे व्हावे। जग बोलणे सोसावे।

तरीच अंगी थोरपण। जया नाही अभिमान।

अशाप्रकारे संत ज्ञानदेवांना उपदेश करताना दिसून येतात.

संतवाटीकेतील जाईचे वेल म्हणून संत बोलना बाई यांचे वर्णन केले जाते संत जनाबाई स्वतःला नाम्याची दासी म्हणून घेतात त्यांच्या नावाने जवळपास साडेतीनशे अभंग रचना उपलब्ध असल्याचे दिसते. त्यांच्या अभंगामधून श्री मनाचा हळूवारपणा आणि भक्तीची उत्कृष्टता भरलेली दिसते. परमेश्वर प्राप्तीची तळमळ आणि आर्तता जवळपास सर्व अभंगातून दिसून येते. सर्व सुखाचा आगर। असे विठेवरी विठ्ठलाचे वर्णन करताना दिसतात. नाम महात्म्याच्या संदर्भात म्हणतात की, नाम विठोबाचे घ्यावे। नाम तारक हे थोर। नामेश तारिले अपार अशा पद्धतीने नाम महात्म्याचे वर्णन केले आहे.

अध्यात्मिक लोकशाहीतील संतांच्या रचनेत अनेक ठिकाणी श्री विठ्ठल, येथील पांडुरंग, नाम महात्म्य संत समागम, श्रीकृष्णाची बाल क्रीडा व्यवसायाला अनुसरून असे बरेच अभंग रचना केली असल्याचे दिसून येते. सामाजिक जीवन जगत असताना आलेले अनुभव, त्याचे चित्रण देखील अभंगाच्या माध्यमातून साकार झालेले दिसून येते. तरीदेखील त्या कालखंडामध्ये असलेली सामाजिक वागणूक, त्याला अनुकूल असलेले विठ्ठल महात्म्यामुळे वारकरी संप्रदायात सामावून घेतले त्यामुळे वारकरी संप्रदायाचा बहर आला. आज देखील लाखो लोक पंढरपूरला पांडुरंगाच्या दर्शनासाठी वारी करत असल्याचे दिसते. हेच या वारकरी संप्रदायाचे महात्म्य आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, नसीराबादकर. फडके प्रकाशन कोल्हापूर.
२. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास प्र. न. जशी. स्नेहवर्धन प्रकाशन.
३. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास. ना. देशपांडे. व्हिनस प्रकाशन.
४. मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (आरंभ ते १८००) प्रा. डॉ. सदाशिव सरकटे, प्रा. डॉ. सुशीला सोलापूर. कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद.
५. मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, डॉ. विद्यासागर पाटंगणकर. चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद.

आदिवासी समाजाच्या समस्या व आव्हाने

प्राध्यापक डॉ. बी. एम. कांबळे

प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, यशवंत महाविद्यालय, नांदेड महाराष्ट्र 431602

भारतातील आदिवासी जनसमूहांना विविध नावाने ओळखले जाते. राज्यघटनेत त्यांचा उल्लेख अनुसूचित जमाती असा आहे. परंतु त्यामुळे आदिवासी जनसमुहाची सामाजिक ओळख स्पष्ट होत नाही. आता देशभराच्या आदिवासी जनतेत नवे आत्मभान आल्याने व स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव झाल्याने अनुसूचित जमाती ऐवजी आदिवासी या शब्दाचा वापर व्हावा व त्याला घटनात्मक संरक्षण देण्यात यावे असे आदिवासींना वाटू लागली आहे. आदिवासी समाज मूळ निवासी असतानाही काही संस्था संघटना राजकीय पक्ष जाणिकपूर्वक वनवासी हे शब्द पद्धतशीरपणे रूढ करू पाहत आहेत. त्यांच्या मते, “आदिवासी या शब्दाभोवती असे एक समजूतीचे वलय संबंधित झाले आहे की त्यामुळे आदिवासी हे आपल्यापेक्षा निराळे आपल्यापासून दूरचे वाटू लागले आहेत हा समज आणि ही भावना उत्पन्न करून ती दृढमूळ करण्याकरिता जाणून-बुजून वनवासी हा शब्द प्रचलित करण्याचा त्याचा प्रयत्न चालू आहे.” थोडक्यात त्याचे स्पष्टीकरण असे करता येईल की, आदिवासी लोक नागरी वस्तीपासून अगदी दूर, डोंगरदऱ्यामध्ये जंगलामध्ये राहतात. त्यामुळे असा एक समज पसरविण्यात येतो की, सपाट दाट वस्तीच्या प्रदेशातील लोकांनी वनवासी लोकांशी लढाई करून, त्यांना पराभूत करून, तर या खोऱ्यात दूर हाकलून दिले. दुसरा अर्थ असा होतो की, शिकार करणारे वनात राहणारी असा आहे. आदिवासी बदल सर्वसाधारण लोकांची कल्पना म्हणजे जंगल दऱ्याखोऱ्यात राहणारे, रानटी जंगली, लोक खरं पाहता आदिवासी हेच या देशाचे मूळ रहिवासी बाहेरून येणाऱ्या सगळ्यांनी त्यांचे सकल प्रदेश व्यापले आणि त्यांना जंगलं दऱ्याखोऱ्याचा आश्रय घ्यावा लागला. ते कायमचे दूर झालेत इतरांनी त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले. त्यामुळे शेकडो वर्षे ते अज्ञानी आणि अशिक्षित राहिले. त्यांनी त्यांच्या मूळ संस्कृतीची मूल्य मात्र जपली. काही मानवंशशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ लोक आदिवासींना वनवासी म्हणतात. या भूमीचे ते मूळ निवासी आहेत. ही कल्पना त्यांना कदाचित रुचत नसावी पुरातन काळी संस्कृत साहित्यात आदिवासी जमातीचा उल्लेख आलेला आहे.

रामायण महाभारताच्या काळ साधारणतः चार-पाच हजार वर्षांपूर्वीचा असावा. आर्य भारतात आले त्यावेळी येथे प्रारंभपासून वस्ती करून राहणाऱ्या जमाती त्यांना प्रथम दिसल्या. सह्याद्री पर्वताच्या सानिध्यात देखील महादेव कोळी आणि कोकणात जमातीची स्वतंत्र राज्य होती अशी नोंद डॉ. गोविंद गारे यांनी “आदिवासी समस्या आणि बदल संदर्भ” या ग्रंथात केलेली आहे. आदिवासी आणि कुपोषण या प्रश्नाची गेल्या अनेक वर्षे वेगवेगळ्या स्तरावर चर्चा चालू आहे. शासनाने कुपोषणामुळे एकाही आदिवासीचा बळी होऊ दिला जाणार नाही होऊ नये यासाठी नव संजीवनी सारखी योजना पुढे आणलेली आहे. आदिवासी बालकांचे आजही कुपोषणाने मृत्यू होतात. आदिवासींचा केवळ आरोग्याचा प्रश्न सुटून चालायचे नाही तर त्यांचे आज अनेक प्रश्न आहेत. उदाहरणार्थ रोजगार, धरण व खाणी प्रकल्प, राखीव जंगल व त्यामुळे निर्माण झालेल्या विस्थापनाच्या, शिक्षणाच्या फॉरेस्ट जमिनीचा हस्तांतरित जमिनीचा अन्याय अत्याचारांचा दुर्दैवाने आदिवासी जमाती पूर्णपणे संघटित नाहीत. उलट धर्म, पक्ष, गट, संघटना, पंथ, जमाती यांनी त्यांना वाटून घेतली आहे. वेळप्रसंगी त्यांच्यात फूट पाडून आदिवासीलाच आदिवासी विरुद्ध उभे करायला मागेपुढे पाहिले गेले नाही.

औद्योगीकरणामुळे बेदखल झालेल्या आदिवासींना त्यांच्या सांस्कृतिक अस्मितेला जपत सुसंगत असे पुनर्वसन हे आरोग्यापेक्षाही महत्त्वाचे असे मूलभूत प्रश्न आहेत.

महाराष्ट्रातील आदिवासी त्यांची स्वतंत्र राजकीय संघटना निर्माण करण्याचा प्रयत्न करावा ही एक अतिशय महत्त्वपूर्ण घटना ठरू शकते. भारतीय राज्यघटनेनुसार भारताच्या लोकसभेत व घटक राज्याच्या विधानसभेमध्ये आदिवासींसाठी खास राखीव जागा निर्माण करण्यात आले आहेत. या जागावर निवडून जाणाऱ्या व्यक्तींनी आदिवासी समाजाच्या हितसंबंधाचे रक्षण करावे अशी घटनाकारांची अपेक्षा होती. पण प्रत्यक्षात काय घडले निवडणुकीत भाग घेणाऱ्या निर्णया राजकीय पक्षांनी केवळ त्यांचे पक्ष हित नजरेसमोर ठेवूनच आदिवासींसाठी राखीव असलेल्या जागावर होयबा उमेदवार उभे केले. साहजिकच निवडून आल्यावर या उमेदवाराने केवळ आपापल्या पक्षाची हित पाहिले. पर्यायाने आदिवासींच्या हितसंबंधाकडे दुर्लक्ष केले. निवडून आलेली ही माणसे आदिवासींच्याच रक्त मासाची होती. पण एकतर अज्ञानामुळे त्यांना त्यांच्या समाजाचे समाजाच्या हितसंबंधाचे रक्षण करता आले नाही. ज्यांना त्यांच्या समाजाच्या हितसंबंधाचे रक्षण करण्याची जाण व समाज होती, ते पक्षीय राजकारणाच्या दडपणामुळे आता स्वतःच्या अंगभूत दुबळेपणामुळे समाजाचे सुरक्षा व प्रतिनिधित्व योग्य प्रकारे करू शकले नाहीत.

आदिवासींच्या समस्यांना वाचा फोडणारे कार्यकर्ते व पक्ष अनेक आहेत. परंतु 73 लाख आदिवासी मधून राज्यपातळी व सच्चे नेतृत्व करणारा एकही नेता आजपर्यंत निर्माण होऊ शकला नाही. आदिवासी जमातीतून अनेक आमदार पुढे आले पण समाजाला न्याय देणारा आवाज मात्र कोणताच पक्ष निर्माण करू शकलेला नाही. आजही त्या स्थितीत विशेष फरक झालेल्या नाही व तसा फरक होण्याची चिन्हे कुठेही दिसत नाही. आदिवासी मधील व या राजकीय दुबळेपणाचे एक प्रमुख कारण म्हणजे आदिवासींमध्ये राजकीय जागृती नसताना त्यांना राजकीय हक्क मिळाले. साहजिकच राजकीय जागृतीच्या अभावी मिळालेल्या राजकीय हक्काचा आदिवासी समाजाला उपभोग घेता आला नाही. आदिवासींना राजकीय हक्क मिळण्याबरोबरच त्यांच्यामध्ये राजकीय जागृती निर्माण व्हायला हवी होती. पण स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर 50 वर्षांनी प्रथमतः आदिवासी समाजात राजकीय जागृती निर्माण करण्याची भाषा ऐकू येत आहे. पण खरी वेळ कधीच कळून गेलेली आहे घटनाकारांनी आदिवासी समाजाला प्रदान केलेल्या आर्थिक व राजकीय सवलती नजीकच्या काळात हळूहळू काढून घेतल्या जाणार आहेत.

भारतात 450 पेक्षा जास्त आदिवासी जमाती असून त्या परस्परांपासून वंशिक, भाषिक, आर्थिक व सामाजिक सांस्कृतिक दृष्ट्या भिन्न आहेत. त्यामुळे या जमातीचे प्रश्न सुद्धा विविध वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती प्रगत समाजापासून सामाजिक, सांस्कृतिक आणि भौगोलिक संदर्भात पृथक जीवन घालवीत आहेत. आदिवासींवर औद्योगीकरण तसेच शहरीकरणाचे आघात होत आहेत. त्यांच्या जीवनात प्रशासकीय हस्तक्षेप वाढला. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी धर्मप्रसार केला आणि पाश्चिमात्य संस्कृतीचा प्रभाव कृत्यास आला. आदिवासी जमात ही समस्याग्रस्त बनली आहे. अनुसूचित जमातीच्या समस्या सोडवण्याच्या दृष्टीने शासनाने केंद्रीय व राज्य पातळीवर विविध प्रयत्न केले व होत आहेत. परंतु आदिवासी जमातीच्या प्रमुख समस्या आजत्यागत सुटलेल्या नसून काही समस्या पुढील प्रमाणे आहेत.

1. सामाजिक समस्या

आदिवासी जमातीत औद्योगीकरण व शहरीकरणामुळे युवाग्रहाचे विघटन झाले. आदिवासी संस्कृतीच्या संक्रमणाची कार्य करणारी ही संस्था नष्ट होऊ लागली. काही आदिवासी जमातीत लोकसंख्या वाढीचा प्रश्न निर्माण झाला. तर थोडा अंदमान गटातील ओघे जाखा याची लोकसंख्या घटू लागली. या जमाती नष्ट होतील की काय अशी भीती निर्माण झाली. या क्षेत्रात गरिबीचा आणि बेकारीचा प्रश्न प्राधान्याने दिसतो. यावरून वरीलप्रमाणे घटणारी लोकसंख्या बेकारी गरिबी ही सामाजिक समस्या निर्माण झाली.

2. आर्थिक समस्या

आदिवासी जमात डोंगरदऱ्यात वसलेली आहे. तेथील भूमी सुपीक व सपाट नाही. भरपूर पाणी उपलब्ध नसते. शेतीचे ज्ञान पारंपारिक आहे. फळे फुले गोळा करणे, शिकार करणे, पशुपक्षी पकडणे, पशुपालन करणे, अशा व्यवसायातून दैनंदिन गरजा जेमतेम भागविल्या जातात. अंगभर वस्त्र मिळत नाही. शेती हे उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून केले जाते. पोटभर भोजन मिळत नाही. अपुरे वस्त्र वापरावे लागते. अत्यंत निम्न उत्पन्नानामुळे त्यांचे जीवनमान निम्न प्रकारचे आढळते. यावरून अशा प्रकारे डोंगरदऱ्यात वस्तीस्थान पारंपरिक पद्धतीने शेती करणे सुपीक जमिनीचा अभाव शेती हे उदरनिर्वाहाचे साधन ह्या त्यांच्या आर्थिक समस्या आहेत.

3. राजकीय समस्या

आदिवासी समाजाचा सभ्य समाजाशी संपर्क आणि विशेषतः आदिवासी क्षेत्रात आधुनिक कायद्याचे राज्य प्रस्थापित झाल्यामुळे या जमातीतील पंचायतीचा प्रभाव कमी झाला आहे. आदिवासी राजे सरदार चे महत्व कमी झाले. परंतु त्याचवेळी ख्रिश्चन मिशनरायांनी फुटीरतावादी बीजे पेरली. काही आदिवासी स्वतंत्र सार्वभौम व राष्ट्राची मागणी करू लागली. या विद्रोही लोकांचा प्रश्न निर्माण झाला. सीमेलगत असणारा चीन बांगलादेश म्यामर सारखी राष्ट्रीय बंडखोरांना मदत करू लागली. आदिवासी क्षेत्रात अशांतता निर्माण झाली. या राजकीय समस्या सोडविण्यासाठी उत्तर पूर्व भागात लहान लहान राज्य तयार करण्यात आली. यावरून आदिवासी जमातीची स्वतंत्र राज्याची मागणी आदिवासी भागात अशांतता, पंचायतीचा कमी प्रभाव या आदिवासी समाजाच्या प्रमुख राजकीय समस्या असल्याचे दिसून येते.

4. आरोग्याची समस्या

आदिवासी लोकांच्या गरिबीमुळे अपुरे पोषण व कुपोषणाचे प्रश्न आढळतात. आदिवासी भागात शुद्ध पेजलाची समस्या जटिल बनलेली आढळते. वैद्यकीय मदतीचा अभाव असून साथीच्या रोगांना आळा घालण्याचे विशेष प्रयत्न दिसत नाहीत. त्यामुळे या क्षेत्रात कॉलरा, मलेरिया, फायलेरिया, कुष्ठरोग, निमोनिया, टीबी, रातआधळेपणा हे रोग मोठ्या प्रमाणात दिसतात. बालमृत्यू आणि माता मृत्यूचे विशेष प्रमाण लक्षात येते. इतर लोकांच्या तुलनेत जमातीच्या लोकांच्या आरोग्याचा दर्जा निम्न प्रकारचा आहे. वैयक्तिक स्वच्छतेकडे दुर्लक्ष असल्यामुळे सर्व रोगाचे प्रमाण चार्मरोगाचे प्रमाण लक्षणीय आहे. लोक वैद्यकीय मदत घेण्याऐवजी जादूटोण्यावर विश्वास आजही ठेवतात. भक्ताने सांगितलेले उपाय करतात. यातून रोगाच्या निर्मूलना ऐवजी जटिलता वाढते. यावरून अपुरे पोषण, शुद्ध पेजलाचा अभाव, वैद्यकीय मदती ऐवजी जादूटोण्यावर विश्वास, बालमृत्यूचे व माता मृत्यूचे अधिक प्रमाण ह्या समस्या आदिवासी जमातीत आढळून येतात.

5. आदिवासी युवाग्रह आणि जीवन शिक्षण

आदिवासी युवाग्रहाच्या माध्यमातून जीवन शिक्षण देण्यात येत असे. हे शिक्षण अनौपचारिक रित्या देण्यात येई. परंतु या क्षेत्रातील औद्योगिकीकरण शहरीकरण आणि आधुनिक पाठशाळांच्या आरंभामुळे आदिवासी मुले युवाग्रह ऐवजी शाळेत जाऊ लागली. शिक्षणाचे माध्यम, विषय आणि पद्धतीत बदल झाला. मिशनर्याने इंग्रजी भाषा व रोमन लिपीचा स्वीकार केला. त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर कोणती लिपी स्वीकारावी, शिक्षणाचे माध्यम कोणते असावे असे प्रश्न उद्भवले. आज आदिवासीच्या मौखिक साहित्याचा न्हास होत आहे. लोकांमध्ये निरक्षरतेचा प्रश्न गंभीर आहे. शाळेत जाणाऱ्या मुलांमध्ये गरजेचे प्रमाण अधिक आहे. शाळेला लागणारे साहित्य, इमारत तसेच शिक्षकांचा आवश्यक असणार सहभाग आढळत नाही. आदिवासी जमातीचा शैक्षणिक क्षेत्रात फारसा विकास झाला नाही. शिक्षण ही एक आदिवासीची समस्या बनली आहे. याचे कारण अतिदुर्ग भागात वास्तव्य, शिक्षणाचे माध्यम कोणते असावे, मौखिक साहित्याचा न्हास, शाळेतील विद्यार्थ्यांचे गळतीचे प्रमाण, सर्वाधिक दुर्गम भागात जाण्याबद्दल शिक्षकाची उदासीनता या आदिवासी जमातीच्या शैक्षणिक समस्या आहेत

6. धार्मिक समस्या

आदिवासी जमातीच्या देव देवता ह्या वेगळ्या स्वरूपाच्या आहेत. आदिवासी लोकांचा या देवदेवतेवर विश्वास दिसून येतो. त्याचबरोबर ते नैसर्गिक घटकाची पूजा करतात. सूर्य, वारा, पाऊस, धान्य, नद्या यांना देव मानतात व नैसर्गिक घटकाची पूजा करतात. आधुनिक काळात आदिवासी क्षेत्रात ख्रिश्चन मिशनरांनी धर्मांतर केले. काही वनजातीवर हिंदू धर्माचा प्रभाव दिसतो. दक्षिण भारतात वन्यजाती सदस्यांनी मुस्लिम धर्म स्वीकारलेला आढळतो. विशेष म्हणजे आदिवासी जमातीचे धर्मांतरण हे आर्थिक प्राप्तीचे अमिष दाखवून झाले आहे. या प्रक्रियेत परंपरागत विश्वास व विधी विधाने नष्ट होत आहेत. अंधविश्वासाचे प्राबल्य आहे. आदिवासी जमातीच्या धर्मांतराचा प्रश्न त्यातून उद्भवलेली परंपरागत धार्मिकता ही गंभीर समस्या बनली आहे.

7. सांस्कृतिक समस्या

आदिवासी जमातीचे सांस्कृतिक जीवन संपन्न आहे. कित्येक वर्षांपासून त्यांनी आपल्या संस्कृतीचे जतन व संरक्षण केले आहे. आदिवासी जमातीमध्ये नृत्यगायन, वादन, चित्रकला, मृत्तिकला, धातूकाम, काष्टकला, बांबूपासून वस्तूची निर्मिती, रंगीबेरंगी वस्त्र प्रावरणाची निर्मिती, मातीची भांडी तयार करण्याची कसब इत्यादी घटकातून त्यांच्या सांस्कृतिक जीवन प्रथम दिसून येते. परंतु आधुनिक काळातील प्रगत समाजाचा संपर्क या समाजाशी आल्यामुळे आदिवासीच्या सांस्कृतिक कलाचा न्हास झाला. आदिवासी समाजाचे सांस्कृतिक जीवन संपन्न होते. पण आधुनिक काळात या समाजाशी इतर समाजाचा संपर्क आला व त्याची सांस्कृतिक कला रास पाऊस चालली आणि ही एक समस्या बनली.

निष्कर्ष

1. आदिवासी समाजाची भाषा, समान धर्म, विशिष्ट भूप्रदेशावर वास्तव्य असणारा, अक्षर ओळख नसलेला समाज म्हणजे आदिवासी समाज होय.
2. एकांतवात, बदलती शेती, कमालीची निरक्षरता, निकृष्टप्रतीचे राहणीमान, शेती हे एक उदरनिर्वाचे साधन, व्यापारीपिकाचा अभाव हे आर्थिक मागासलिपणाचे कारण आहे.

3. मद्यपानाला अवास्ते महत्व, विकासाविषयी उदासीनता, नवस यावर खर्च हे मागासलेपणाचे सामाजिक कारण आहे.
4. वाढती बेकारी व दारिद्र्य सुपीक जमिनीचा अभाव, अपुरे पोषण, शाळेतील विद्यार्थ्यांची गळती, धर्मातरांचा प्रश्न, सांस्कृतिक ऱ्हास ही आदिवासी मागासलेपणाची कारणे आहेत.
5. आदिवासीच्या अर्थाजनाचे शेती, मजुरी, जंगल हे प्रमुख साधन आहे. अज्ञानापणामुळे होणारी पिळवणूक, कमालीची निरक्षरता, विकासाविषयी व शिक्षणाविषयी उदासीन दृष्टिकोन हे मागासलेपणाचे कारण असल्याचा निष्कर्ष निघतो.
6. आदिवासी जमातीची संख्या भारतात मोठी असून हा समाज मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्यात जीवन जगत आहे सुधारणा होत आहेत पण सुधारणाचा वेग अतिशय मंद आहे

सारांश

बेकारी, गरिबी ही सामाजिक समस्या, डोंगरदयात वस्तीस्थान, पारंपारिक पद्धतीने शेती करणे, सुपीक जमिनीचा अभाव, शेतीही उदरनिर्वाहाचे साधन ह्या त्यांच्या आर्थिक समस्या, आदिवासी जमातीची स्वतंत्र राज्याची मागणी, आदिवासी भागात अशांतता, पंचायतीचा कमी प्रभाव या आदिवासी समाजाच्या राजकीय समस्या, अपुरे पोषण, शुद्ध पेजलाचा अभाव, वैद्यकीय मदती ऐवजी जादूटोण्यावर विश्वास, बालमृत्यूचे व माता मृत्यूचे अधिक प्रमाण या समस्या आदिवासी जमातीत आढळून येतात. आदिवासी जमातीचा शैक्षणिक क्षेत्रात फारसा विकास झाला नाही. शिक्षण ही एक आदिवासी समाजाची समस्या बनली आहे. याचे कारण अतिदुर्गम भागात वास्तव्य, शिक्षणाचे माध्यम कोणते असावे हा प्रश्न, मौखिक साहित्याचा ऱ्हास, शाळेतील विद्यार्थ्यांची गळतीचे प्रमाण सर्वाधिक, दुर्गम भागात जाण्याबद्दल शिक्षकांची उदासीनता या आदिवासी जमातीच्या शैक्षणिक समस्या आहेत. आदिवासी जमातीच्या धर्मातरांचा प्रश्न, त्यातून उद्भवलेली फुटीर वृत्ती आणि परंपरागत धार्मिकता हे गंभीर प्रश्न बनले आहेत. आदिवासी समाज सांस्कृतिक जीवन संपन्न होता. पण आधुनिक काळात या समाजाशी इतर समाजाचा संपर्क आला व त्याची सांस्कृतिक कला ऱ्हास पावत चालली आहे. ही एक समस्या निर्माण झाली.

संदर्भ ग्रंथ

1. डॉ. प्रदीप आगलावे, सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
2. डॉ. दिलीप खैरनार, लोकसंख्या आणि समाज, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, जून 2004
3. डॉ. गोविंद गारे, आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ, सुगावा प्रकाशन, पुणे, मार्च 2013
4. प्रा. डॉ. सुदर्शन देशमुख, आदिवासी समाजाचे दारिद्र्य, निर्मल प्रकाशन, नांदेड, मे 2007
5. डॉ. प्रदीप आगलावे, आदिवासीचे समाजशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

बांदा शहरातील (सिधुदुर्ग जिल्हा) मोलकरणी / घरकामगार यांच्या मानव अधिकाराच्यासमस्यांचा अभ्यास

डॉ. प्रा. किशोर कल्लापा म्हेत्री

राज्यशास्त्र विभाग गोगटे वाळके कॉलेज, बांदा ता.सावंतवाडी, जि. सिधुदुर्ग

प्रस्तावना:

प्राचीन काळापासून भारतीय समाज व्यवस्थेचे स्तरीकरण झाले आहे. भारतीय समाज व्यवस्थेवर हिंदू धर्माचा प्रभाव पडलेला आहे. हिंदू धर्मातील वर्णाश्रम व्यवस्थेचा अधिक प्रमाणात प्रभाव पडलेला आहे. कारण हिंदू समाज व्यवस्था ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश आणि शूद्र या चार वर्णानुसार समाजाची निर्मिती किंवा समाजात स्तर निर्माण झालेले आहेत. वर्णाश्रम व्यवस्थेत प्रत्येक वर्णाची कामे कर्तव्य निश्चित झाली होती. ब्राह्मणांचे मुख्य काम अध्ययन, अध्यापन व मंत्र पठण करणे, क्षत्रियांचे समाज, प्राणीमात्रांचे संरक्षण करणे, वैशांचे व्यापार करणे आणि शूद्र यांचे काम वरील तिन्ही वर्गांची सेवा सुरक्षा करणे, कारागिरांची कामे करणे ही होत. याशिवाय चार वर्णांपासून जाती, उपजाती, पोटजाती निर्माण होऊन विशिष्ट प्रकारची कामे करणारा वर्ग म्हणजेच बारा बलुतेदार आणि अठरा अलुतेदार हा वर्ग निर्माण झाला. याशिवाय वरिष्ठ वर्गांची सेवा करण्यासाठी आणखीन एक वर्ग निर्माण झाला तो म्हणजे हरकाम्या, सेवक, हुज्या इत्यादी हा वर्ग वरिष्ठ वर्गांची विशिष्ट प्रकारची कामे करीत असत. मात्र आधुनिक काळात समाज व्यवस्थेचे स्वरूप बदलल्यामुळे या वर्गांच्या कामाचे स्वरूप देखील बदलले आहे. त्यामुळे कुटुंब मालकीच्या घरामध्ये घरातील विविध प्रकारची कामे करणारा असा घरकामगार किंवा मोलकरणी या नावाने काम करणारा एक नवा कामगारांचा वर्ग आधुनिक काळामध्ये निर्माण झाला आहे. आधुनिक काळात व्यवसायाचे वर्गीकरण प्रामुख्याने तीन वर्गात केले जाते. प्राथमिक व्यवसायात शेती, जंगले, मत्स्य व्यवसाय इत्यादी क्षेत्रांचा समावेश होतो. द्वितीय व्यवसाय क्षेत्रामध्ये कापड, ताग गिरण्या, चहावर प्रक्रिया करणारी कारखाने लोखंड, पोलाद इत्यादी तर तृतीय व्यवसाय क्षेत्रामध्ये बँका, विमा, वाहतूक, शिक्षण संस्था इत्यादी क्षेत्रांचा समावेश होतो. अशा वरील विविध गटात काम करणारे शेतकरी, शेतमजूर, कामगार, कारकून, शिक्षक, कोळी, विणकरी इत्यादींचे संघटित किंवा असंघटित असे गट आहेत. परंतु या सर्व वरील व्यवसायाच्या वर्गीकरणात कोठेही ज्यांचा उल्लेख केलेला नाही. असा एक कामगारांचा मोठा असंघटित गट म्हणजे घरकामगार अथवा मोलकरणी होय. बदलत्या सामाजिक परिस्थितीचा परिपाक म्हणून हा वर्ग निर्माण झाला आहे. या कामगारांची व्याख्या अशी करता येईल की, 'कुटुंब प्रमुख स्त्री अथवा पुरुष यांनी त्यांच्या ताब्यातील जागेत काम करण्यासाठी नियुक्त केलेली स्त्री किंवा पुरुष व्यक्ती म्हणजे घरकामगार किंवा मोलकरणी होय'. वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळ्या परिस्थितीनुसार या गटातील कामगारांना घरगडी, रामगडी, गडी, मोलकरीण, घरेलू कामगार, नोकर अशा नावाने संबोधले जाते. अर्थात या घराशी संबंधित कामे करणारा माळी, ड्रायव्हर, वाचमन यांचा देखील घर कामगारात समावेश करावा की नाही याबाबतीत मात्र दुमत आहे. पूर्वीच्या एकत्र कुटुंब पद्धतीत माणसे जास्त असली तरी घरातील स्त्रियांचे महत्त्व घरातील कामांपर्यंत मर्यादित होते. त्याचप्रमाणे स्त्री-पुरुष पुरुषांची संख्या किती आहे याची निश्चित आकडेवारी अधिकृतरीत्या उपलब्ध झाली नसली तरी नागरी विभागात घर कामात सेवा पुरवणाऱ्या या

व्यक्तींची गरज आज आवश्यक झाले आहे. शहरी भागात विभक्त कुटुंब पद्धती रूढ झाली आहे. त्याचबरोबर आजची स्त्री ही नोकरी व्यवसाय निमित्त घराबाहेर पडलेले आहे. आर्थिक आणि बौद्धिक गरजा मधून कुटुंबातील स्त्री-पुरुष व्यक्तींची गरज पडते. त्यातून घरकाम करणाऱ्यांचा हा वर्ग निर्माण झाला आहे. अर्थात आजही सर्वात शेवटचा पर्याय म्हणून या व्यवसायाकडे पाहिले जाते. त्यामुळे या व्यवसायात पडलेल्या कामगारांची स्थिती काय असेल याचा विचार करण्याची वेळ निर्माण झाली आहे. आजवर मोलकरीण अथवा घरकामगार यांच्या समस्यांचे आणि त्यांच्या मानव अधिकारांच्या समस्या या संदर्भात संशोधन अथवा अभ्यास झाला नाही. अलीकडे या कामगारांची स्वतंत्र समस्या म्हणून समाजासमोर आलेली आहे. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील सावंतवाडी शहरापासून १२ किलोमीटर अंतरावर व गोवा राज्याच्या सीमेलगत सहा ते सात हजार लोकसंख्या असलेले बांदा एक लहान शहर आहे. या शहरात लहान मोठी असे उद्योग व्यवसाय आहेत. या शहरातील कुटुंबातील स्त्री पुरुष व्यवसाय नोकरी निमित्त घराबाहेर पडतात. त्यामुळे त्यांचा घरकाम करणाऱ्या कामगारांची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. काही प्रमाणात येथे कामगार घरकामगार म्हणून काम करत आहेत. या शहरातील घर कामगारांची संख्या, त्यांची संघटना, त्यांच्या सोयी सवलती, वेतन व समाजातील त्यांचे स्थान, त्यांचे अधिकार, त्यांचे सद्यस्थिती या संदर्भातील समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी हा एक लघु संशोधन प्रकल्प हाती घेतलेला आहे

संशोधनाची ध्येये आणि उद्दिष्ट्ये:

१. बांदा शहरातील मोलकरीणीची संख्या किती आहे याचा शोध घेणे .
२. कामगारांच्या हक्कासंदर्भात मोलकरीणीचे अधिकार तपासणे.
३. मोलकरीणीचे धर्म आणि जात याचा अभ्यास करणे .
४. मोलकरीणी संघटीत झाले आहेत का याचा शोध घेणे आणि त्यांची संघटना तपासणे.
५. समाज मोलकरीणीकडे कोणत्या दृष्टीकोनातून पाहते ते तपासणे.

संशोधन प्रकल्पाचा उद्देश:

मोलकरीणीच्या मानव अधिकारांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे हा आहे. महाराष्ट्र राज्यातील मोलकरीणीची संख्या अंदाजे २५ लाखाच्या जवळपास आहे. मोलकरीण ही समाजाची गरज आहे. मध्यमवर्गीय उच्च, मध्यमवर्गीय व्यापारी, कारखानदार, वकील, डॉक्टर, प्राध्यापक वर्ग इतकेच नव्हे तर बडे पगार मिळवणाऱ्या कामगारांच्या घरातही मोलकरीण अत्यावश्यक बाब आहे, पण त्या संघटित क्षेत्रात काम करत आहेत, त्या संघटक क्षेत्रात नाही. त्यामुळे त्यांना कोणत्याही प्रकारची सामाजिक अथवा आर्थिक संरक्षण नाही. समाजात त्यांच्या कामाला प्रतिष्ठा नाही. त्यांना उपेक्षितांचे जीवन जगावे लागते. त्यांना मोलकरीणीचा व्यवसाय त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीमुळे करावा लागतो. अशा असह्य, अगतिक, असंघटित मोलकरीणीचे शोषण होणे, त्यांना कमी पगारावर राबवे लागते हे स्वाभाविक आहे. मोलकरीणीच्या वर्गात प्रामुख्याने परित्यक्ता स्त्री, विधवा, विवाहित या स्त्रियांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. नवरा व्यसनी असला तरी नाईलाजस्तव स्त्रीला मोलकरीणीचे काम करावे लागते. बालमजुरापासून ते वृद्ध महिला वर्गापर्यंतच्या वयोगटातील मोलकरीण या वर्गात आहेत. बहुतेक मोलकरीणी बहुजन समाजातील, कनिष्ठ जातीतीलच आहेत. बहुसंख्य मोलकरीणी निरक्षर, अशिक्षित आहेत. अशा असंघटित क्षेत्रात मोठ्या संख्येने काम करणाऱ्या मोलकरीणीच्या सामाजिक तसेच आर्थिक अधिकार आणि इतर त्यांच्याशी संबंधित समस्यांचा अभ्यास करणे त्यांच्या संघटना,

त्यांना मिळणारे वेतन, त्यांचे अधिकार त्यांचे मानवाधिकार त्यांची सद्यस्थिती याबाबत अभ्यास करणे हा माझा संशोधन प्रकल्पाचा मुख्य उद्देश आहे

संशोधन पद्धती:

मोलकरीणीच्या (घरकामगार) सदर संशोधनासाठी क्षेत्र सर्वेक्षण आणि विश्लेषण पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. समस्यांच्या अनुषंगाने प्रश्नावली तयार करण्यात आली आहे. या प्रश्नावलीच्या आधारे मोलकरीणीची प्रत्यक्ष मुलाखती घेऊन सर्वे करण्यात आली व माहिती गोळा केली. इतर संदर्भ साहित्याचा देखील अभ्यास करण्यात आला.

संशोधनाचे विश्लेषण:

बांदा शहरातील घरामध्ये घरकाम करणाऱ्या मोलकरीणीच्या समस्यांचा अभ्यास करत असताना मोलकरीणीचा सर्वेक्षण करण्यासाठी एक लेखी स्वरूपामध्ये प्रश्नावली करण्यात आली. या प्रश्नावलीच्या आधारे मोलकरीणीचे प्रत्यक्ष तोंडी मुलाखत घेऊन माहिती संकलित करण्यात आली. सर्वेक्षण करण्यापूर्वी मोलकरीणींना संशोधनाचा विषय समजावून सांगण्यात आला त्यांचा विश्वास संपादन करून त्यांना प्रश्न विचारण्यात आले

मुलाखत घेतलेल्या मोलकरीणीची संख्या:

पुरुष	स्त्री	एकूण घरकामगार
०	५०	५०

(टीप:-क्षेत्रीय सर्वेक्षणातून उपलब्ध झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण)

वरील कोष्टकातील माहिती मिळवण्याकरिता स्त्री-पुरुष असा प्रश्न विचारून वर्गवारी करण्यात आली होती. परंतु आम्हाला अशी माहिती मिळाली की घरकाम करणाऱ्या व्यक्तित्मध्ये सर्वच महिला असल्याचे आढळून आले आहे. त्यांच्या आर्थिक गरजा उदरनिर्वाहासाठी या महिला मोलकरीणीचे काम करीत आहेत. सदर कामांमध्ये पुरुषांना आवड नाही असे दिसून आले आहे. या सर्वेक्षणामध्ये बांदा शहरांमध्ये एकूण ५० महिला मोलकरीणीचे काम करत असल्याचे आढळून आले आहे. यावरून बांदा शहरातील मोलकरीणीच्या संख्या प्राप्त झाली आहे

मोलकरीणी अथवा घरकामगारांची वर्गवारी:

	विवाहित	अविवाहित	घटस्फोटीत	विधवा	विधुर	परित्यक्ता
पुरुष	--	--	--	--	--	--
स्त्री	२७	०५	--	१६	--	०२

(टीप:-क्षेत्रीय सर्वेक्षणातून उपलब्ध झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण)

वरील कोष्टकातील माहिती मिळवण्यासाठी मोलकरीणींना विवाहित / अविवाहित / घटस्फोटीत / विधवा / विधुर/ परित्यक्ता आहे का असा प्रश्न विचारण्यात आला. घर कामगारांमध्ये सर्व महिलांचा समावेश असल्यामुळे २७ महिला विवाहित असल्याचे आढळून आले. या विवाहित महिलांमध्ये निम्म्यापेक्षा जास्त महिलांना अपत्य आहेत. काही मोलकरीणीची मुले शाळला जातात. त्यांच्या शालेय खर्चासाठी त्यांना मोलकरीणीचे काम करावे लागत आहे. ०५ महिला अविवाहित आहेत, एकही महिला घटस्फोटीत नाही १६ महिला विधवा आहेत आणि ०२ महिला परित्यक्ता स्त्री आहे असे आढळून आले.

वरील माहितीवरून असा निष्कर्ष काढता येतो की मोलकरणीमध्ये बहुसंख्य महिला विवाहित व विधवा आहेत. त्यांच्या मुलांच्या पालनपोषणाकरिता त्यांना काम करावे लागते.

मोलकरणीचा धर्म:

ख्रिश्चन	मुस्लीम	हिंदू	इतर
०१	०२	४५	०२

(टीप:-क्षेत्रीय सर्व्हेक्षणानुन उपलब्ध झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण)

वरील माहिती मिळवण्याकरिता मोलकरणीना तुमचा धर्म कोणता आहे असा प्रश्न विचारला असता. त्याच्या आधारे आम्हाला अशी माहिती मिळाली की ०१ महिला ख्रिश्चन धर्माची आहे. ०२ मोलकरणी मुस्लिम धर्माच्या आहेत. ४५ मोलकरणी हिंदू धर्माचे आहेत आणि ०२ मोलकरणी इतर धर्माची आहेत. मिळालेल्या माहितीच्या आधारे असा निष्कर्ष करता येतो की बहुसंख्य मोलकरणी हिंदू धर्मातील आहेत. याचे कारण मुस्लिम, ख्रिश्चन या धर्मातील लोकांच्यावर अविश्वास, धार्मिकरिती रीतीरिवाज या कारणामुळे या धर्मातील मोलकरणींची संख्या ही कमी आहे.

दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाची संख्या:

दारिद्र्य रेषेखालील असणारे कुटुंब	दारिद्र्य रेषेखालील नसणारे कुटुंब
२३	२७

(टीप:-क्षेत्रीय सर्व्हेक्षणानुन उपलब्ध झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण)

मोलकरणीच्या दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाची संख्या निश्चित करण्यासाठी मोलकरणीना तुमचे कुटुंब दारिद्र्य रेषेखाली आहे का? असा प्रश्न विचारण्यात आला होता. त्यावर अशी माहिती मिळाली की २३ मोलकरणीचे कुटुंब दारिद्र्य रेषेखाली आहे आणि २७ मोलकरणीची कुटुंब दारिद्र्य रेषेखालील नसल्याचे आढळून आले आहे. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की दारिद्र्य रेषेखाली कुटुंबाची गणना करताना शासनाने मोलकरणीच्या कुटुंबाकडे दुर्लक्ष झाल्याचे दिसून येते.

घर मालकाकडे कामाचे स्वरूप:

स्वयंपाक करणे	इतर स्वरूपाची कामे
०१	४९

(टीप:-क्षेत्रीय सर्व्हेक्षणानुन उपलब्ध झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण)

मोलकरणीच्या कामाच्या स्वरूपाशी माहिती मिळवण्यासाठी मोलकरणीना असा प्रश्न विचारण्यात आला की तुम्ही घर मालकाकडे कोण कोणत्या स्वरूपाचे काम करता? यामध्ये भांडी घासणे, कपडे धुणे, पाणी भरणे, घरातील केर कचरा काढणे, भाजीपाला निवडणे, लहान मुलांना सांभाळणे, बाजार आणणे, घरातील वृद्ध लोकांची सेवा करणे, स्वयंपाक करणे इत्यादी कामाचा समावेश होतो. त्यामुळे अशी माहिती मिळाली की केवळ एकच मोलकरणी घर मालकाकडे इतर कामाबरोबरच स्वयंपाक देखील करते. मात्र इतर सर्व मोलकरणी स्वयंपाक सोडून इतर सर्व प्रकारची कामे करतात. ते सर्व घरमालक मोलकरणीला स्वयंपाक सोडून इतर सर्व प्रकारची कामे त्यांच्याकडून करून घेतात असे दिसते.

कुटुंब घर मालकाकडे काम करण्याची वेळ:

काम करण्याची वेळ	सकाळी	दुपारी	संध्याकाळी	पूर्णदिवस
	२३	१२	०८	०७

(टीप:-क्षेत्रीय सर्व्हेक्षणातून उपलब्ध झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण)

वरील कोष्टकातील माहिती मिळवण्यासाठी कुटुंब घर मालकाकडे काम करण्याची तुमची वेळ कोणती आहे? असा प्रश्न विचारला असता त्यांच्याकडून अशी माहिती उपलब्ध झाली की २३ मोलकरणी सकाळच्या वेळी काम करतात. १२ मोलकरणी दुपारी काम करतात, तर ०८ मोलकरणी संध्याकाळी काम करतात आणि ०७ मोलकरणी पूर्ण दिवस काम करतात. यावर असा निष्कर्ष काढता येतो की मोलकरणीचे घर मालकाकडे काम करण्याची वेळ निश्चित अशी नाही. बहुतांश मोलकरणी पूर्ण दिवस काम न करता सकाळी, दुपारी काम करण्याच्या करणाऱ्या मोलकरणीची संख्या जास्त आहे.

मोलकरणीना घरमालकाकडून मिळणारे वेतन:

मोलकरणीना मिळणारे वेतन	रु. १००/ ते २००/	रु. ३००/	रु. ४००/	रु. ५००/ पेक्षा जास्त	रु. १०००/ ते १५००/
	१९	११	०४	१४	०२

(टीप:-क्षेत्रीय सर्व्हेक्षणातून उपलब्ध झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण)

मोलकरणीना घरमालकाकडून कामाचा मोबदला किती मिळतो याच्या माहितीकरता मोलकरणीना असा प्रश्न विचारण्यात आला की, कुटुंब घरमालकाकडून तुम्हाला दरमहा किती वेतन मिळते? यावेळी अशी माहिती उपलब्ध झाली की १९ मोलकरणीना दरमहा रु.१०० ते २०० इतका वेतन मिळतो. ११ मोलकरणीना रु.३०० इतका वेतन मिळतो. ०४ मोलकरणीना रु. ४०० इतका वेतन मिळतो. १४ मोलकरणीना रु. ५०० पेक्षा जास्त इतका वेतन मिळतो. तर ०२ मोलकरणीना रु. १००० ते १५०० इतका वेतन मिळतो. यावर असा निष्कर्ष काढता येतो की मोलकरणीचे वेतन देखील निश्चित स्वरूपाचे नाही आहे. त्यांच्या कामाप्रमाणे मोबदला दिला जात नाही. म्हणजेच मोलकरणीचे घरमालकाकडून आर्थिक पिढवणूक देखील केली जाते असे दिसते.

मोलकरणीचा दुसरा व्यवसाय:

दुसरा व्यासाय करणाऱ्या मोलकरणीची संख्या	०५
दुसरा व्यासाय न करणाऱ्या मोलकरणीची संख्या	४५

(टीप:-क्षेत्रीय सर्व्हेक्षणातून उपलब्ध झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण)

मोलकरणीच्या घर कामाव्यतिरिक्त दुसऱ्या व्यवसायाची माहिती मिळवण्यासाठी त्यांना या व्यवसायात रिक्त दुसरा व्यवसाय आहे का असा प्रश्न विचारला असता, त्यांच्याकडून अशी माहिती मिळाली की ०५ मोलकरणी या व्यवसाया व्यतिरिक्त दुसरा व्यवसाय करतात. ४५ मोलकरणी दुसरा कोणताही व्यवसाय करत नाहीत. म्हणजे यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की मोलकरणीला मिळणारया वेतनातून त्यांचा उदरनिर्वाह होत नसताना देखील बहुसंख्य मोलकरणी दुसरा व्यवसाय न करता याच व्यवसायावर अवलंबून आहेत असे दिसते.

मोलकरणीना साप्ताहिक सुट्टी:

साप्ताहिक सुती घेणाऱ्या मोलकरणीची संख्या	साप्ताहिक सुती घेणाऱ्या मोलकरणीची संख्या
०८	४२

(टीप:-क्षेत्रीय सर्व्हेक्षणातून उपलब्ध झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण)

वरील तक्त्यावरून अशी माहिती उपलब्ध झाली की ०८ मोलकरणीना साप्ताहिक सुट्टी दिली जाते. तर ४२ मोलकरणीना साप्ताहिक सुट्टी दिली जात नाही. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की इतर कामगाराप्रमाणे जवळजवळ सर्वच मोलकरणीना साप्ताहिक सुट्टी दिली जात नाही असे आढळून आले आहे.

कुटुंब घर मालक व मोलकरणी यांचे संबंध:

कुटुंब घरमालक आणि मोलकरणी यांचे संबंध	चांगले	मध्यम	संघर्षात्मक
	४३	०७	---

(टीप:-क्षेत्रीय सर्व्हेक्षणातून उपलब्ध झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण)

कुटुंब घर मालक व मोलकरणी यांचे कौटुंबिक संबंध याविषयी माहिती मिळवण्यासाठी मोलकरणीना विचारण्यात आलेला आले असता अशी माहिती उपलब्ध झाली की ४३ मोलकरणी व घर मालक यांचे संबंध चांगले असल्याचे दिसून आले. ०७ मोलकरणी आणि घरमालक यांचे संबंध मध्यम स्वरूपाचे असल्याचे दिसून आले आणि एकही मोलकरणी अशी नाही की घर मालक व त्यांचे संबंध संघर्षात्मक आहे. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की मोलकरणी आणि घर मालक यांचे कौटुंबिक संबंध चांगल्या सलगच्या स्वरूपाचे व जिवाळ्याच आहेत असे दिसते.

मोलकमीचे दुसऱ्या मोलकरणीशी संपर्क:

दुसऱ्या मोलकरणीशी संपर्क नसणाऱ्यांची संख्या	३५
दुसऱ्या मोलकरणीशी संपर्क असणाऱ्यांची संख्या	१५

(टीप:-क्षेत्रीय सर्व्हेक्षणातून उपलब्ध झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण)

वरील ताकत्यतील माहिती मिळवण्यासाठी मोलकरणीला दुसऱ्या मोलकरणीशी संपर्क आहे का? असा प्रश्न विचारण्यात आला असता त्यांच्याकडून अशी माहिती उपलब्ध झाली की, ३५ मोलकरणीचे दुसऱ्या मोलकरणीशी संपर्क नसल्याची आढळून आले. तर १५ मोलकरणीचे दुसऱ्या मोलकरणीशी संपर्क आहे आणि ते संबंध त्यांच्या मैत्रिणी, त्यांच्या कामाच्या स्वरूपाशी निगडित आहेत. त्याचबरोबर त्यांचे काम, वेतन, वेळ, काम, कामाचे स्वरूप याबाबत त्यांची चर्चा होत असल्याचे आढळून आले आहे.

मोलकरणीची संघटना:

संघटनेची आवश्यकता आहे	२४
संघटनेची आवश्यकता नाही	२६

(टीप:-क्षेत्रीय सर्व्हेक्षणातून उपलब्ध झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण)

मोलकरणीना संघटनेची आवश्यकता आहे का? असा प्रश्न विचारण्यात आले असता त्यावेळी २४ मोलकरणीनी संघटनेची आवश्यकता आहे अशी माहिती मिळाली. तर २६ मोलकरणीने संघटनेची आवश्यकता नाही. अशी उत्तरे त्यांच्याकडून मिळाली.

मोलकरणीच्या कल्याणाच्या शासनाच्या योजनेविषयीची माहिती किंवा ज्ञान:

शासनाच्या विविध योजनेविषयी माहिती	आहे	नाही	माहित नाही
	०१	२४	२५

(टीप:-क्षेत्रीय सर्व्हेक्षणतून उपलब्ध झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण)

वरील तक्त्यातील माहिती मिळवण्यासाठी मोलकरणीना असा प्रश्न विचारण्यात आला की मोलकरणीच्या कल्याणाकरिता शासनाच्या विविध योजनेविषयी माहिती आहे का? त्यांच्याकडून अशी माहिती मिळाली की ०१ मोलकरणीला शासनाच्या योजनेची माहिती आहे. पण ती योजना कोणती आहे याविषयी तिला सांगता आले नाही. २५ मोलकरणीना शासनाच्या योजनेबद्दल माहिती नाही अशी उत्तरे मिळाली. तर २५ मोलकरणीना माहितीच नाही अशी उत्तरे मिळाली. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की मोलकरणीनाच्या संदर्भात शासनाने कोणती योजना राबवली नाही असे आढळून आले.

मोलकरणीच्या हक्कासाठी शासनाकडे मागणी:

हक्कासाठी मागणी	शासनाकडे	केलेली आहे	केलेली नाही	माहित नाही
		०७	३६	०७

(टीप:-क्षेत्रीय सर्व्हेक्षणतून उपलब्ध झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण)

वरील तक्त्यातील माहिती मिळवण्यासाठी मोलकरणीना असा प्रश्न विचारण्यात आला की तुमच्या हक्काकरिता शासनाकडे मागणी केली आहे का? त्यावर अशी माहिती मिळाली की किंवा ०७ मोलकरणीने आपल्या हक्कासाठी शासनाकडे मागणी केली आहे, अशी उत्तरे त्यांच्याकडून मिळाली. ३६ मोलकरणीकडून अशी माहिती मिळाली की शासनाकडे हक्कासाठी मागणी केलेली नाही. तर ०७ मोलकरणीकडून अशी उत्तरे मिळाली की त्यांना याविषयी काहीही माहिती नाही. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की महाराष्ट्रात मोलकरणीच्या हक्कासाठी जो संघर्ष चाललेला आहे, परीषदा भरवल्या जात आहेत, मोलकरणीना संघटित करून संघटना बांधल्या जात आहेत याविषयी माहिती बांदा शहरातील मोलकरणीना माहिती नाही. ते आपल्या हक्कांच्या संदर्भात कितीही अनभिज्ञ आहेत, असे यावरून दिसून येते.

मोलकरणीच्या मुलांचा व्यवसाय

मोलकरणीच्या मुलांच्या व्यवसाय संदर्भात मोलकरणीचे मत	मोलकरणीचा व्यवसाय करावा	इतर व्यवसाय करावा
	०५	४५

(टीप:-क्षेत्रीय सर्व्हेक्षणतून उपलब्ध झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण)

वरील तक्त्यातील माहिती मिळवण्याकरिता मोलकरणीना तुमची मुले/ मुली हाच व्यवसाय करावा का असा प्रश्न विचारण्यात आला. त्यावेळी अशी माहिती मिळाली की किंवा ०५ मोलकरणीच्याकडून मोलकरणीचा व्यवसाय करावा अशी उत्तरे मिळाली. तर ४५ मोलकरणीकडून आपली मुले/ मुली इतर व्यवसायात, नोकरी वगैरे करावी अशी उत्तरे त्यांच्याकडून आली. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की जवळजवळ सर्व मोलकरणीना

असे वाटते की आपली मुले / मुली या व्यवसायात पडू नये. या व्यवसायाला समाजात पत/प्रतिष्ठा मिळत नाही. त्यामुळे आपल्या मुलांनी इतर व्यवसाय निवडावा, नोकरी करावी असे त्यांना वाटते.

मोलकरणीकडे समाजाचा बघण्याचा दृष्टिकोन

समाजाचा दृष्टिकोन	दयेचा	आदर्शाचा	तुच्छतेचा
	२६	२०	०४

(टीप:-क्षेत्रीय सर्व्हेक्षणानुसार उपलब्ध झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण)

मोलकरणीना समाजातील स्थान काय आहे. समाज तिच्याकडे कोणत्या दृष्टिकोनातून बघतो याविषयी माहिती मिळवण्यासाठी मोलकरणीना प्रश्न विचारण्यात आला, त्यावेळी अशी माहिती मिळाली की २६ मोलकरणीकडून समाजाचा त्यांच्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन दयेचा आहे, अशी उत्तरे त्यांच्याकडून मिळाली. तर २० मोलकरणीच्या कडून अशी माहिती मिळाली की समाज त्यांच्याकडे आदर या दृष्टिकोनातून पाहतो आणि ०४ मोलकरणीकडून अशी उत्तरे मिळाली की समाज त्यांच्याकडे तुच्छतेने पाहतो. अशी माहिती वरील तक्त्यावरून मिळाली. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की समाजाला मोलकरणी या कामगाराची गरज आहे आणि समाज त्यांच्याकडे तुच्छतेने न पाहतो आदराने पाहतो असेच म्हणावे लागते.

मोलकरणीच्या घरमालकाचा अनुभव:

घरमालकाची वस्तू हरविल्याचा अनुभव	अनुभव आहे	अनुभव नाही	वस्तू हरविली आहे
	०१	४४	०५

(टीप:-क्षेत्रीय सर्व्हेक्षणानुसार उपलब्ध झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण)

मोलकरणीकडून कुटुंब मालकाकडे काम करत असताना कोणत्या गोष्टीना सामोरे जावे लागते. काहीवेळा त्यांच्यावर चोरीचा आळ घेण्यात येतो, काहीवेळा त्यांच्यावर विनभंग केला जातो. त्यामुळे या विषयी माहिती मिळवण्यासाठी मोलकरणीना प्रश्न विचारण्यात आला. त्यावेळी अशी माहिती उपलब्ध झाली की ०१ मोलकरणीकडून अशी उत्तर मिळाली की घरमालकाची वस्तू हरवल्यानंतर तिच्यावर आळ घालण्यात आला होता. ४४ मोलकरणीकडून अशी उत्तरे मिळाली की त्यांना घरमालकांची वस्तू हरवण्याचा अनुभव आला नाही. तर ०५ मोलकरणीकडून अशी उत्तरे मिळाली की त्यांच्या घरमालकाची वस्तू हरवली नाही. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की घरमालकांचा मोलकरणींवर पूर्ण विश्वास आहे. त्यांना घरात कुटुंबातील एक सदस्य या नात्याने वर्तणूक दिली जाते.

मोलकरणीच्या कामाचा तिरस्कार:

मोलकरणीच्या कामाचा तिरस्कार	तिरस्कार वाटतो	तिरस्कार वाटत नाही
	२२	२८

(टीप:-क्षेत्रीय सर्व्हेक्षणानुसार उपलब्ध झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण)

वरील कोष्टकातील माहिती मिळवण्यासाठी मोलकरणीला असा प्रश्न विचारण्यात आला की या कामाचा तुम्हाला तिरस्कार वाटतो का? असा प्रश्न विचारला असता त्यांच्याकडून अशी माहिती उपलब्ध झाली की २२ मोलकरणीना त्यांच्या कामाचा तिरस्कार वाटतो. पण उदरनिर्वाह, मुलांच्या शिक्षणासाठी, गरिबी यामुळे त्यांना

हे काम करावे लागते. तर २८ मोलकरणीकडून या कामाचा तिरस्कार वाटत नाही. कारण उदरनिर्वाह करण्यासाठी दुसरे कोणतेही साधन नाही.

मोलकरणीच्या समस्या:

मोलकरणीच्या समस्या	समस्या असणारे मोलकरणी	समस्या नसणारे मोलकरणी
	४२	०८

(टीप:-क्षेत्रीय सर्व्हेक्षणतून उपलब्ध झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण)

वरील तक्त्यातील माहिती मिळवण्यासाठी मोलकरणीना तुमच्या समस्या कोणत्या आहेत? असा प्रश्न विचारला असता ४२ मोलकरणींनी आपले वेतन, कामाचे तास, वृद्धापकाळ संरक्षण, बोनस, साप्ताहिक सुट्टी, राहण्यासाठी घर, मुलांचे शिक्षण अशा अनेक समस्या आहेत, अशी उत्तरे त्यांच्याकडून मिळाली, तर ०८ मोलकरणीकडून त्यांच्या कोणत्याही समस्या नाही अशी उत्तरे मिळाली.

वरील समस्यावरील उपाय योजना:

समस्यावरील उपाययोजना	उपाययोजना होय	उपाययोजना नाही
	२३	२७

(टीप:-क्षेत्रीय सर्व्हेक्षणतून उपलब्ध झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण)

मोलकरणीच्या ज्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत, त्याकरिता उपाययोजना करता येईल का, कोणती उपयोजना करता येईल असे प्रश्न विचारले असता त्यावरून २३ मोलकरणीने या समस्यावर उपयोजना सुचविले आहेत. त्या म्हणजे त्यांचा दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबात नाव नोंदणी करणे, स्वस्त दरात धान्य देणे, राहण्यासाठी जागा व घर शासनाने उपलब्ध करून देणे, त्यांच्याकरीता शासनाने विविध योजना राबवणे, वृद्ध लोकांना शासनाने अर्थसहाय्य करणे, साप्ताहिक सुटी जाहीर करावी, त्यांचे वेतन वाढवावे, मुलांच्या शिक्षणाला शासनाने मदत करावी, अशा अनेक उपयोजना मोलकरणींनी सुचविल्या आहेत. तर २७ मोलकरणींनी कोणतीही उपाययोजना सुचवलेली नाही.

निष्कर्ष:

बांदा शहरातील (सिधुदुर्ग) मोलकरणीच्या समस्या चा अभ्यास या संशोधन प्रकल्पाच्या विश्लेषणानंतर खालील निष्कर्ष काढता येतील

- बांदा शहरातील मोलकरणीची संख्या ५० इतकी आहे या कामगारांमध्ये सर्व महिला असून एकही पुरुष कामगार आढळून आला नाही. या महिला कामगारांमध्ये प्रामुख्याने विवाहित व विधवा या महिलांची संख्या जास्त असून साधारणतः त्या १८ ते ६० वर्षे वयोगटातील आहेत.
- एकूण यांची मोलकरणीमध्ये हिंदू धर्मातील सर्वात जास्त मोलकरणी असून मराठा व इतर मागासवर्गीय या जातीतील मोलकरणीची संख्या इतर जातीपेक्षा अधिक आहे.
- मोलकरणीच्या समस्यांचा अभ्यास करीत असताना एक प्रमुख समस्या आढळून आली ती म्हणजे निम्म्यापेक्षा जास्त मोलकरणीच्या कुटुंबांची दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांमध्ये त्यांची गणना झाली नाही. त्या योजनेपासून ते कुटुंब वंचित आहेत.

4. मोलकरणीच्या कामाच्या स्वरूपाचा अभ्यास केला असता सर्व मोलकरणीमध्ये केवळ एकच मोलकरणी स्वयंपाकाचे काम करते. मात्र इतर सर्व मोलकरणी स्वयंपाकाचे काम सोडून इतर सर्व प्रकारची कामे करत असल्याचे आढळून आले आहे.
5. मोलकरणीच्या समस्यांचा अभ्यास करित असताना आणखीन एक समस्या जाणवली ती म्हणजे त्यांच्या कामाच्या वेळेमध्ये अनिश्चितता, कामाच्या तासातील अनिश्चितता आढळून आली आहे.
6. मोलकरणीना मिळणाऱ्या वेतनाबद्दल अभ्यास केला असता त्यांच्या वेतनामधील अनिश्चितता बऱ्याच मोलकरणीना दरमहा शंभर रुपये ते चारशे रुपये पर्यंत मोबदला मिळत असल्याचे आढळून आले आहे. त्यांच्या कामाप्रमाणे त्यांना वेतन- मोबदला मिळत नाही. मोलकरणीना मिळणाऱ्या वेतना मधून त्यांचा उदरनिर्वाह होत नसल्याचे आढळून आले आहे. त्यामुळे त्यांना उदरनिर्वासाठी दुसरा व्यवसाय करावा लागत असल्याचे आढळून आले आहे.
7. इतर क्षेत्रातील कामगारांना पगारी सुट्टी दिली जाते. तसे मोलकरणी या कामगारांना साप्ताहिक एक दिवसाची सुट्टी दिली जात नाही. त्यामुळे साप्ताहिक सुट्टी ही एक मोलकरणीची समस्या आहे.
8. मोलकरणीची संघटना ही एक समस्या जाणवली. बांदा शहरामध्ये मोठ्या संख्येने मोलकरणी काम करत असल्या तरी त्यांची संघटना स्थापन झालेली नाही. पुणे, मुंबई या ठिकाणी मोलकरणीच्या संघटना आहेत. त्याविषयी देखील त्यांना माहिती नाही. बऱ्याच मोलकरणीने संघटना स्थापन करण्याची तयारी दर्शविली आहे. संघटनेची आवश्यकता मान्य केली आहे.
9. मोलकरणीच्या कल्याणी करता शासनाने आजपर्यंत कोणतीही उपाययोजना केली नाही ही एक त्यांची समस्या आहे
10. मोलकरणीच्या हक्काकरिता शासनाकडे सतत मागणी केली जात आहे. राज्यस्तरीय परिषदा आयोजित केल्या जातात. याविषयी माहिती बांदा शहरातील मोलकरणीना नसल्याचे आढळून आले आहे.
11. कुटुंब घरमालक व मोलकरणी यांचे संबंध चांगले, सलोख्याचे आहेत. कुटुंब घरमालकाकडून मोलकरणीना चांगली वागणूक दिली जाते. त्यांना कुटुंबाचा एक सदस्य म्हणून वागवले जाते.
12. मोलकरणीच्या मुलाच्या व्यवसाय संदर्भात अभ्यास केला असता सर्वच मोलकरणीना असे वाटते की आपली मुले या व्यवसायात न पडता दुसरा व्यवसाय, उद्योग, नोकरी करावी असे त्यांचे मत असल्याचे आढळून आले आहे.
13. मोलकरणीच्याबद्दल समाजाचा बघण्याचा दृष्टिकोन याचा अभ्यास केला असता समाज त्यांच्याकडे दयेने आदराने पाहत असतो. याचा अर्थ मोलकरणीने समाजात पत, प्रतिष्ठा प्राप्त होत असल्याचे आढळून आले आहे.
14. मोलकरणीवर घरमालकांचा आळ घेण्याच्या संदर्भात अभ्यास केला असता बऱ्याच मोलकरणीना घरमालक आळ घेतल्याचा अनुभव आला नसल्याचे सांगितले आहे.
15. मोलकरणीच्या घरकामाच्या संदर्भात अभ्यास केला असता बऱ्याच मोलकरणीना या कामाचा तिटकारा येतो. पण उदरनिर्वाचा दुसरा मार्ग नसल्याने त्यांना हे काम करावे लागत असल्याचे आढळून आले आहे.

संदर्भग्रंथ सूची;

१. सौ.संध्या मणेरीकर, आमचे हक्क आणि त्यांची अंमलबजावणी, १५ एप्रिल १९९७, मुंबई, प्राची प्रकाशन.
२. सौ.अनधा पाटक, नागरी हक्क आणि भारत, २० जानेवारी २०२२, मुंबई, प्राची प्रकाशन.
३. सुशीला यादव, अध्यक्ष कोल्हापूर जिल्हा मोलकरणीसंघटना कोल्हापूर. मोलकरणीचे प्रश्न समाज शासन आणि मोलकणी संघटना, कोल्हापूर, प्रकाशन कॉमेड यादव.
४. बांदा शहरातील मोलकरणीच्या प्रत्यक्ष मुलाखती घेऊन आणि सर्वे करण्यात आली..

साप्ताहिक:

१. युगांतर
२. वैनतेन
३. साधना

नियतकालिका:

१. समाज प्रबोधन पत्रिका
२. प्रबोधन प्रकाशन ज्योती
३. आंदोलन
४. लोकराज्य
५. परिवर्तनाचा वाटसरू

वर्तमान पत्र:

१. दैनिक सकाळ
२. दैनिक तरुण भारत
३. दैनिक पुढारी
४. दैनिक लोकमत

नांदेड जिल्हयातील वरिष्ठ महाविद्यालयातील अध्यापकांच्या लेखन कार्यात ग्रंथालयाच्या उपयोजनांची परिणामकारकता

श्री जोगदंडकर गंगाधर महादेव

संशोधक विद्यार्थी

प्राचार्य डॉ. रामेश्वर सूर्यभानजी पवार

मार्गदर्शक

स्वातंत्र्य सैनिक सूर्यभानजी पवार महाविद्यालय, पूर्णा.

सार :

प्रस्तुत संशोधनपर लेखात संशोधकाने, नांदेड जिल्हयातील वरिष्ठ महाविद्यालयातील अध्यापकांच्या लेखन कार्यात महाविद्यालयातील ग्रंथालयाच्या योगदानाचा शोध घेण्यात आला आहे. महाविद्यालयीन ग्रंथालय आणि त्याद्वारे दिल्या जाणाऱ्या सेवा-सुविधा यांच्या स्वरूपावर संशोधकांचे समाधान अवलंबून असते. यासाठी अध्यापकांच्या माहिती विषयक गरजांचा शोध घेतल्याशिवाय माहिती साधनांची उपलब्धता व माहिती सेवांचे नियोजन करता येत नाही. अध्यापकांना ग्रंथालयाद्वारे दिल्या जाणाऱ्या सेवा सुविधांच्या माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले आहे व महाविद्यालयीन अध्यापकांच्या संशोधन व लेखन कार्यात ग्रंथालयाची भूमिका प्रस्तुत संशोधनामध्ये अभ्यासली आहे.

शोध संज्ञा :

माहिती, महाविद्यालयीन ग्रंथालय, अध्यापक व संशोधन, विविध लेखन कार्य,

प्रास्ताविक:

सदरील संशोधनासाठी नांदेड जिल्हयातील पारंपारिक वरिष्ठ अनुदानित 2एफ12बी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालयांची निवड करण्यात आली आहे. नांदेड जिल्हयात असलेल्या एकूण 31 महाविद्यालयातील अध्यापकांना प्रश्नावलीचे वाटप करण्यात आले होते. त्यापैकी 29 महाविद्यालयातील अध्यापकांनी प्रतिसाद दिला आहे. या प्रतिसादाचे प्रमाण 80.64% आहे. सदरील संशोधनाची व्याप्ती-भौगोलिक क्षेत्र नांदेड जिल्हयापुरते मर्यादीत आहे.

स्वातंत्र्यापूर्वी या कालखंडात पहातो की, समाज जागृतीचे माध्यम हे लेखकच होते. ते ग्रंथालयाचा उगम ते आजपर्यंतचा इतिहास पाहिला तर असे लक्षात येते कि, संशोधनामुळे वाचकांचे मनोरंजन, तसेच त्यांच्या व्यक्तीमत्त्व विकास आणि नवनविन शोध लावले जातात. हे या लेखनाद्वारे घेतलेल्या माहितीच्या आधारे त्या समस्या जाणून घेऊन त्यावर उपाय-योजना करण्याचे कार्य हे लेखनांमुळे शक्य झाले आहे. व संशोधनाबरोबर लेखनाची जोड हि आवश्यक असते. लेखन कार्यात वाढ होण्यासाठी ग्रंथालयाचे योगदान नाकारता येत नाही.

आज माहिती तंत्रज्ञान युगामध्ये लेखन कार्य व संशोधन कार्यात महाविद्यालय ग्रंथालय किती सक्षमपणे सेवा-सुविधा देत आहेत व या सेवा-सुविधा बाबतच्या समस्या जाणून घेणे त्याच बरोबर लेखन कार्य

करणाच्या व्यक्ती माहिती करून घेण्यासाठीच हा संशोधनाचा विषय अत्यंत आवश्यक आहे. या दृष्टीकोनातूनच सदरील शोधनिबंधात प्रश्नावलीतील प्रश्नांच्या आधारे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

व्याख्या :

माहिती:

1) रॅण्डम हाऊस डिक्शनरी ऑफ दी इंग्लिश लॅंग्वेज (1983):

“विशिष्ट बाब किंवा परिस्थिती बाबतचे कळविलेले किंवा मिळविलेले ज्ञान, संशोधन, शिक्षण आणि संप्रेषण या मार्गांनी मिळविलेले कोणतेही ज्ञान म्हणजे माहिती.”

2) महाविद्यालयीन ग्रंथालय:

“व्यास एस.डी. यांनी “महाविद्यालयीन ग्रंथालय म्हणजे त्यांच्या मते महाविद्यालयातील विद्यार्थी आणि अध्यापक यांना ग्रंथालयीन सेवा देण्यासाठी महाविद्यालयाने चालविलेले ग्रंथालय म्हणजे महाविद्यालयीन ग्रंथालय होय.”

3) “Teacher means full-time approved Professor, associate professor , assistant professor, reader, lecturer, Librarian, [Principal, Deputy or Assistant Librarian and Documentation Officer in the University and college Librarian] Director or Instructor of physical education in any university department, autouoms Institution or department or recognized institution in the university.]”

4) लेखन कार्य:

College “in generally a college is regarded as an institution of higher learning which usually offers three years and four years courses, lending to master degrees use only research takes place of university.”

एखाद्या समस्येसंबंधी किंवा एखाद्या परिस्थिती संबंधी वस्तुनिष्ठ लेखन केले जाते. तसेच एखादा विशिष्ट हेतु डोळ्यासमोर ठेऊन विविध माहितीचे संकलन केले जाते. त्यास विविध लेखन कार्य असे म्हणतात.

उद्दिष्ट्ये :

1) नांदेड जिल्ह्यातील वरिष्ठ महाविद्यालयातील अध्यापकांच्या विविध लेखन कार्यातील श्रेणीनिहाय (रँकलिस्ट) यादी तयार करणे.

2) वरिष्ठ महाविद्यालयातील अध्यापकांच्या विविध अधिवेशने, कार्यशाळा, चर्चासत्र, संशोधन कार्य संदर्भात लेखन कार्यातील ग्रंथालयाच्या योगदानाचा परामर्श घेणे.

3) महाविद्यालयातील अध्यापकांच्या लेखनकार्यातील ग्रंथालयाच्या योगदानाची परिणामकारकता तपासणे.

गृहीतके:

1) नांदेड जिल्ह्यातील वरिष्ठ महाविद्यालयातील अध्यापकांच्या विविध लेखन कार्याची श्रेणी निहाय (रँकलिस्ट) यादी तयार करता येते.

2) वरिष्ठ महाविद्यालयातील अध्यापकांच्या विविध अधिवेशने, कार्यशाळा, चर्चासत्र, संशोधन कार्य संदर्भात लेखन कार्यात ग्रंथालयांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

3) वरिष्ठ महाविद्यालयातील अध्यापकांच्या विविध लेखन कार्यातील ग्रंथालयांच्या योगदानाची परिणामकारकता आहे.

संशोधन पद्धती:

संशोधनास आपले संशोधन कार्य पूर्ण करण्यासाठी माहिती संकलन करावे लागते व त्यासाठी विविध संशोधन साधनांचा अवलंब करून एक मार्ग तयार करत असतो. तो मार्ग म्हणजे संशोधन पद्धती होय. संशोधकाने सदरील संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे.

माहिती संकलन:

माहिती संकलन करण्यासाठी संशोधकाने प्रश्नावली या साधनांचा उपयोग केला आहे. प्रश्नावली ही प्रत्यक्षात भेटून व पोस्टाद्वारे अध्यापकांकडून भरून घेण्यात आली आहे.

माहिती विश्लेषण :

संकलीत करण्यात आलेल्या माहितीचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करण्यात येत आहे. नांदेड जिल्ह्यातील एकूण 31 पारंपारिक 2एफ12बी महाविद्यालयातील अध्यापकांना प्रश्नावली देण्यात आली होती. व यापैकी 29 महाविद्यालयातील अध्यापकांनी यास प्रतिसाद दिला आहे. एकूण यात 93.55% प्रतिसाद मिळाला आहे. या महाविद्यालयातील अध्यापकांकडून प्राप्त झालेल्या माहितीच्या आधारे प्रश्नांचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करण्यात आले आहे.

1) अध्यापकांन केलेले विविध लेखन कार्य (लेख) बदलची संख्यात्मक माहिती

सारणी-1**अध्यापकांनी केलेले विविध लेखन कार्य (लेख) माहिती**

अ.क्र.	विविध लेखन कार्य (लेख)	लेखांची संख्या	प्रमाण %
1	सामाजिक	672	28.77
2	शैक्षणिक	1188	50.88
3	राजकीय	189	8.09
4	चरित्र	96	4.12
5	प्रवासवर्णन	58	2.49
6	क्रमिक ग्रंथ	33	1.41
7	संदर्भ ग्रंथ	99	4.24
	एकूण	2335	100%

वरील सारणी क्र.1 वरून असे दिसून येते की, नांदेड जिल्ह्यातील वरिष्ठ महाविद्यालयातील उपलब्ध एकूण 349 अध्यापक प्रश्नावली पैकी 153 अध्यापकांनी केलेले विविध लेखन कार्याबद्दल (लेख) माहिती-शैक्षणिक लेख 1188 (50.88%) सामाजिक लेख 672 (28.77%) राजकीय 189 (8.09%) चरित्र 96 (4.12%) प्रवासवर्णन 58(2.49%) व लेखन कार्य संदर्भ ग्रंथ 99(4.24%) क्रमिक ग्रंथ 33(1.41%) यावरून असे दिसून येते की, अध्यापकांनी सर्वात जास्त शैक्षणिक लेख लिहिले आहेत. तर यावरून अध्यापकांच्या लेखन कार्यात महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचे योगदान असल्याचे दिसून येते.

सारणी-2

महाविद्यालय ग्रंथालयातून लेखन कार्यासाठी पूरक संदर्भ कार्यासंदर्भात माहिती

अ. क्र.	पूरक संदर्भ कार्य	होय	प्रमाण	ना ही	प्रमाण	तट स्थ	प्रमाण	एकू ण	प्रमाण				
1	महाविद्यालयातील ग्रंथालयातून लेखन कार्यासाठी पूरक संदर्भ सेवा म्हणून इंटरनेट व ई-सेवा उपलब्ध करून दिली जाते.	235	67.33	86	24.65	28	8.02	349	100%				
2	लेखन कार्यासाठी ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांची मदत होते.	340	97.42	07	02	02	0.58	349	100%				
3	दिवसातून ग्रंथालयाचा करीत असलेला वापर (तास)	एक तास		दोन तास		तीन तास		चार तास		तटस्थ		एकूण	
		स	प्र.	स	प्र.	स	प्र.	स	प्र.	स	प्र.	स	प्र.
		207	59.32	70	20.5	13	3.72	8	2.29	51	14.62	349	100%

वरील सारणी वरून असे आढळून येते की, नांदेड जिल्ह्यातील वरिष्ठ महाविद्यालयातील उपलब्ध प्रश्नावली 349 महाविद्यालय अध्यापकांनी ग्रंथालयातून अध्यापकांच्या लेखन कार्यासाठी पूरक संदर्भ मदत होते. यात महाविद्यालयातील ग्रंथालयातून पूरक संदर्भ सेवा म्हणून इंटरनेट व ई-मेल सेवा उपलब्ध करून दिली जाते असे 235 (67.14%) अध्यापकांनी दर्शविले तर उपलब्ध करून दिले जात नाही असे 86 (24.65%) अध्यापकांनी दर्शविले व 28 (8.02%) अध्यापकांनी काहीही प्रतिक्रिया दिली नाही. व तसेच लेखन कार्यासाठी ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांची मदत होते असे 340 (97.42%) अध्यापकांनी दर्शविले, तर मदत होत नाही असे 7(2%) अध्यापकांनी दर्शविले व तसेच 2(0.58%) अध्यापकांनी काहीही प्रतिक्रिया दर्शविलेली नाही, त्याचप्रमाणे दिवसातून ग्रंथालयाचा करीत असलेला वापर-यात एक तास वापर करीत असल्याचे 07(59.32%) अध्यापकांनी दर्शविलेले दोन तास वापर करीत असल्याचे 70(20.05%) अध्यापकांनी दर्शविले, तिन तास वापर करीत असल्याचे 13(3.72%) अध्यापकांनी दर्शविले, चार तास वापर करीत असल्याचे 8(2.29%) अध्यापकांनी दर्शविले तर 51(14.62%) अध्यापकांनी काहीही प्रतिक्रिया दर्शविलेली नाही. यावरून वरिष्ठ महाविद्यालयातील अध्यापकांच्या लेखन कार्यात महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचे योगदान असल्याचे दिसून येते.

सारणी-3

महाविद्यालय ग्रंथालयातून लेखन कार्यासाठी पूरक संदर्भ कार्यासंदर्भात, विविध मार्गाने मिळवलेल्या साहित्य प्रकारांची संख्यात्मक माहिती.

महा. ग्रंथालयातून लेखन कार्यासाठी मिळवलेल्या पुरक संदर्भ ग्रंथाची संख्या प्रमाण	आंतर ग्रंथालय सेवार्तगत उपलब्ध झालेले साहित्य	इतर ग्रंथालयातून लेखन कार्यासाठी मिळवलेल्या पुरक संदर्भ ग्रंथाची	इतर ग्रंथालयातील जर्नल मधील मिळविलेल्या लेखांच्या छाया प्रतीची	सहकार्याकडून लेखन कार्यासाठी मिळवलेल्या पुरक ग्रंथाची	सहकार्याकडील जर्नलमधून मिळालेल्या लेखांच्या छायाप्रतीची	अधिवेशन, चर्चासत्र व कार्यशाळेतील प्रकाशित प्रोसेडिंग इतिवृत मधील लेखन कार्यासाठी उपयोगात आणलेले शोधनिबंध	एकूण								
संख्या	प्रमाण	संख्या	प्रमाण	संख्या	प्रमाण	संख्या	प्रमाण	संख्या	प्रमाण	संख्या	प्रमाण	संख्या	प्रमाण	संख्या	प्रमाण
10404	39.48%	2959	11.23%	2163	8.21%	2720	10.32%	1475	5.60%	3093	11.73%	3541	13.43%	26355	100%

वरील सारणी वरून असे दिसून येते कि, अध्यापकांच्या लेखन कार्यात महाविद्यालयीन ग्रंथालयाच्या योगदानामुळे व विविध मार्गाने मिळवलेल्या साहित्य प्रकार या संदर्भातील माहितीचे विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. यात अध्यापकांनी महाविद्यालय ग्रंथालयातून लेखन कार्यासाठी मिळवलेले पूरक संदर्भ ग्रंथ 10404(39.48%) आंतर ग्रंथालय सेवा अंतर्गत उपलब्ध झालेले साहित्य 2959(11.23%) व इतर ग्रंथालयातून लेखन कार्यासाठी मिळवलेले पूरक संदर्भ ग्रंथ 2163 (8.21%) व इतर ग्रंथालयातील जर्नलमधील मिळविलेल्या लेखांच्या छायाप्रती-2720(10.32%) व सहकार्याकडून लेखन कार्यासाठी मिळवलेले पूरक ग्रंथ 1475 (5.60%) सहकार्याकडील जर्नलमधून मिळालेल्या लेखांच्या छायाप्रती 3093 (11.73%) अधिवेशन, चर्चासत्र, व कार्यशाळेतील प्रकाशित प्रोसेडिंग, इतिवृतमधील लेखन कार्यासाठी उपयोगात आणलेले शोधनिबंध 3541(13.43%) असल्याचे दिसून येते.

एकूणच अध्यापकांच्या लेखन कार्यात महाविद्यालय ग्रंथालयातून व विविध मार्गाने मिळवलेल्या साहित्य प्रकाराच्या संख्येवरून अध्यापकांचे लेखनकार्य मोठ्या प्रमाणात असल्याचे दिसून येते व यावरून अध्यापक समाधानी असल्याचे दिसून येते.

गृहीत चाचणी :

1) गृहीत क्र.-1

साध्य झालेले आहे. नांदेड जिल्ह्यातील वरिष्ठ महाविद्यालयातील अध्यापकांच्या विविध लेखन कार्याची श्रेणी निहाय (रँक लिस्ट) यादी तयार करता येते.

2) गृहीत क्र.2 साध्य झालेले आहे वरिष्ठ महाविद्यालयातील अध्यापकांच्या विविध अधिवेशने, कार्यशाळा, चर्चासत्र, संशोधन कार्य संदर्भात लेखन कार्यात ग्रंथालयाचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

- 3) गृहित क्र. 3 वरिष्ठ महाविद्यालयातील अध्यापकांच्या विविध लेखन कार्यात ग्रंथालयाच्या योगदानाची परिणामकारकता आहे.

निष्कर्ष:

- 1) नांदेड जिल्ह्यातील 349 अध्यापकांनी विविध लेखन कार्य (लेख) सामाजिक, शैक्षणिक, राजकिय व चरित्र, प्रवासवर्णन, क्रमीक ग्रंथ तसेच संदर्भ ग्रंथ संख्या उत्तम प्रकारे लेखन केले असल्याचे दिसुन येते.
- 2) महाविद्यालय ग्रंथालयातून लेखन कार्यासाठी पूरक संदर्भ सेवा म्हणून इंटरनेट व ई-मेल सेवा उपलब्ध करुन दिली असल्याचे दिसुन येते. व लेखन कार्यासाठी ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांची मदत होत असल्यामुळे ग्रंथालयाचा वापर अध्यापक 1 ते 4 तास करीत असल्याचे दिसुन येते.
- 3) महाविद्यालय ग्रंथालयातून लेखन कार्यासाठी पूरक संदर्भ कार्या संदर्भात विविध मार्गाने मिळवलेल्या साहित्य प्रकारांची संख्या जास्त असल्याचे दिसुन येते.

संदर्भ :

१. कुंभार राजेंद्र, २००६ महाविद्यालयीन ग्रंथालये, नाशिक, ग्रंथ निर्मिती केंद्र, म.च.म.मु. विद्यापीठ, नाशिक प्र.क्र.२,३,४.
२. खैरनार, दिलीप, २००४, सामाजिक संशोधन पद्धती, औरंगाबाद, चिन्मय प्रकाशन, प्र.क्र.१३३,१४२.
३. नरगुंदे रेवती, २००६ ग्रंथालय आणि सामाजिक विकासात महाविद्यालयीन ग्रंथालयाची भूमिका, पुणे. युनिव्हर्सल प्रकाशन, पृ.क्र.१२०,१२५.
४. Maharashtra University, Act, 1994: 22 nd July 1994 Government notification, Higher and Technical Education & Employment Department, No. USG,1492/ 10420/(13L92 UNI-3.
५. Vyas S.D. 1994, Academic Library system, Jaipur, Panchsheel Prakashan, P.No.59.& 61.

‘निरोगी आयुष्यासाठी योगासने गरजेची’

प्रा. डॉ. फड एल. एच.

शा.शि. संचालक कै.सौ. शेषाबाई सी. मुंदे कला महाविद्यालय, गंगाखेड. जि.परभणी. पिनकोड-४३१९१४

प्रस्तावना :

मानवी जीवनाचा उद्देश चार पुरुषार्थांच्या प्राप्तीसाठी असतो, असे भारतीय तत्वज्ञानात म्हटले गेले आहे. धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष हे ते चार पुरुषार्थ होत. यासाठी साधन म्हणून निरोगी शरीराची गरज असते. निरोगी शरीरातच निरोगी मन वसत असते. आजार किंवा अशक्तपणा आपल्या निष्काळजीपणामुळे किंवा बेजबाबदार कृत्यामुळे होतात. रोगी माणूस स्वतःच्या आयुष्याला एक ओझे समजत असतो. त्यामुळेच प्रत्येक व्यक्तीचे हे कर्तव्य ठरते की, त्याने शक्य त्या सर्व उपायाद्वारे आपली प्रकृती उत्तम ठेवण्याचा प्रयत्न करावा. तारुण्याच्या सुरुवातील प्रकृतीकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक असते. कारण याच काळात शरीराची वाढ होत असते. या काळात जर शरीराकडे दुर्लक्ष झाले, उपेक्षा झाली तर पुढे पश्चाताप करण्याची वेळ येऊ शकते.

ज्या व्यक्तीचे वात, पित्त, कफ हे दोष सारखे असतात, जठराग्नि प्रदीप्त असतो, शरीर धारणा करणारे धातू-रस, रक्त, मांस, मेद, अस्थी, मज्जा आणि वीर्य समान प्रमाणात असतात, ज्याची इंद्रिये, मन आणि शरीराला धारण करणारा आत्मा प्रसन्न असतो, अशा व्यक्तीला निरोगी प्रकृतीचा म्हणावे.

जी व्यक्ती रोज हितकारी आहार-विहाराचे सेवन करते, प्रत्येक कार्य परिणामाचा विचार करून करते, जी वासना आणि व्यसनाबद्दल आसक्ती ठेवत नाही, दानशूर असते, सुख व दुःख यांना समान नजरेने पाहते, सत्यवचनी व क्षमाशील असते, त्याचप्रमाणे जी ज्ञानी व सदाचारी व्यक्तींच्या सहवासात असते, ती आजारी पडू शकत नाही म्हणजेच ती नेहमी निरोगी रहाते.

योग एक जीवन दर्शन आहे. योग आत्मानुशासन आहे, ही एक जीवन पद्धती आहे आणि व्याधीमुक्त व समाधीयुक्त जीवनाची संकल्पना आहे. योग ही आत्मउपचार आणि आत्मदर्शनाची एक श्रेष्ठ अध्यात्मिक विद्या आहे. योग हे व्यक्तिमत्त्वाला महाना पासून विशाल बनवण्याची वा स्वतःला विकसीत करण्याची अध्यात्मिक विद्या आहे.

योग हा आपल्याला मिळालेला वारसा आहे. भारतामध्ये योगासनाचा अभ्यास हा इ.स. पूर्व पासून केला जात आहे. योगाची उत्पत्ती पतंजली ऋषीने केली आहे. भारताच्या प्राचीन बुद्धीवैभवाचे एक साधन म्हणून योग शास्त्र अजुनही आपले महत्व व स्थान टिकवून आहे. योग शास्त्रातील व्यायाम हे शास्त्रशुद्ध आहेत व ते व्यक्तीचे आरोग्य निरोगी राखणे व रोगापासून मुक्त करणे ह्यासारखे कार्य करतात.

योग म्हणजे काय ?

योग हा शब्द 'युज' धातुपासून बनला आहे. योग म्हणजे शरीर, मन आणि आत्मा या सर्वांना ईश्वरासी जोडणे होय. 'योग म्हणजे बुद्धी, मन, भावना आणि संकल्प यांचे नियमन आहे. योगामध्ये आत्मा आणि परमात्मा यांना जोडण्याचे कर्म होत असते.'

व्यक्तीचा विकास साधने व भौगोलिक आणि आध्यात्मिक जीवन संपन्न करण्याची प्रक्रिया म्हणजे योग होय.' योगामुळे अंतरंग अनुभूती प्राप्त होत असते. व्यक्तीला मोक्षापर्यंत जाण्यासाठी शारीरिक क्षमता, मानसिक संतुलन, बुद्धी कौशल्य व आत्मजागृती आवश्यक आहे व योग अभ्यासाने व्यक्ती जीवनात अत्यंत

तृप्त, समाधानी, निरामय, निरोगी आणि सुख प्राप्त करून देण्याचे साधन आहे. मानवाचा सर्वांगाने विकास साधणारे व खऱ्या अर्थाने जीवन संपन्न करणारे शास्त्र आहे.

योग आणि शरीर याचा फार जवळचा संबंध आहे. मानवी शरीर हे दोन भागात विभागले आहे. एक म्हणजे बाह्य शरीर, दुसरे म्हणजे अंतर्गत मन आणि आत्मा यांना रोगग्रस्त व्याधीपासून बचाव करणे. योग आणि मन यांचा सुद्धा जवळचा संबंध आहे व त्यामुळे तो मनाने प्रसन्न राहतो. 'निरोगी शरीरात निरोगी मन राहत असते.' व्यक्तीला दैनंदिन जीवनात जगण्यासाठी शारीरिक बलाची आवश्यकता असते. ज्या व्यक्तीला स्वतःची उन्नती, प्रगती करून घ्यावयाची असेल अशा व्यक्तीने आपले शरीर निरोगी आणि काटक बनविले पाहिजे. योगाद्वारे उपचार करून रोग बरे करण्यात येतात. व्यक्तीला रोग होऊ नये व व्यक्ती रोगापासून दूर राहिले पाहिजे हे योगाचे प्रमुख वैशिष्ट्ये आहे.

योग समजून घेऊन आपण आपल्या दैनंदिन जीवनात योग केले तर आपले आरोग्य हे निरोगी राहण्यास मदत होते.

अभ्यास विषयाची निवड :

प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या जीवनात कर्तव्य पूर्तीसाठी निरोगी शरीर प्रकृती असणे ही अत्यंत आवश्यक अशी प्राथमिक गरज आहे. देशाला समृद्ध आणि शक्तीशाली बनविण्यासाठी निरोगी नागरिक असणे गरजेचे असते. आरोग्याच्या दृष्टीने निरोगी राहणे हा प्रत्येक माणसाचा मुलभूत हक्क आहे. तसेच व्यक्तीला दैनंदिन जीवनातील कर्तव्यासाठी व कर्तव्यपूर्तीसाठी निरोगी शरीर प्रकृती असणे अत्यंत गरजेचे आहे.

मानसिक ताण-तणावाचे जीवन, रोजची धावपळ, वाढती लोकसंख्या, बेरोजगारी, प्रदुषण, मोबाईलचा अतिवापर, व्यसनाधिनता, मादक व उत्तेजक औषधाचे सेवन, विभक्त कुटुंब पद्धती, अज्ञान, अंधश्रद्धा अशा अनेक समस्येमुळे आजचा समाज भरकटत चाललेला आहे. म्हणून समाजातील अज्ञान, शारीरिक तसेच सामाजिक विकास साधण्यासाठी व एक आदर्श समाज व्यवस्था स्थापन करण्यासाठी मानवी जीवनात योगाची आवश्यकता आहे. म्हणून अभ्यासासाठी हा विषय घेण्यात आलेला आहे.

संशोधन लेखाचे महत्त्व :

निरोगी व्यक्ती समाजाचा आधारस्तंभ असतो आणि त्यावर राष्ट्राचा, देशाचा विकास आधारित असतो. योग शिक्षण ही व्यक्तीला व समाजाला मिळालेली सर्वात मोठी देणगी आहे. ज्यावर व्यक्तीचे दैनंदिन कार्ये, त्यांच्या गरजा, समस्या निराकरणाची क्षमता, वैयक्तिक आणि सामाजिक ह्या सर्वांसाठी योगासने फार महत्त्वाचा घटक आहे. म्हणून योगासनातून स्वतःचे जीवन व कार्य कशा पद्धतीने घडवता येते याचा एक आदर्श समाजापुढे ठेवून योगासने हा लेख खूप महत्त्वाचा आहे.

योगासने आमच्या आयुष्यातील एक पर्याय नाही, तर तो आपल्या जीवनाचा एक अविभाज्य भाग आहे. योगासने ही रोज आणि नियमित सराव करण्याची पद्धत असून त्याचा सराव योग्य आणि नियमित करण्याची गरज आहे. त्यामुळे अशा योगाचे महत्त्व समजून घेऊन ते करताना सावधानता बाळगली पाहिजे आणि आरोग्य विज्ञानाची मदत घेऊन पुढे गेले पाहिजे.

मानवी जिवन आणि योगासने :

प्राचीन काळापासून आपल्या संस्कृतीत योगासनाला एक महत्त्वपूर्ण स्थान देण्यात आले आहे. पूर्वीच्या काळी गावात, खेड्यात, शहरात मोठ्या प्रमाणावर योगासने करण्यात येत असल्याचा उल्लेख आपल्याकडील

अनेक प्राचीन ऐतिहासिक ग्रंथात आढळून येतात. वयाबरोबर शरीरात होणारे अपायकारक बदल, तणावविरहीत जीवनशैली, रोगमुक्त दिनचर्या आणि सात्विक तसेच पौष्टिक आहाराचा योग्य वापर करून निरोगी शरीर ठेवण्यास मदत होते.

आजच्या ताणतणावाच्या परिस्थितीत आपले आरोग्य आणि सौंदर्य कायम राखण्यासाठी, रोगापासून मुक्तता मिळविण्यासाठी, कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी आपले व्यक्तिमत्व आकर्षक करण्यासाठी, चारित्र्य विकास आणि सकारात्मक विचारांना चालना देण्यासाठी योगासने करणे हा सुरक्षित आणि विश्वनिय मार्ग आहे.

शारीरिक आणि मानसिक संतुलन कायम ठेवण्यासाठी, मन शांत आणि समर्थ बनविण्यासाठी योगासने करणे अत्यावश्यक झाले आहे. वाढत्या वयासोबत त्वचेतील स्निग्धता कमी झाल्यामुळे त्वचा कोरडी पडायला लागते. मानसिक तणाव, चिंता, काळजी, जास्तीचे शारीरिक कष्ट, आहारातील पोषक तत्वांची कमतरता आणि अनिद्रा यासारख्या कारणामुळे त्वचेवर लवकर सुरकुत्या पडायला लागतात, कधी-कधी वातावरणातील प्रदुषण प्रदुषण, दीर्घ आजार, साबणाचा चेहऱ्यासाठी अतिरेकी वापर, अतिरेकी डायट, यामुळे त्वचा निस्तेज व्हायला लागते. योगासनामुळे चांगले आरोग्य मिळू शकते.

'पहिले सुख निरोगी शरीर' असे आयुर्वेदात म्हटले आहे. जोपर्यंत शरीर आहे तोपर्यंत जगातील सारे खेळ आणि लिला आहेत. शरीरातील रोगांचे मुख्य कारण आहार-विहारातील अनियमितता आणि पौष्टिक जेवणाचा अभाव हेच आहेत, माणसाचे आत्मीक समाधान, शारीरिक आरोग्य आणि बुद्धीची स्थिरता म्हणजे त्याच्या चेहऱ्यावर असणारी प्रसन्नता होय. प्रसन्नचित्त व्यक्ती दीर्घायुषी असते. योगासनामुळे शरीरात एक अलौकिक बदल होऊन शारीरिक आरोग्य सुधारता येते. योगोपचारात आसन, प्राणायाम, ध्यान यांना खूप महत्त्व आहे. जीवनाची गाडी योग्य रूळावरून धावण्यासाठी योगासने आवश्यक आहेत.

शरीर निरोगी ठेवण्यासाठी प्राचीन काळापासून योगासनाचा उपयोग केला जात आहे. योग ही वैज्ञानिक उपचार पद्धती असून तिचा उपयोग फक्त निरोगी राहण्यासाठीच होत नाही तर काही आजार झाल्यावर त्यावर उपचार करण्यासाठीही होतो. सातत्यपूर्ण योगासनाने पचनसंस्थेचे सर्व विकार नाहीसे करता येतात.

योगाचे स्वरूप :

योग आपल्याला आपल्या पूर्वजांचा मिळालेला अनमोल असा साठा आहे. त्यामुळे योग चांगल्या प्रकारे समजाऊन घेणे गरजेचे आहे.

1. दैनंदिन जीवनात योगाची आवश्यकता : धावपळीच्या जीवनात प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या दैनंदिन जीवनात योग, प्राणायामाची आवश्यकता आहे.
2. सुखी जीवनाचा राजमार्ग : आरोग्यवान व्यक्ती देशाचा आधारस्तंभ असतो म्हणून सुखी जीवनाचा राजमार्ग म्हणजे योग होय.
3. योगाद्वारे शरीर व मनाचा विकास : शरीर व मन हे एकमेकांवर परिणाम करणारे असे घटक आहेत. चंचल मनाला एकाग्र करून व व्याधीग्रस्त शरीराला व्याधीमुक्त करून शरीर आणि मन शुद्ध करणे आणि निरोगी राखण्याचा मार्ग योगात सांगितला आहे.
4. योग हे प्रत्यक्ष कृतीचे शास्त्र आहे : योग हा शरीराने व मनाने प्रत्यक्ष कृती करून जीवनात अंमलात आणावयाचे शास्त्र आहे. योगामध्ये आसणे आणि प्राणायाम व क्रीया ही लोकप्रिय अंग आहेत.

योगाची व्याप्ती :

योगामुळे मनुष्य जीवनामध्ये उन्नती, विकास साधण्यासाठी आणि सुख प्राप्त करण्यासाठी योग महत्त्वपूर्ण आहे.

१) योग व शरीर :

मनुष्याला आपले दैनंदिन कार्य सुरळीत पार पाडण्यासाठी शरीर हे चांगले असणे आवश्यक आहे. शरीर चांगले राहण्यासाठी शरीरातील असणाऱ्या विविध संस्थेची कार्ये व्यवस्थित चालणे आवश्यक असते.

२) योग व मन :

व्यक्ती जर आरोग्यवान असेल तर मनानेही प्रसन्न राहतो व जीवनात यशस्वी होतो. योगामुळे व आसणामुळे मन प्रसन्न राहून व्यक्ती कोणत्याही कामात स्वतःला वाहून घेण्याची मानसिक तयारी करतो.

३) योग व आहार :

मनुष्याला जीवंत राहण्यासाठी प्रामुख्याने तीन गोष्टींची आवश्यकता आहे. हवा, अन्न, पाणी यावरच मनुष्याचे जीवन आहे.

४) योग व उपचार :

व्यक्तीला निरोगी ठेवण्यासाठी आणि रोगी व्यक्तीला रोगापासून मुक्त करण्यासाठी योगाचा उपचार म्हणून उपयोग केला जात आहे.

५) योग व शारीरिक शिक्षण :

व्यक्तीचे शारीरिक व मानसिक आरोग्य चांगले राखणे व देशाचा आदर्श नागरिक बनविणे हे शारीरिक शिक्षणाचे ध्येय आहे.

आष्टांग योग, आसने व प्राणायाम :

प्रत्येक व्यक्तीमध्ये दैवी अंश आहे व दैवी अंशाशी जगातील अंशाची जोडणी म्हणजे योग होय व योगसाधनेसाठी निरनिराळ्या आठ पायऱ्या सांगितल्या आहेत. यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, ध्यान, धारणा, समाधी यांचा समावेश आहे.

आसने :

आसनाच्या अभ्यासामुळे जसे मानसिक स्वास्थ्य व शारीरिक स्वास्थ्य लाभते तसेच काही प्रमाणात रोग मुक्तीही मिळू शकते. 'मन आणि शरीर स्थिर करण्यासाठी शरीराची केलेली विशिष्ट स्थिती म्हणजे आसन होय.

आसनांचे प्रकार :

आसनांचा अभ्यास करतांना काही ठिकाणी आसन कोणत्या स्थितीत करतात यावर त्यांचे प्रकार पाडले आहेत.

- १) उभ्या स्थितीतील आसन.
- २) बसलेल्या स्थितीमधील आसन.
- ३) पाठीवर झोपून करावयाची आसने.
- ४) पोटावर झोपून करावयाची आसने.
- ५) डोक्यावर करावयाची आसने.

प्राणायाम :

मनुष्य दैनंदिन जीवनात अनेक चिंतानी ग्रासलेला असतो. योगी व ऋषीमुनींनी चिंतेवर विजय मिळविण्याकरीता तसेच चित्तवृत्तीचा निरोध करण्यासाठी या क्रियांचा उपयोग करूनच योगशास्त्रात प्राणायामाची निर्मिती केली आहे. "प्राणाची उपासना म्हणजे प्राणायाम." असं म्हटलं जातं.

संशोधन लेखाचे उद्दिष्ट्ये :

- १) व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण विकास करणे.
- २) मानसिक, शारीरिक, सामाजिक व नैतिक गुणांचा विकास करणे.
- ३) आदर्श नागरिक तयार करणे.
- ४) राष्ट्रीय एकात्मतेत समाजाची भूमिका अभ्यासने.
- ५) चारित्र्यसंपन्न नागरिक तयार करणे.
- ६) राष्ट्राच्या विकासात सुधारलेल्या समाजाचा मोठा वाटा असतो.
- ७) सशक्त भारताच्या निर्मितीत चांगले विचार रुजविणे.

संशोधन लेखाचे गृहितके :

- १) आरोग्याभिमुख शिक्षण, कौटुंबिक पाठबळ आणि राजकीय दबावमुक्त प्रशासकीय वातावरण अनिवार्य आहे.
- २) मानवी विकासाचे मूळ उदारमतवादी विचार व सुधारणा परंपरेत दडले आहे.
- ३) मानवी विकासाबाबत आपली वाटचाल कायदा निर्मितीत पुढे व अंमलबजावणीत मागे आहे.

निष्कर्ष :

- १) राष्ट्राला व देशाला समृद्ध बनविण्यासाठी.
- २) सामाजिक विकास साधण्यासाठी.
- ३) शारीरिक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी.
- ४) अधिक कार्यक्षमतेने कार्य करण्यासाठी.
- ५) मानसिक विकास योग्य तऱ्हेने करण्यासाठी.
- ६) शरीराची वाढ योग्य होण्यासाठी. रोगापासून व्यक्तीला मुक्त ठेवण्यासाठी.
- ७) स्वतःचे व राष्ट्राचे रक्षण करण्यासाठी.

संदर्भ :

- १) प्रा. के.एन. गंदगे, प्रा. मारतळे- आरोग्य शिक्षण योग व प्रथमोपचार- समर्थ पब्लीकेशन, नांदेड.
- २) सुनिल सिंह- योगातून आरोग्याकडे- साकेत प्रकाशन.
- ३) रमेशचंद्र कंवर- स्वास्थ्य शिक्षण.
- ४) के.के. वर्मा- स्वास्थ्य शिक्षण.
- ५) भा.रा. गोगाटे- शारीरिक शिक्षण तत्त्वे व स्वरूप.
- ६) डॉ. वि.ना. भावे, डॉ. देवदास- आपण व आपले आरोग्य.
- ७) बाळासाहेब- सूर्यनमस्कार.
- ८) डॉ. देवव्रत आचार्य- योगासन.
- ९) स्वामी रामदेव- प्राणायाम रहस्य.

तत्त्वज्ञान आणि तत्त्वमीमांसा: अद्वैत, वेदांत, न्याय, वैशेषिक आणि इतर विचारसरणीच्या तात्विक प्रणालींचे विश्लेषण

डॉ. खोपडे स्मिता जयेंद्र

(प्राध्यापिका) श्री शिवाजी मराठा हायस्कूल व कनिष्ठ महाविद्यालय, पुणे २.

सारांश:-

तत्त्वज्ञान म्हणजे तत्त्वासंबंधीचे ज्ञान होय. तत्त्व म्हणजे ते जे काही आहे ते सर्व एकूण एक. या तत्त्वा तत्पणा म्हणजे तत्त्व होय. तत्त्वज्ञान म्हणजे सत्य किंवा यथार्थ स्वरूपाचे ज्ञान होय. याचा उगम प्राचीन भारतीय व पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्यांच्या चिंतनातून झालेला आहे. प्राचीन काळी तत्त्वज्ञानाचे मूळ हे मानवी कुतूहलात दिसून येते. आपल्या अनुभवाला येणाऱ्या विश्वातील अनेक घटकांचा शोध घेऊन बुद्धीच्या सहाय्याने त्याचे विश्लेषण त्यांनी केले. तत्त्वज्ञान हे मानवी जीवनाकडे व विश्वाकडे पाहण्याचा मुलगामी दृष्टिकोन निर्माण करते. भारतीय व ग्रीक तत्त्वज्ञान हे कुतूहलातून उदयास पावले. भारतीय तत्त्वज्ञान म्हणजे प्राचीन काळापासून करण्यात आलेले तत्त्वचिंतन होय या तत्त्वचिंतनातून निर्माण झालेले तत्त्वज्ञान हे भारतीय तत्त्वज्ञान होय.

भारतीय परंपरेत तत्त्वज्ञानासाठी दर्शन हा संस्कृत शब्द वापरला जातो. याचा खरा अर्थ सत्याची दृष्टी असा आहे. जीवनाच्या समग्रतेचा अभ्यास यात केला जातो. म्हणून याला दर्शन असे म्हणतात. दर्शनांचे वैशिष्ट्य म्हणजे निव्वळ बौद्धिक प्रश्नांची चर्चा न करता या चर्चेमधून जीवनाविषयीचा कुठला दृष्टिकोन योग्य आहे? जीवन कशासाठी आणि कशाप्रकारे जगावे? याबद्दलही मार्गदर्शन करतात. ज्ञानाचा उपयोग चांगले जीवन जगण्यासाठी करण्यावर या परंपरेचा भर आहे. तत्त्वज्ञानातील मूलभूत प्रश्नांना निरनिराळी, प्रसंगी परस्परविरोधी उत्तरे देणाऱ्या दर्शनांचा विकास एकानंतर एक असा कालक्रमाने न होता, बऱ्याच अंशी एकाच वेळेस झाला असे दिसते.

विश्वाच्या बदलत्या अनित्य स्वरूपाच्या मुळाशी कुठले, आणि काय प्रकारची शाश्वत नित्य तत्त्वे आहेत. याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न प्राचीन काळापासून केला गेला असे यातून दिसते.

प्रस्तावना:-

प्राचीन भारतात विविध तात्विक विचार प्रवाह प्रस्तुत झाले. त्याचे साचेबंध दर्शनांमध्ये विश्लेषण होत गेले. दर्शनांमधील तटबंदी व देवाणघेवाण तात्विक पातळीवर कशीही असली तरी सामाजिक व्यावहारिक पातळीवर या सर्व दर्शनांची एक सोयीस्कर विभागणी केली गेली ती म्हणजे आस्तिक दर्शने व नास्तिक दर्शने. आधुनिक काळातील तत्त्वज्ञानाचे अभ्यासक सुद्धा बुद्धिब्रामाण्याच्या आधारावर भारतीय तत्त्वज्ञानाची आलोचना करतात. अत्यंत साधे वाटणारे प्रश्न मनुष्याच्या वैचारिक जगाचा मूलभूत आधार ठरला आहे दर्शनीक चिंतनाच्या इतिहासात चेतन्य पासून बहुतेक जगाचे उत्पत्ती मानणाऱ्या समजूतीला अध्यात्मवादी भाववादी म्हटले जाते आणि पदार्थापासून चेतनेचा प्रारंभ मानणाऱ्या विचार प्रवाहास भौतिकवादी विज्ञानवादी म्हटले जाते या दोन भिन्न दृष्टीकोनास लोकप्रचलित भाषेत आस्तिक आणि नास्तिक म्हणतात. भिन्न पातळीवरील विचार दोन वेगवेगळ्या जगातील दृष्टिकोन जीवनादर्शन आणि मूल्यबोध निर्माण करतात. याच्या प्रकाशात व्यक्ती त्यांच्या दैनंदिन समस्यांपासून ते आयुष्यातील मोठ्या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न करतो. सर्वसामान्य ज्ञान असणाऱ्या व्यक्तीपासून तत्त्ववेत्ते, समाजसुधारक, शास्त्रज्ञ, धर्माचार्यांकडून अस्तित्तेचा अर्थ ईश्वरासारख्या शक्तिमानाचा आस्था पूर्वक घेतला जातो.

तत्त्वज्ञान म्हणजे अस्तित्व, ज्ञान, मूल्य, विवेकशक्ती, मन आणि भाषा यांच्या संबंधातील सर्वसाधारण व मूलभूत प्रश्नांची चिकित्सा असे समजले जाते. सगळ्या विश्वाचा, जगण्याचा साकल्याने केलेला विचार ही तत्त्वज्ञानाची व्याख्या आहे. त्या दृष्टिकोनाचा प्रभाव भारतीय तत्त्वज्ञानात जाणवतो. भारतीय परंपरेत तत्त्वज्ञान हे प्रत्यक्ष जगण्याशी त्यातील प्रश्नांशी खूप जवळचा संबंध होता. त्यामुळे आपल्या जीवनाचे उद्दिष्ट काय? आपण जीवनात काय मिळवायचे असते? ते कसे मिळवायचे? या प्रकारच्या प्रश्नांना इथे प्राधान्य दिले गेले. या प्रश्नांच्या संदर्भात चौकटीतच सत्ताविषयक, ज्ञानविषयक, नीतिविषयक विचार मांडले गेले. भारतीय तत्त्वचिंतनावर आत्मा, पुनर्जन्म, कर्मसिद्धांत यांचाही मोठा प्रभाव जाणवतो. त्यातील नऊ दर्शने प्रमुख मानले जातात. या दर्शनांचे वर्गीकरण आस्तिक आणि नास्तिक या दोन प्रकारात केले जाते. भारतीय तत्त्वज्ञानात वेद आणि उपनिषद यांना खूप महत्त्व आहे. जी दर्शने वेदांमध्ये जे ज्ञान आहे ते प्रमाण मानतात, त्यांना अस्तिक दर्शने म्हणतात. पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा, सांख्य, योग न्याय आणि वैशेषिक ही सहा दर्शने अस्तिक आहेत.

आस्तिक दर्शने:-

तत्त्वमीमांसा (Metaphysics) हा तत्त्वज्ञानातील (philosophy) अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे, यालाच मेटाफिजिक्स ऑफ फिलॉसॉफी असे म्हटले जाते. तत्त्वमीमांसेमध्ये तत्त्वज्ञानाच्या गुणवैशिष्ट्यांचे अन्वेषण केले जाते. या ठिकाणी अद्वैत वेदांत, न्याय वैशेषिक आणि इतर दर्शनांची तत्त्वमीमांसा पुढीलप्रमाणे

१) अद्वैत वेदांत:- शंकराचार्य अद्वैत वेदांत या तत्त्वज्ञानाचे जनक मानले जातात. शंकराचार्य हे आठव्या शतकातील महान तत्त्वज्ञानी होऊन गेले. त्यांनी आपल्या तत्त्वज्ञानाच्या प्रचारासाठी भारतातील चार ठिकाणी मठाची स्थापना केली. याद्वारे त्यांनी आपल्या अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा मोठ्या ताकतीने प्रचार केला. त्यांना अत्यंत अल्प आयुष्य लाभले. ते फक्त 32 वर्षे जगले. आठव्या शतकातील महान तत्त्वज्ञानी म्हणून त्यांची ख्याती आहे. त्यांनी मांडलेल्या तत्त्वज्ञानालाच अद्वैत तत्त्वज्ञान असे म्हटले जाते. अद्वैत म्हणजे कोणत्याही स्वरूपाचा भेद नाही. यालाच अद्वैत तत्त्वज्ञान असे म्हटले जाते. अद्वैत तत्त्वज्ञानाच्या मते ब्रह्म हेच सत्य आहे. ब्रह्म आणि आत्मा यांच्यात भेद नाही, यालाच अद्वैतवाद असे म्हटले जाते. तत्त्वज्ञानाच्या परिभाषेत वाद म्हणजे विचार किंवा सिद्धांत होय. ब्रह्म आणि आत्मा यांच्यात द्वैत नाही. ते एकरूप आहेत, म्हणजे अद्वैत आहेत. शंकराचार्यांनी आपले संपूर्ण अद्वैत वेदांत तत्त्वज्ञान एका श्लोकात सांगितलेले आहे. *ब्रह्म सत्यम्, जगन्मीथ्या जीवो ब्रह्मेव, नापरः* ब्रह्म हे सत्य आहे, जग हे मिथ्या म्हणजे असत्य आहे. जीव आणि ब्रह्म यामध्ये कोणताही भेद नाही, असा या श्लोकाचा अर्थ आहे. या एका श्लोकात संपूर्ण अद्वैत वेदांत सामावलेले आहे. अद्वैत वेदांतानुसार जग ही एक माया आहे. संपूर्ण मुक्तीसाठी ज्ञानप्राप्ती महत्त्वाची आहे, असे शंकराचार्य सांगतात. ते मोक्षाला कैवल्य असेही म्हणतात. मोक्षासाठी ज्ञानप्राप्ती अत्यावश्यक आहे. अज्ञान हा मुक्तीसाठी मोठा अडथळा आहे. अद्वैत वेदांत ज्ञानाचे दोन प्रकार मानतो. एक पराविद्या आणि दुसरी अपराविद्या. परा विद्या म्हणजे ब्रह्मज्ञान आणि अपराविद्या म्हणजे भौतिक ज्ञान. संपूर्ण मुक्तीसाठी ब्रह्मज्ञानाचे महत्त्व अद्वैत वेदांताने सांगितलेले आहे. अद्वैत वेदांताचा मुलाधार म्हणजे *ब्रह्म सूत्र* हा ग्रंथ आहे. अद्वैत वेदांत प्रस्थान त्रयी मानतो. उपनिषद, ब्रह्म सूत्र आणि भगवद्गीता यालाच प्रस्थान त्रयी असे म्हटले जाते. अद्वैत वेदांताने प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान शब्द, अर्थापत्ती व अनुपलब्धी ही साधने मानलेली आहेत.

२) न्याय दर्शन:-

न्याय दर्शन हे वैदिक दर्शन असून यालाच आस्तिक दर्शन असे देखील म्हटले जाते. या दर्शनाचे जनक गौतम ऋषी आहेत. या दर्शनाचे वैशिष्ट्य म्हणजे सत्य शोधण्यासाठी केलेला प्रयत्न. न्याय दर्शनाने एकूण चार प्रमाण सांगितले आहेत. १) प्रत्यक्ष प्रमाण २) अनुमान ३) उपमान आणि ४) शब्द प्रमाण.

१) प्रत्यक्ष प्रमाण - इंद्रियाद्वारे ज्ञान होणे याला प्रत्यक्ष प्रमाण म्हटले जाते. कधी कधी इंद्रिय देखील धोका देऊ शकतात. दुरून काळी दिसणारी प्रत्येक आकृती हे काहीतरी अद्भुत आहे असे नसते, तर त्या ठिकाणी एखादा मोठा दगड असू शकतो, झाड असू शकते. मातीचा उंचवटा असू शकतो, तरीदेखील प्रत्यक्ष प्रमाणाला न्याय दर्शनामध्ये अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

२) अनुमान- एका दृश्यावरून त्या पाठीमागील कारणभाव शोधणे याला अनुमान म्हटले जाते. धूर दिसतो आहे, याचा अर्थ त्या ठिकाणी अग्नी असली पाहिजे, असे अनुमान काढले जाते. यालाच अनुमान प्रमाण म्हटले जाते.

३) उपमान - एखाद्या उपमेवरून सत्यता शोधणे किंवा त्याबाबतचा तर्क काढणे गायीसारखा दिसणारा एखादा प्राणी असेल तर त्याला गायीची उपमा दिली जाते. उदाहरणार्थ नीलगाय.

४) शब्द प्रमाण - न्याय दर्शनामध्ये शब्द प्रमाणाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. जे आपण पाहू शकत नाही. ज्याचे अनुमान करू शकत नाही. अशाप्रसंगी शब्द प्रमाण हे ग्राह्य धरले जाते, परंतु शब्द प्रमाणासाठी त्या क्षेत्रातील अधिकृत व्यक्ती असणे अत्यावश्यक आहे. इतिहासासंदर्भामध्ये वक्तव्य करायचे असेल, तर त्या क्षेत्रातील तज्ञ व्यक्तीचे वक्तव्य ग्राह्य मानले जाते. विज्ञान विषयाबाबत किंवा खगोलशास्त्रातील घडामोडी बाबतचे वक्तव्य खगोलतज्ञाचे ग्राह्य मानले जाते. न्यूटन हा मोठा पदार्थ विज्ञानाचा तज्ञ होता, म्हणून त्याचा गुरुत्वाकर्षणाचा सिद्धांत ग्राह्य मानला जातो. अधिकारी व्यक्तीच्या शब्दाला जे प्रमाण असते त्यालाच शब्द प्रमाण मानले जाते. एखादा व्यक्ती त्या क्षेत्रातला जाणकार नसेल तर त्याचे वक्तव्य शब्द प्रमाण मानले जात नाही. न्याय दर्शन शब्द प्रमाण याला महत्त्वाचे स्थान देते.

न्याय दर्शन व वैशेषिक हे एकमेकाचे पूरक दर्शन आहेत. बाराव्या शतकात न्यायदर्शनाचे विभाजन झाले. प्राचीन न्याय दर्शन आणि नव्य न्याय दर्शन असे दोन प्रकार झाले. न्याय दर्शनालाच तर्कशास्त्र किंवा प्रमाणशास्त्र देखील मानले जाते. नीयते अनेन इति न्याय. निष्कर्षपर्यंत पोहोचण्याची मानसिक प्रक्रिया म्हणजे न्याय होय.

न्याय दर्शन प्रमाण, आत्मा, जगत, ईश्वर, मोक्ष याबाबत भाष्य करते. न्याय दर्शनाने एकूण 16 तत्त्वे सांगितलेली आहेत. न्याय दर्शनाने मोक्ष प्राप्तीचा मार्ग सांगितलेला आहे. राग द्वेष नष्ट करणे, असत्य ज्ञानाची निवृत्ती व सत्य ज्ञानाचा पाठपुरावा यासाठी न्याय दर्शन महत्त्वपूर्ण आहे. न्याय दर्शनाने ईश्वर, प्रकृती, पुरुष हे त्रेतवाद मानले आहेत. न्याय दर्शनाने योग्य अयोग्य ज्ञानाची चर्चा केलेली आहे. न्याय दर्शनाने परमानुवादाचा पुरस्कार केलेला आहे.

३) वैशेषिक दर्शन:-

महर्षी कणाद हे वैशेषिक दर्शनाचे जनक आहेत. याबाबत असे मानले जाते की कण कण गोळा करून अन्नग्रहण करणारे महर्षी कणाद होते किंवा कणाकणाचा अभ्यास करणारे होते, म्हणून त्यांना कणाद असे म्हटले जाते. या दर्शनालाच उलुक दर्शन किंवा कश्यपदर्शन असे देखील म्हटले जाते. वैशेषिक सूत्र हा ग्रंथ या दर्शनाचा महत्त्वाचा ग्रंथ मानला जातो. पदार्थाचा विशेष अभ्यास केला जातो म्हणून या दर्शनाला वैशेषिक असे म्हटले जाते. पदार्थांमध्ये विशेष गुण असतात, म्हणूनही वैशेषिक म्हटले जाते. न्याय दर्शन आणि वैशेषिक दर्शन हे एकमेकाचे पूरक दर्शन आहेत.

वैशेषिक दर्शनाने मोक्षप्राप्तीचे तत्त्वज्ञान सांगितलेले आहे. वैशेषिक दर्शनात एकूण सात पदार्थ मानले जातात. द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष समवाय आणि अभाव हे ते सात पदार्थ आहेत. यामध्ये विशेष पदार्थांचा उल्लेख येतो म्हणून देखील वैशेषिक दर्शन म्हटले जाते.

भावात्मक आणि अभावात्मक पदार्थ असे पदार्थांचे विश्लेषण किंवा वर्गीकरण केले जाते. अभावात्मक चार पदार्थ आहेत १) प्राग्भव २) प्रध्वंसाभाव ३) अन्योन्याभाव ४) अत्यंताभाव.

हे दर्शन भेदमूलक आणि बहुतत्ववादी आहे. सर्व पदार्थांचे मूळ हे परमाणु आहे. असे वैशेषिक तत्त्वज्ञान सांगते. या जगामध्ये परमाणु या शब्दाचा प्रथमता उल्लेख महर्षी कणाद यांनी केलेले आहे. त्यामुळे हे दर्शन पदार्थविज्ञानाचा पाया मानले जाते. सृष्टीनिर्मिती मागे परमाणु हेच कारण आहे, असे वैशेषिक दर्शन सांगते. हे दर्शन भौतिकवादाचा पाया आहे. परमाणुचे महत्वाचे लक्षण म्हणजे अतिसूक्ष्म, जड आणि अविभाज्य, याबाबतची चर्चा या दर्शनामध्ये आहे. परमाणुला क्रियान्वित करण्याचे काम ईश्वर करतो, असे या दर्शनाचे मत आहे. या दर्शनात एकूण 24 गुण सांगितले आहेत.

अशाप्रकारे भारतीय उपखंडातील तात्विक विचारांच्या जीवन आणि अस्तित्वाच्या रहस्यांची माहिती तसेच सत्याचा बौद्धिक शोध घेण्यासाठी तत्त्वज्ञानाद्वारे सखोल अभ्यास दर्शविला गेला आहे.

संदर्भ:-

- १) प्रा.डॉ. गजानन नारायण जोशी, 'भारतीय तत्त्वज्ञानाचा बृहद इतिहास खंड तीन चार दर्शने', शुभदा सारस्वत प्रकाशन पुणे ५.
- २) प्राचार्य शिवाजीराव भोसले. 'देशोदेशीचे दार्शनिक', अक्षर ब्रह्म प्रकाशन पुणे ३०.
- ३) प्रा वृशाली कुळकर्णी. 'भारतीय व पाश्चात्य तत्त्वज्ञानातील समस्या', विद्या प्रकाशन. नागपूर.
- ४) 'तत्त्वज्ञान' इयत्ता ११वी, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ पुणे.
- ५) <http://mr.m.wikipedia.org/vedant>
- ६) <http://www.britannica.com/topic/Indian-philosophy>
- ७) [https://www.drishtias.com/schools of Indian philosophy](https://www.drishtias.com/schools%20of%20Indian%20philosophy)
- ८) 'भारतीय दर्शनाचे वर्गीकरण एक दृष्टिकोन', प्रदीप प्र गोखले तत्त्वज्ञान विभाग, पुणे विद्यापीठ.
- ९) 'मराठी तत्त्वज्ञान महाकोष' (खंड एक-दोन व तीन) संपादक देविदास वाडेकर.

महिला सबलीकरण व महिलांच्या चळवळी

डॉ. माधव माणिकराव मोरे

सहा. प्राध्यापक तथा समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
नारायणराव वाघमारे महाविद्यालय, आखाडा बाळापूर जि. हिंगोली

20 शतकातील समाजसुधारकांनी प्रथमतः स्त्रियांना दिल्या जाणाऱ्या विषम दर्जा व वागणुकीचा प्रश्न उपस्थित केला. स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा उंचावण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजे, ही जाणीव त्यांनीच निर्माण केली. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी झालेल्या राष्ट्रीय चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणावर वाढत गेला. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर राज्यघटनेनुसार कायद्यासमोर स्त्री-पुरुषांना समानता देण्यात आली. राज्यघटनेची तरतूद झाल्यामुळे विषमता, अन्याय, उच्च- निच, भेद- भेदभाव, इ. या समस्या सुटल्याची भावना निर्माण झाली. त्यामुळेच अनेक प्रतिष्ठा प्राप्त महिलांचे कार्य त्यातून दिसून येते. परंतु ही परिस्थिती 1960 ते 70 नंतर टिकून राहिली नाही.

1975 हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून साजरे झाली तसेच 1975 ते 1985 हे दशक महिला दशक म्हणून साजरे केले. भारतात 1971 मध्ये परिस्थितीची पाहणी करण्याच्या दृष्टीने जी एक समिती नेमण्यात आली होती. त्या समितीने अहवालातील निष्कर्षामध्ये स्त्रियांना भोगावे लागणाऱ्या भीषण विषमतेवर प्रकाश टाकला. याचा परिणाम स्त्रियांच्या आंदोलनकारी गटाचा उदय उदय झाला. या गटाची उद्दिष्ट महिलांचा दर्जा वाढवण्याचे होते. अमानुष रूढीला विरोध करावयाचा होता. स्त्रियांचा छळ आणि पिवळणूक कशी होते हे लक्षात घेतले गेले. स्त्री शोषणाविरुद्ध, मुक्तीसाठी लढे उभारले जाऊ लागले. स्त्रियांना जाणवणाऱ्या असमानता कमी व्हाव्यात म्हणून महिला कृती गटाचा उदय झाला. त्यांनी स्त्री समस्याकडे व्यापक प्रमाणात लक्ष वेधून घेण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न चालवले. स्त्रियांच्या प्रश्नांना वाचा फोडून निदर्शने केली. त्यात स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराच्या घटना, गर्भजल परीक्षा, प्रसिद्धी पत्राध्यमात वापरली जाणारी स्त्रीची लैंगिक प्रतिमा, आदिवासी महिलांचा जमीन धारणा हक्कासाठी संघर्ष, इत्यादी स्त्री जीवनाशी संबंधित समस्यांचा विचार केला गेला. त्याविरुद्ध संघटितपणे आवाज उठवला गेला. 1975 पासूनच्या दोन दशकांच्या अभ्यासातून स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचार लक्षात घेऊन या शोधनिबंधाची मांडणी करण्यात आली आहे.

सबलीकरणाचा विचार आणि स्त्री जीवन, स्त्रियांमध्ये घडून आलेल्या सध्याचा बदल हा बऱ्याच अंशी परिस्थितीने त्यांच्यावर लादला गेला आहे. त्यामुळे आजची सुधारणा भक्कम पायावर उभारलेली आहे असे म्हणता येत नाही, असा दृष्टिकोन आढळतो. अनेक अर्धशिक्षित महिला उदरनिर्वाहासाठी व्यवसाय करित आहेत. परंतु त्यांची जुन्या पद्धतीची ग्रह जीवनाची ओढ सतत वाढत असते. मात्र त्यातिल काही जणांचा रोजगाराच्या निमित्ताने घराबाहेरच्या वातावरणाचा अनुभव घेतलेल्या स्त्रीला पुन्हा घरातच गुंतून राहणे आवडणार नाही. जोपर्यंत स्त्रिया अन्न वस्त्र साठी पुरुषावर अवलंबून आहेत. व जोपर्यंत घर कामाचा अंतर्भाव अर्थ उत्पादक कामाच्या यादीत केला जात नाही. तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने स्त्रिया मुक्त झाल्या असे म्हणता येत नाही. स्त्रियांनी मानाने जगावे व त्यांना समाजात स्वतंत्र स्थाना असावे अशी प्रामाणिक इच्छा असणाऱ्यांनी स्त्रियांना असे शिक्षण दिले पाहिजे की, त्यायोगे त्यांना स्वतंत्र बौद्धिक जीवन लाभेल. स्वतःच्या पायावर त्या

उभ्या राहू शकतील. त्यांना त्यांचा हक्काची जाणीव होईल. असा दृष्टिकोन या शोधनिबंधाच्या आधारे मांडण्यात आलेला आहे.

विवाहाची जबाबदारी घेण्यापूर्वी प्रत्येक मुलीला असे शिक्षण मिळाले पाहिजे की कोणत्याही परिस्थितीत ती आर्थिकदृष्ट्या स्वतःच्या पायावर उभी राहू शकेल. या विचाराला सर्वसामान्यपणे मान्यता मिळत गेली. परंतु कृतीत अद्याप पूर्णपणे उतरले गेल्याची दिसत नाही. शहरातील लोक मुलींना आता शक्य तेवढे शिक्षण देऊ लागले आहेत. मध्यम वर्गातील आर्थिक परिस्थिती ही त्याला कारणीभूत ठरत आहे. मात्र ग्रामीण भागातील परिस्थितीचा गंभीरपणे विचार केला जावा. अशी परिस्थिती आजही आहे. हुंड्याची अनिष्ट पद्धत अजूनही आहे. आंतरजातीय विवाह कडे कल झुकतो आहे. मात्र मुलांना व मुलींना आयुष्याचा जोडीदार निवडण्याची पात्रता येण्यासाठी शिक्षणाची जोड देणे आवश्यक आहे. पाश्चिमातीकरणाकडे न बघता भारतीय स्त्रीने भारतीय संस्कृतीच्या साच्यातच आपल्या जीवनाचे सापडले शोधले पाहिजे, अशा प्रकारच्या विचाराचा एक प्रभाव आढळतो. कारण जीवनाचे सौंदर्य हे बाह्य सुधारणेत नाही. तर आंतरिक मूल्यात आहे. अशी भारतीय परंपरा विचारापासून प्रेरणा घेतलेली दिसून येते. भारतीय स्त्रिया म्हणजे भारतीय संस्कृतीचे चालते बोलते प्रतीक मानले जाते.

आतापर्यंत मध्यमवर्गीय स्त्रियांचे स्त्रीचे जीवन ठराविक होते. घरकाम, थोडेफार शिकणे, फिरणे, याबरोबर करमणूक प्रधान छंद, व्यवसायात रमणे यात तिचा वेळ व्यतीत होत होता. मुलांचा असलेले संबंध व जीवनातील गुंतागुंत निर्माण होण्यापूर्वीच बहुतेक मुलीचा विवाह होत असत. परंतु ही परिस्थिती झपाट्याने बदलत चालली. मुलींच्या शिक्षणा प्रसाराबरोबर विवाहाचे वय वाढत गेले. नवनवीन करमणुकीचे साधने, सौंदर्य प्रसाधनाचा प्रसार, इत्यादीमुळे पूर्वीची साधी राहणी जाऊन नवीन जीवनपद्धती येत गेली. हे जीवनमनावर जसे परिणाम दिसून येत गेले. त्याचबरोबर इतर क्षेत्रात स्त्रियांचा प्रवेश सुरू झाला. त्यातूनच नामवंत लेखिका, गायिका, तत्वज्ञ, राजकारणी शास्त्रज्ञ सामाजिक कार्यकर्ता, स्त्रियांच्या शिक्षणात वाढ होत गेली. स्त्रियांचे स्वावलंबन वाढत गेले. विविध क्षेत्रात कामे करण्याची संधी स्त्रीला आता उपलब्ध झालेली आहे.

स्त्रियावर होणारे अन्याय दूर करावेत,, अनिष्ट रूढी बंद व्हाव्यात, म्हणून 19 व्या शतकापासून आधुनिक काळात समाज सुधारक आणि प्रयत्न केले. काही कायदे अस्तित्वात आले. 1937 नंतर हिंदू विधवा स्त्रियांच्या परिस्थितीत बरी सुधारणा झाली. पती निधनानंतर पत्नी संपत्तीचा हिस्सा, मुलाबरोबर तिचा कायदेशीर दर्जा ही सुधारलेला आहे. भारतातील मुसलमान व ख्रिश्चन समाजात मुलीला वडिलांच्या संपत्तीतील हिस्सा मिळवण्याबाबत नियम आहेत. शिक्षणाने आर्थिक स्त्रिया आर्थिक दृष्ट्या स्वतंत्र स्वावलंबी होतील, परंतु कायद्याच्या दृष्टीने प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. नुसते कायदे करून खऱ्या सुधारणा कमी अमलात येत नाही. त्यासाठी समाजाच्या पाठिंबा आणि जागृती असणे आवश्यक असते. नव्या बदलाचा स्वीकार करण्याची मानसिकता तयार व्हावी लागते. जेव्हा समाजात आर्थिक सुस्थिती होती. तेव्हा देखील विधवा म्हणजे समाजाचा निरउपयोगी घटक असे समजले जात होते. जुन्याकाळी विधवावर अनेक कश बंधने होती. परिवर्तनवादी चळवळीच्या लाटेने त्यात बऱ्याच प्रमाणात शितिलता आलेली आहे. त्यांना शिकण्याची तसेच व्यवसायात कार्ये करण्याची संधी मिळावी, बदलत्या परिस्थितीत स्त्रियावर होणारे अन्याय दूर केले जावेत म्हणून प्रयत्न झालेत. सतीबंदी, बालविवाह बंदी, विधवा पुनर्विवाह इत्यादी चळवळीमध्ये यश येत गेले. परंतु स्त्री जिजनासंदर्भात नवीन समस्या वाढीस लागलेले आहेत. विवाहाचे वय वाढलेले आहे. त्यामुळे

बालविवाहामुळे दिसून येणारे अनिष्ट परिणाम आज दिसत नाहीत. परंतु हुंडाबळी सासऱ्यांकडून होणारा छळ या व इतर अनेक अन्य समस्या वाढत आहेत. त्या दृष्टीने स्त्रियांच्या या समस्यांवर मात करण्यासाठी सेवाभावी संस्था अनेक ठिकाणी कार्यरत आहेत. शासकीय पातळीवरून इत्यात दखल घेतली जात आहे. परंतु या समस्येच्या संख्येत घट होताना दिसत नाहीत. यातूनच स्त्रीमुक्ती चळवळ वाढीस लागली आहे.

स्त्री मुक्ती चळवळ

19व्या शतकामध्ये ज्यावेळी भारतीय स्त्रिया पूर्ण निरक्षर, पददलित आणि मानवतेच्या सर्व हक्कांना वंचित होती. त्यावेळी समाजाची अवहेलना सहन करित अनेक समाजसुधारकांनी प्रयत्न केले. त्यातून स्त्री जीवनविषयक स्थितः अंतरे होत गेली स्त्री मुक्ती चळवळीने जोर धरला.

स्त्री मुक्तीची चळवळ ही पुरुषाबरोबर नाही किंवा पुरुषा बरोबरीची नाही. पुरुषाबरोबरची स्पर्धा ही नाही तर हा संघर्ष आहे. तो पुरुषी अरे राव विरुद्ध पुरुषी अहं ते विरुद्ध पुरुषी प्रवृत्ती विरुद्ध या विचारातून स्त्री मुक्तीची चळवळ सुरु झाली. स्त्रीची अशी अवस्था होण्याचे कारण पाहताना फेडरिक इंगल्सने, आपले विचार मांडलेले आहेत, त्यानुसार प्रजोत्पादनाच्या नैसर्गिक गुणामुळे तिला मानवी समाजाच्या प्राथमिक अवस्थेत स्वामिनीपद प्राप्त झाले. त्यानंतर वारसा हक्क वंशपरंपरेने पिताकडे देऊन पुरुषप्रधान संस्कृती वाढीस लागली. आधुनिक काळात स्त्री घराबाहेर पडून नोकरी करू लागली. तरी तिच्याकडे पाहण्याचा पुरुषी प्रवृत्तीत फारसा फरक पडला नाही. समाजाचा विकास होत गेला. परंतु स्त्रीचे समाजातील दुय्यम स्थान तसेच राहिले.

1) **लिंगभेद समाज** :- समाज जीवनाकडे उत्पादन प्रक्रिये कडे पाहिले असता, भारतातील श्रम विभागणी ही लिंगभेदावर आधारलेली दिसून येते. नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांची प्राथमिक जबाबदारी आपले घरच मानली जाते. ही मानसिकता असल्यामुळे आणि श्रम विभागणीमुळे बऱ्याच प्रमाणात सत्ता आणि संपत्ती यावर पुरुषाचे नियंत्रण राहिले आहे.

स्त्री वर्गाला पुरुष वर्गाकडून आजही संपूर्णपणे न्याय वागणूक दिली जात नाही. हे मान्य करून सुद्धा एक निश्चित सांगता येईल की, आजच्या पुरुष वर्गाची मासिकता मोठ्या प्रमाणावर बदलली आहे बदलत आहे. स्त्री मुक्तीचा संदेश घेऊन आलेल्या, स्त्री स्वातंत्र्य पुरस्कार, त्यांनी सामाजिक क्रांतीची च्या घोषणा लावल्यामुळे असेल व खऱ्या अर्थाने स्त्री जातीवर होणाऱ्या अन्यायाबद्दल अपराधीपणाची भावना पुरुषवर्गाला झाल्यामुळे असेल, आजची स्त्री ही बऱ्यापैकी सामाजिक प्रतिष्ठेच्या स्थानावर येऊन ठेपली आहे. सामाजिक बदलाची एक गती असते. त्या गतीनुसारच बदल घडत असतात. चळवळी करून फार तर बदल वाढवता येते. पण त्वरित घडणाऱ्या सामाजिक क्रांतीचे स्वप्न पाहण्यात अर्थ नसतो. गतीची चाक्रे अविरीतपणे वेगाने फिरवण्याचा प्रयत्न हा कधीकधी प्रतिवादी प्रतिक्रियेला जन्म देतो. आणि मग सामाजिक सुधारणेत बाधा निर्माण होते.

2) **विचाराविरुद्ध लढा**:- शूद्र भाव, पार्श्वभूमी, भोगशक्ती, सार्वजनिक संपत्ती, स्वार्थासाठी लुटमार, कोर्य, खोटेपणा, अरेरावी इत्यादी भांडवली व्यवस्थेचे अविष्कार म्हटले जातात. त्यासाठी उत्पादन साधनावरील मालकी हक्क नष्ट करणे आणि भांडवली संस्कृती नष्ट करणे ही दोन्ही उद्दिष्टे उद्दिष्टे स्त्री मुक्ती चळवळीची मानली जातात. म्हणून हा लढा केवळ प्रचलित शोषणाधिष्ठ व्यवस्थेविरुद्ध नाही. तर तो स्वतःशी पण आहे. मनात रुजलेल्या भांडवली विचाराविरुद्ध, संस्काराविरुद्ध, कल्पनाविरुद्ध, संघर्ष विरुद्ध असा आहे. असा एक दृष्टिकोन आढळतो

3) **संघटन:-** स्त्रियांचे सर्व प्रश्न वैयक्तिक पातळीवर सुटणार नाहीत. व्यक्तिगत पातळी बरोबरच व्यापक सामाजिक चळवळ आणि स्त्रियांचे संघटन आवश्यक आहे. हे स्त्री मुक्ती चळवळीच्या दृष्टीने लक्षात घेतले पाहिजे. एखादी स्त्री वैयक्तिकरित्या आपला विकास करून घेऊन खाजगी जीवनातील समानता ही होऊ शकेल. परंतु संपूर्ण समाजाचा दृष्टिकोन बदलल्यास समाजातील स्त्री म्हणून तिची उपेक्षा थांबवण्यास हा लढा सुरु असल्याचे दिसून येते.

स्त्रीला कायद्याने वारसा हक्क मिळाला आहे. घटस्फोटाचा हक्क मिळाला आहे. दिवसेंदिवस या कायद्याच्या आधारे अधिकाधिक स्त्रिया आपल्या जीवनातील याचा अन्याय कमी करू शकत आहेत. स्त्रियांच्या समस्यावर आधार घेऊन सामाजिक व्यक्तिगत पातळीवरील विविध दृष्टिकोन समोर आलेले आहेत. त्यामधील प्रसिद्ध विचारवंत, मानवेद्र राय म्हणतात, आधुनिक स्त्रिया या पुरुषाविरुद्ध नव्हे तर ज्या विशिष्ट सामाजिक प्रथेमुळे व आर्थिक विषमतेमुळे त्यांना पुरुषाच्या वर्चस्व ते खाली राहावे लागते. त्याविरुद्ध बंड करीत आहेत. स्त्री समाजवाद मार्क्सवाद या दृष्टिकोनातून वरील प्रमाणे विविध मते स्त्री मुक्ती चावी संदर्भात आढळतात. स्त्री-पुरुष नात्यांमध्ये विरोध आहे, ही त्यात असलेल्या शक्तीला जेथे पैशावर सर्व नातेसंबंध ठरवली जातात. आर्थिक सुरक्षितता व स्वातंत्र्य नसते.

स्त्रियांच्या चळवळी 1975 पूर्वी महाराष्ट्रात स्त्री संघटना कार्यात. प्रश्न ही मांडली जात होते. पण माध्यमांनी त्या प्रश्नाकडे गांभीर्याने पाहिले नाही. स्त्री चळवळ समजावून घेतले नाही. यातून स्त्री संघटना स्वतःच्या नियतकालिकाची गरज वाटली. त्यातून त्यातूनच अनुसया, वायजा, आवाज, आवृत्ती, महिला आंदोलन, पत्रिका, ललकारी, यासारखी नियतकालिके निघाली.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर स्त्री जीवनात अनेक बदल घडण्यास सुरुवात झाली. गांधीयुगात मोठ्या संख्येने स्त्रियांनी राष्ट्रीय आंदोलनात भाग घेतला. त्यातून त्यांच्या कार्याचा विस्ताराला एक वेगळी दिशा मिळत गेली. सामाजिक सुधारणांच्या बरोबर स्त्री जागृतीला सुरुवात झाली. सुधारण्याच्या समाजकारणाप्रमाणेच स्वातंत्र्याच्या राजकारणात व खादी, ग्रामोद्योग, हरिजन उद्धार इत्यादी विधायक कार्यक्रमांमध्ये स्त्री आणि पुरुषांच्या बरोबरीने समानतेच्या पायावर सहभागी व्हावे, असे महात्मा गांधींचा आग्रह होता. त्यातूनच अनेक स्त्रियांनी सत्याग्रहात व अन्य राजकीय चळवळीतून त्या संबंधित कृतीतून सहभाग घेतला. 1904 मध्ये सुरु झालेल्या चळवळीला स्त्री कार्यकर्त्या मिळाल्या. काँग्रेसमधील संघटनेच्या चौकटीत राहून त्यांनी समाजवादी तत्त्वज्ञानाच्या समाजात सेवा दल व अन्य माध्यमातून प्रसार केलेला आहे. स्त्रियांच्या विद्यार्थी संघटनेत असा थोडाफार सहभाग सुरु झाला. तसेच डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीतून दलित स्त्रियांच्या सहभाग वाढला. हिंदुत्ववादाच्या पुरस्कार करणाऱ्या राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या जोडीला राष्ट्रसेविका समिती ही स्त्रियांची संघटना स्थापन झाली. स्त्री मतदारांना मतदानाचा हक्क प्राप्त झाला होता. त्यातून स्त्रियांच्या सहभाग वाढला. ही स्त्री जीवनातील बदल राजकीय जीवनात दिसून आली. तसेच वैवाहिक, कौटुंबिक, शैक्षणिक, व्यावसायिक, जीवनातील होत गेली. स्त्रियांच्या सर्व क्षेत्रात सहभाग वाढत गेला. तिच्या समस्या वाढत गेल्या. पूर्वीच्या स्त्री जीवनातील समस्या सोडवण्यासाठी समाज सुधारकांनी प्रयत्न केले. पुढे त्याला कायद्याची जोड दिली गेली.

आधुनिक कालखंडात विशेषता स्वातंत्र्यानंतर काळात स्त्रियाला आपल्या समाजाची जाणीव होत गेल्याने त्या समस्या सोडवण्यासाठी प्रयत्न केले गेले. त्यांच्या संघटना उभारल्या. आपल्या हक्कासाठी संघर्षाची तयारी

ठेवली. त्यातून त्यांच्या चळवळी वाढीस लागल्या. सामाजिक जीवनात मोठे परिवर्तन घडवून येण्यास सुरुवात झाली. त्याचे स्वरूप आज दिसून येत आहे. पुरुषाच्या बरोबरीने स्त्रीचे कार्यक्षेत्र विस्तारले. समानतेचा हक्क मिळवण्यासाठी स्त्रियांना संघर्ष करावा लागला. अजूनही करावा लागतो आहे. नवीन समस्या निर्माण होत आहेत. अडचणी निर्माण होत आहेत. या सर्वांवर मात करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. या वाटचालीचा मागवा या शोधनिबंधात घेण्यात आलेला आहे. स्त्रियांच्या समस्या चा विचार करून त्यानुसार वेळोवेळी कायदा सुधारणा करण्यात आल्या. अर्थाजणांसाठी स्त्री बाहेर पडल्याने तिच्या व्यक्तिगत समस्या निर्माण झाल्या. या समस्यांवर मात करण्यासाठी जे प्रयत्न होत गेले. त्यांच्या संघटना, चळवळी वाढीस लागल्या. ग्रामीण स्त्रीच्या जीवनावरही त्याचे परिणाम दिसून येत गेले. त्यातून स्त्रियांच्या सबलीकरणाचा विचार वाढीस लागला.

संदर्भसूची

1. इंगल्स दि, ' ओरिजन ऑफ दि फॅमिली' , प्रायव्हेट प्रॉपर्टी अँड स्टेट मास्को, फॉरेन लॅंग्वेजेस पब्लिकेशन्स 1957
2. ग. बा. सरदार, 'महाराष्ट्रातील सामाजिक प्रबोधनाची वाटचाल' पारगाव, नवनिर्माण प्रकाशन
3. प्राचार्य डॉ. संभाजी देसाई, ' महिला सबलीकरण' प्रशांत पब्लिकेशन्स
4. उज्वला वैरागडे विद्युलता मुळे, 'सामुदायिक विकास विस्तार शिक्षण व महिला सबलीकरण' विद्या बुक्स
5. डॉ. सुवर्णा सूर्यवंशी, 'महिला सबलीकरण बदलते सामाजिक व राजकीय संदर्भ'
6. जयश्री महाजन, 'महिला सक्षमीकरण' अथर्व प्रकाशन

विद्यार्थी दशेत व घरी मुलांमध्ये योग्य संस्कार निर्माण करणे अपेक्षित आहे

भारती रंगनाथ भगत

लोयोलो हायस्कूल, पाषाण रोड, पुणे.

बालक जन्माला आल्यावर त्यावर योग्य संस्कार करण्याची जबाबदारी आई आणि वडील व शिक्षकांची यांची नसून समाजाची पण आहे. पूर्वी एकत्र कुटुंब पद्धती होती व घरे शेजाऱ्यांनी भरून जायची सर्व गुण्यागोविंदाने एकत्र राहत कोणाला सल्ला हवा असल्यास देत दुसऱ्यांची मुले आपल्या मुलांप्रमाणे वागवत व चूकत असेल तर रागवत. पण आता काळ बदलला व परिस्थिती पूर्वी सारखी नाही राहिली तरी आपण समाजाचे काहीतरी देणे लागत आहोत तर आपण सर्वच मुलांना चांगले वळण देण्याचा प्रयत्न करू. बालकांचा क्षण अन क्षण जीवनात त्यांच्या जडघडणीच्या काळात महत्वाचा असतो. प्रत्येक क्षण काहीना काहीतरी नवीन शिकउन जातो व वेळेचा सदुपयोग करून घेणारा आयुष्यात यशस्वी होईल असे वाटते.

आम्ही वाट पाहू शकत नाहीत. "गॅब्रीएला मिस्टराल " एक चिलियन नोबल प्राइस विनर असं म्हणतात..

We are guilty of many errors and many faults. But our worst crime is abandoning the children, neglecting the fountain of their life. Many things we need we can wait. The child can not. Right now is the time, his bones are being formed, his blood is being made and his senses are being developed. To him, we can not answer tomorrow. His name is today.

बालकाची वाढ होताना वयाच्या सर्वसाधारणपणे 8 वर्षापर्यंत 80 टक्के आणि 12 वर्षापर्यंत 100% मेंदू विकसित होत असतो. या मुलांचे रक्षण, संरक्षण, भरण, पोषण पूर्व प्राथमिक पासून आम्हालाच करायचे असते. श्रेय घेण्यासाठी भरपूर जण पुढे येत असतात पण ते श्रेय कुणाचे आहे हेही समाज जाणून असतो. आपण अपयशाची जबाबदारी घेण्याची तयारी ठेवली तर खऱ्या अर्थाने गुरुकार्य होत असते असेही मला वाटते. कारण अपयश माझ्या वाट्याला येणार नाही यासाठी माणूस जीवाच्या आकांताने काम करत असतो आणि ते खऱ्या अर्थाने गुणवत्ता वाढीचं काम असतं असं मला वाटतं वय महत्वाचे, गुणवत्तावान बनावे प्रत्येकाचा अधिकार :-

"सोळावं वरीस धोक्याचं "असं आपण सर्वांनाच माहित आहे. पण हेच सोळाव वय सामर्थ्याचं, शक्तीचं, पराक्रमाचं, ज्ञान आणि वैराग्याचे प्रतीक आहे हे किती जण जाणतात? संत श्रेष्ठ ज्ञानेश्वरांनी 16 व्या वर्षी ज्ञानेश्वरी लिहिली आणि गीतेचे तत्वज्ञान सर्वसामान्यांना खुलं केलं. छत्रपती शिवरायांनी 16 व्या वर्षी तोरण्याला तोरण बांधलं आणि स्वराज्याची स्थापना केली. "या मातृभूमीला स्वातंत्र्य मिळून देण्यासाठी क्रांतिकारकाचा केतू उभारून मारता मारता मरेतो झुंजेन" आशी भीष्म प्रतिज्ञा स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी 14 व्या वर्षी केली. कुमार वयीन शिरीष कुमारने हातात तीरंगा घेऊन छातीवर ब्रिटिशांच्या गोळ्या झेलल्या. सचिन तेंडुलकर, सानिया मिर्झा, बोरीस बेकर, मार्टिना हिंगीस अशा अनेक

देशी विदेशी युवक- युवतींनी, याच वयात आकाशाला गवसणी घातली. आजही आपण अनेक तरुण, शास्त्रज्ञ, वीर बालके, बाल कलाकार, बाल खेळाडू समाजात पाहत आहोत. बाळकृष्ण, बाल हनुमान, बाल गणेश इत्यादींच्या अफाट लीला, पराक्रम, त्यांच्या कला क्रीडा आणि समाजाच्या उत्थांनाच्या अनेक सुरेख कथा हा तर आमच्या सांस्कृतिक जीवनाचा पाया मानला गेला आहे. आज आपल्याकडे अत्यंत हूशार जबाबदारीचे भान असणारे, समाजाचा आधार बनणारे, नव्हे समाजाच्या उत्थानाला कारणीभूत असणारे अनेक युवक युवती कार्यरत असलेले आपण पाहतो. पण हे प्रमाण किती? प्रत्येकाला तेवढी ताकद आपण देऊ शकलो पाहिजे. प्रत्येकाला गुणवंत बनता आलं पाहिजे. गुणवत्ता, प्रत्येकाचा अधिकार पण असला पाहिजे.

तपश्चर्या आणि सातत्य महत्वाचे

आवडीच्या क्षेत्रात श्रद्धापूर्वक, सातत्याने आणि उच्च दर्जाची ऊर्जा वापरून कार्य केले तरच ते उत्तम, सर्वोत्तम होत राहिल. कामात सातत्य नसेल, प्रामाणिक भाव नसेल तर हवे तसे यश मिळत नाही.

"उदयमेनही सिद्ध्यन्ती कार्यानी न मनोरथैः

नही सुप्तस्य सिंहस्य प्रवेशंती मुखे मृगः

अर्थात उदयोगाने कामे सिद्ध होतात, फक्त मनोरथामुळं नाही. झोपलेल्या सिंहाच्या तोंडात हरणं प्रवेश करत नाहीत.

"योजना नाम सहस्रांनी क्षणैर्गच्छेत पीपीलिका

आक्रियो वैनतेयोपी पद एकम न गच्छति"

अर्थात हळूहळू चालणारी मुंगी शेकडो योजने दूर जाईल पण झोपून राहणारा गरुड एक पाऊल ही पुढे जाणार नाही.

सिंह जंगलाचा राजा असला तरी शिकारीसाठी हरणाच्या मागे त्याला धावावच लागतं. राजा आहे म्हणून शिकार आपण होऊन त्याच्याकडे येणार नाही. तदूतच गरुड हा कितीही वेगवान असला तरी झोपूनच राहिला तर पुढे कसा जाईल? त्याला झोप घ्यावीच लागेल. पण मुंगी कितीही हळूहळू चालली पण अविरतपणे जर का चालत राहिली तर ती खूप दूर अंतर निघून जाते. आणि म्हणून चालत राहण्याची आवश्यकता आहे. सतत.. अविरत.. चरैवती चरैवती.

वेळेचा सदुपयोग :-

प्रत्येका साठी दिवस फक्त 24 तासाचा आहे. जी मोठी झाली त्यांच्यासाठी, छोटे राहिले त्यांचेही साठी वेळ भेदभाव करित नाही, दिलेल्या वेळेत कोण किती उर्जेने, स्वतःशी प्रामाणिक राहून अंतकरणापासून वाट्याला आलेले कार्य करील तेवढा तो स्वतःच्या कामात पारंगत होईल. कौशल्य मिळवेल, इतरांवर मात करील आणि पुढे निघून जाईल. वेळेचे महत्त्व हे पैश्यापेक्षाही खूप जास्त आहे हे आपण प्रथमपासून जाणतो शिकतो आहोत. अंगीकारलेले व्रत, स्वीकारलेले काम, भक्ती भावने केल्यास ती पूजा बनते. पूजेमधून शक्ती प्राप्त होते. सिद्धी प्राप्त होते. त्यासाठी साधने, पैसा, सुविधा याची तेवढी गरज नसते.

सोशल मीडियावर किती वेळ जातो ?

"दि वर्ड ऑफ स्टॅटिस्टिक्स" मध्ये यासंदर्भात नुकताच एक सर्वे करण्यात आला होता त्यानुसार वेगवेगळ्या देशांमध्ये पुढे नमूद केल्याप्रमाणे लोकांचा वेळ सोशल मीडियावर खर्च होतो. फिलिपाईन्स

- 4 तास 6 मिनिटे कोलंबिया - 3 तास 46 मिनिटे साऊथ आफ्रिका - 3 तास 43 मिनिटे ब्राझील - 3 तास 41 मिनिटे सौदी अरेबिया 3 तास 23 मिनिटे भारत - 2 तास 36 मिनिटे जागतिक सरासरी 2 तास 27 मिनिटे.

स्क्रीन चे दुष्परिणाम शरीरावर होत असतात हे आपण जाणतोच पण भावनांचे काय? कशासाठी वेळ घालत आहोत हे महत्वाचे. सोशल मीडियावर तुमचा किती वेळ जातो, इतका वेळ घालून जर नकारात्मक मानसिकता होत असेल तर त्याचा शरीरावरही परिणाम होत असतो. शिक्षण होत असेल तर ठीकच पण बिघडत असेल तर काय? ज्ञान मिळवणे, शिकणे, प्रशिक्षण, कौशल्य वाढ, मेडिटेशन आणि व्यायाम, थोरामोठ्यांची भाषणे, वक्तव्य प्रबोधन इत्यादीसाठी वेळ खर्च होत असेल तर तो काही प्रमाणात सत्कारणी लागला असे समजूया. पण वेळो वेळी होणारे कॉल्स, येणारे संदेश, नको असलेल्या जाहिराती, बिघडवणाऱ्या रिल्स किंवा फिल्म्स इत्यादीवर कोणाचा अंकुश राहत नाही. आणि नको त्या वयामध्ये नको त्या वेळी, अयोग्य बातम्या, घटना, व्हिडिओ, इ चा सामना करावा लागतो. तंत्रज्ञानामधील प्रगती ही आवश्यक जेवढी आहे त्यापेक्षाही जास्त पटीने बिघडण्यास किंवा नाशास कारणीभूत ठरू नये. सोशल मीडियाचे अनेकांना व्यसनच जडलेले आहे. क्षणाक्षणाला मेसेजेस पाहण्याची करण्याची इच्छा होत राहणे माणसाच्या भावनिक आणि मानसिक आरोग्यावर परिणाम करत असते. स्क्रीन वापराबाबतचे धोरण निश्चित करणे आणि त्याची अंमलबजावणी करणे हे ही मोठे जिकिरीचे काम बनलेले आहे.

मुलं पालकांचं किंवा शिक्षकांचं ऐकत नाहीत असा सामान्य सूर दिसून येतो. कसे ऐकतील ? आम्ही कुणाचं ऐकतो का ? आम्ही जे करतो आहोत ते सर्व बरोबर आहे असाच आमचा तोरा असतो, पालकांनी, मोठ्यांनी, शिक्षकांनी सतत मोबाईलचा वापर करावा आणि मुलांना फक्त आम्ही नाही ग्रहणगार, मुलं कशी ऐकतील? आम्ही मुलांचे पालक आहोत मालक नाही. जसे पालक तसा बालक, गुलांना गप्प बसवण्याशिवाय आम्हाला, बर का, अनेकांना, दुसरं काही जमतही नाही. वाघाची शेळी बनली याचाच आम्हाला आनंद वाटतो.

बोट संयमांचे सुटायला नको :-

नव्या तंत्रज्ञान बदलाने सामाजिक आर्थिक परिणामांकडे लक्ष देण्याची गरज वाटत आहे आणि अनेकदा ऑनलाइन व्यवहारावर पकड असलेले मातब्बर धार्मिक जाती समुदायाच्या एकांगी विचारशक्तीला, व्यवहाराच्या साच्यात, नफा कमवण्याच्या नादात, तंत्रस्नेही घटकांकडून, नैसर्गिक बुद्धिमतेला ग्रहण लागले जाऊ शकते. नव्या शिक्षण प्रणालीने विचारी पिढी निर्माण व्हावी ही अपेक्षा आहे. वेळीच सावरले नाही तर विषारी बनलेल्या ज्वाला माणुसकीच्या संकल्पनांनाच आलिंगन देतील. यासाठी संयम महत्वाचा राहिल.

जगभरात सोशल मीडियाच्या माध्यमातून, अब्जावधी संदेश, छायाचित्रे पाठवली जातात. अनेक माणसे दिवसभर, त्यातच गुंतलेली असतात. डोळे, कान, मेंदू बंदिस्त करून आम्ही या अवकाशात दिवसभर भ्रमण करत असतो. त्यातून बरेचदा माहिती मिळते, ज्ञान नाही. चिंता वाढतात, चिंतन होत नाही. सोशल मीडियावर कुठे काय दिसेल, वाचण्यात येईल याचा नेम नाही. अत्यंत गलिच्छ, घृणास्पद माहिती, फोटो, संदेश येत जात असतात. शासन, समाज सर्वांनी मिळून याविरुद्ध जोरदारपणे उभे राहण्याचे गरज आहे. माहिती

तंत्रज्ञानात प्रचंड क्रांती झाली आहे ही गोष्ट चांगलीच आहे. माहिती मिळते पण ती खरी की खोटी, योग्य की अयोग्य, खात्रीशीर आहे की नाही हे आपण पडताळणे अवघड आहे. पण खरोखर

माहितीचे जंजाळ आहे हे मात्र नक्की. यातून ज्ञानाचा खजिना किती हाताशी लागेल आणि त्यातून मानव जातीचे कल्याण होईल की नाही? धोका टळेल की वाढेल हा ही भाग वेगळाच आहे.

प्रत्येकाला स्वतःला प्रेझेंट करायचे आहे. गुण, क्षमता, संधी असो की नसो रिल्सच्या माध्यमातून अनेक तरुण-तरुणी जीवावर उदार होत आहेत. संयम नाही, नीतीअनितीच्या कल्पना धूसर झाल्या आहेत. छोट्या मोठ्या घटनांमधून माणसांमधील पशुंचे दर्शन समोर येत आहे. अशा परिस्थितीमध्ये शांततेचे बेट लुटायला नको बोट संयमाचे सुटायला नको. या संदर्भात स्वयंशस्तीची गरज आहे त्यासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

स्क्रीन ने उडवली झोप :-

पालक स्वतःच मोबाईल मध्ये व्यस्त अनेक शाळकरी आणि छोट्या मुलांनाही टीव्ही, विशेषता मोबाईलचे व्यसन. ही अवस्था पालक, शिक्षक, समाज आणि पर्यायाने देशासाठी मोठे आव्हान ठरत आहे. बालकांची, किशोरवयीन मुलांची, झोप उडाल्याची बाबही संशोधनातून पुढे आली आहे. अमेरिकेतील एका सर्वेक्षणात 42 टक्के मुलांना मानसिक आरोग्याच्या समस्यांनी ग्रासले आहे. आपल्याकडेही अनेक मूलं टीव्ही समोर बसलेली असतात. मोबाईल शिवाय जेवत नाहीत. ऑनलाइन अभ्यास ठीक पण त्यावर वचक कुणाचा राहणार ? पालकच जर मोबाईल मध्ये व्यस्त असतील, त्यांच्याच हातात दिवसभर मोबाईल दिसत असेल, वेगवेगळे संदेश व्हिडिओ पाहण्यात आम्हीच दंग होत असू तर मुलांचं भवितव्य काय? आम्हालाच मोबाईल पासून जमेल तेवढा वेळ दूर राहता आले पाहिजे. उपवासाचा एक शब्दप्रयोग नव्याने पुढे येत आहे, "इ उपवास" संकल्पना चांगली आहे पण हा उपवासही वारंवार मोडला जाऊ नये हे पाहणे आवश्यक आहे.

मैदानी आणि मर्दानी व्हावीत बालक :-

टीव्ही आणि मोबाईलचा जंजाळातून मुलांना बाहेर काढायचे असेल तर मुलांचा ग्राउंडशी संपर्क वाढवण्याची गरज आहे क्रीडांगणं बहरली पाहिजेत. विविध खेळात मुलं रमली पाहिजेत. छोट्या छोट्या मित्र-मैत्रिणींमध्ये आनंदली पाहिजे तर स्क्रीन पासून ते दूर राहू शकतात. तशा सुविधा शाळा शाळांमधून उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. खेळाची मैदानं, व्यायामाची साधनं त्यात रमण्यासाठीच्या वेगवेगळ्या क्लुप्त्या यांची गरज आहे. तरच मुलं मैदानी आणि मर्दानी बनतील आणि स्क्रीन पासून दूर होतील. अन्यथा भयंकर परिणाम ठरलेलेच.

व्यसन आमली पदार्थाचे सेवन :-

महाराष्ट्रातील अनेक मोठमोठी शहर ड्रग्सची माहेरघरं म्हणून उदयाला येत आहेत. पुण्यासारखे विद्येचे माहेरघर असलेले शहरही याला अपवाद राहिलेले नाही. गेल्या काही दिवसांमध्ये पुणे, नाशिक, छत्रपती संभाजीनगर इत्यादी ठिकाणाहून शेकडो कोटीचे ड्रग्स हस्तगत करण्यात आलेले आहेत. अफीम गांजा चरस याच्यासोबतच कोकेन, मेफेड्रोन, LSD इत्यादींच्या आहारी तरुण जात आहेत. हे तरुण सुशिक्षित कधीत चांगल्या घरातील असल्याचे समोर आले आहे. तरुणाई म्हणजे देशाचे भवितव्य असून त्यांची काळजी घ्यायला हवी.

पालकांनी, समाजाने जागे होण्याचा तज्ञांचा सल्ला :-

अलीकडे मुलं, महाविद्यालयीन युवक- युवती ब्रेकप च्या नावाखाली किंवा इतर कारणामुळे सिगारेट किंवा मदद्याचे व्यसन जवळ करत आहेत आणि ते नियंत्रणाबाहेर गेल्यानंतर, व्यसनमुक्तीसाठी येणा-यांची संख्या वाढत आहे. व्यसनाच्या आहारी गेलेली मुले गुन्हेगारीकडे वळू शकतात. अशा मुलांना

वेळीच रोखणे, गरजेनुसार मानसोपचार व समुपदेशन करणे खूप गरजेचे आहे याकडेही तज्ञांनी लक्ष वेधले आहे. व्हाइटनर पासून मदया पर्यंत वेगवेगळ्या व्यसनांच्या जाळ्यामध्ये 12 ते 19 वर्षे वयोगटापर्यंतची मुले ही अडकवत आहेत.

2 ऑक्टोबरला पाळण्यात आलेल्या जागतिक मद्यपान विरोधी दिन व राष्ट्रीय आमली पदार्थविरोधी दिनाच्या निमित्ताने अनेक तज्ञांनी असे मत व्यक्त केलेले आहे. अनेक ज्येष्ठ व्यक्ती ही व्यसनाच्या अधीन होत आहेत ही बाब ही अत्यंत गंभीर स्वरूपाची आहे. महाराष्ट्र राज्याचा अन्न आणि औषध प्रशासनाचा आयुक्त म्हणून ही बाब मला जवळून पाहायला मिळालेली आहे. ऑफिसमध्ये साठवलेला 10 टन गुटखा उभे राहून नष्ट करण्याची कारवाही आमच्या सहकाऱ्यांनी केलेली होती. व्यसनाधीन युवक हा एक मोठा शाप राहणार आहे याच्या विरुद्ध सर्वांनी कंबर कसली पाहिजे आणि ही कुबीज जी लहानपणात रोवली जातात ती समूळ उध्वस्त केली पाहिजेत.

घातक रसायन युक्त आहार :-

अनेक खाद्यपदार्थात होणारी भेसळ, दुभत्या जनावरांपासून जास्त दूध मिळवण्यासाठी देण्यात येणारे ऑक्सिटोशीन इंजेक्शन पासून फळे, भाज्या इत्यादीवर औषधांचा मारा, साठवण करताना केमिकल्सचा वापर इत्यादी कारणामुळे कित्येक जणांच्या पोटात विष जात आहे. दूध, पाणी, भाज्या, फळे, खाद्यपदार्थ, मिठाई, तेल, औषधी इत्यादी मधून पोटात जाणारी घातक रसायनही मानव जातीसमोर मोठ्या संकटाच्या रूपाने उभे आहेत. त्याविरुद्धही जोरकस प्रयत्नांची प्रचंड गरज आहे. कुणाची भीडभाड न ठेवता एक मोठे मिशन राबवण्याची गरज आहे.

मुला मुलींना बेसिक शिक्षण प्रशिक्षण आवश्यक :-

मुला मुलींचे जगणं, उत्तम आनंददायी, अर्थपूर्ण व्हावं यासाठी शाळा, पालक मित्र, स्वयंसेवी संस्था, शासन यांचेमार्फत त्यांना बेसिक शिक्षण प्रशिक्षण आवश्यक आहे यातून काही कौशल्य प्राप्त होतील आणि जगणं सुसह्य होईल.

(1) पोहणे

दरवर्षी कितीतरी मुलं, मुली, माणसं, महिला पाण्यात बुडून मरण पावल्याच्या बातम्या आपण ऐकतो, वाचतो. पाण्याचे पाट, धरणे, बंधारे, शेततळी, विहिरी, नटी, समुद्र, धबधबे इत्यादी ठिकाणी नेहमीच अनेक दुर्दैवी घटना घडत असतात. पावसात फिरायला गेलेली मुले, शेततळ्यामध्ये पाय घसरून पडणारी मुलं, पाणी आणताना विहिरीत पाय घसरून पडलेल्या महिला, पोळ्याच्या सणाला बैल धुताना बुडणारी मुलं, आपण पाहतो. प्रत्येकाला पोहणे आले पाहिजे. गावात जरी स्विमिंग टॅकची व्यवस्था नसली तरी गावातील काही पोहता येणाऱ्या मुलांकडून, शिक्षकांकडून, पालकांकडून मुलं पोहायला शिकू शकतात. सुट्टीच्या दरम्यान जिथे व्यवस्था आहे तिथे मुलांना घेऊन जाऊन शिकवता येऊ शकते. तुम्ही आम्ही असेच नाही का शिकलो ? कुठे कधी स्विमिंग पूल होते की ट्रेनर्स होते ? नदीतून, होडीतून प्रवास करणाऱ्या एका पंडितांची आणि नावाड्याची गोष्ट आपल्या सर्वांनाच माहित आहे. नदीमध्ये जर होडी बुडाली तर पोहता न येणारा पंडित वाचू शकत नाही म्हणून ज्ञानाबरोबर जीवन जगण्याची कला अवगत हवी.

(2) सायकल :-

सायकलचा वापर हा सर्वांचे साठी अत्यंत फायद्याचा आहे. वेळेची बचत, पैशाची बचत, उत्तम व्यायामाचे साधन म्हणून सायकलकडे पाहिले जाते. बैठी जीवनशैली, व्यायामाचा अभाव या सर्व बाबीसाठी

परिणामकारक म्हणून सायकल फायदेशीर ठरते. प्रदूषण नाही, कुणी साथीदार असेल तर ठीक नाहीतर एकट्याने ही चालवायला अत्यंत साधी, उपयुक्त आणि परिणामकारक, आपल्यापैकी अनेकांनी अनेक वर्षे सायकल वापरलेली आहे, चालवलेली आहे, आणि आजही चालवत आहोत.

विकसित देशांमध्ये तर सायकलचा ट्रेंड पुन्हा जोरदारपणे सुरू झालेला आहे. मोठ्या वाहनाच्या तुलनेत अत्यल्प खर्चाचे, साध्या छोट्या रस्त्याने चालणाऱ्या या वाहनाचा वापर प्रत्येकानेच मोठ्या प्रमाणावर करावा असे मला वाटते.

(3) स्वयंपाक

आमच्या लहानपणी अर्थातच रिवाज, सवयी किंवा गरिबीमुळे अनेक मुलं शाळा कॉलेजेसमधील वस्तीगृहात अगर खोल्यांवर राहत असताना स्वतःच्या हाताने स्वयंपाक करत. उपाशी राहण्याची, अबर गबर खाऊन तब्येत बिघडवण्याची वेळ कधीही येत नव्हती. परवडणारे, तब्येतीला मानवणारे, नैसर्गिक अर्थात सेंद्रिय अन्नधान्य यापासून तयार केलेली भाकरी आणि भाजीपाल्यापासून तयार केलेली भाजी असे जेवण मिळत असे. थोडा वेळ जात असला तरी भविष्यामध्ये होणारा त्रास कमी होत होता. प्रत्येक मुलाला आणि मुलीला स्वयंपाक करता येणे आवश्यक आहे असाही मला वाटतं. स्वयंपाक आला म्हणजे केलाच पाहिजे असे नाही. अनेकांना त्याहीपेक्षा जास्त महत्त्वाची, प्रायोरिटीची कामं असू शकतात यात शंका नाही. हे जरी खरे असले तरी स्वयंपाक तयार करता आला पाहिजे. स्वतःच्या हाताने बनवलेला स्वयंपाक, खाऊ घालताना जो आनंद आईला मिळतो, बहिणीला किंवा घरातील स्त्रीला मिळतो, किती आनंदाची आणि प्रेमाची भावना असते ही. आईच्या हातचे तर सगळ्यांनाच आवडते. कधीतरी स्वतः तयार करून आईला भरून पहा ना. सुखाची परम सीमा किती सुखद वाटते पहा.

मातृत्वाचा, अन्नदेवतेचा, अग्निदेवतेचा, ऊर्जेचा, अन्नपूर्णेचा सन्मान करण्याचे यापेक्षा मोठे भाग्य कोणते. अन्नाप्रती सजकता, स्वाभिमान, निर्मितीचा आनंद, जे प्रकृतीस मानवेल, आवडेल असा आहार बनवणे इत्यादी अनेक उद्दिष्टे यातून साध्य होऊ शकतात. पालकांनी आवर्जून आपल्या मुलांना मुलींना स्वयंपाक शिकवला पाहिजे. घरातील महिलेचे कामही यामुळे कधी कधी वाटून घेतल्याचे समाधान मिळू शकते. घरातील पुरुषांप्रती महिला सदस्यांच्या मनात सुखद भावना निर्माण होऊ शकते.

स्वच्छता :- अनेक संत महात्म्यांनी स्वच्छतेची कामे केलेली आहेत. संत गाडगेबाबा तुकडोजी महाराज, महात्मा गांधी, बाबा आमटे इत्यादी. त्यांनी स्वच्छतेचे महत्त्व नुसते सांगितलेच नाही तर स्वतः हाती घेऊन त्याला मूर्त रूप दिले आहे.

स्वच्छता हा खरा संस्कार आहे. अस्वच्छतेमुळे, घाणीमुळे आरोग्याला धोका निर्माण होतो. प्रत्येक कुटुंब स्वतःच्या घरात नियमितपणे वॉशरूम, टॉयलेट, बाथरूम इत्यादीची स्वच्छता करू शकतं, तथापी कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीने स्वच्छतेच्या कामाला महत्त्व दिले पाहिजे. स्वच्छतेचे काम फक्त घरातील महीलांचेच आहे असे मानता कामा नये.

बालकाचा जीवनातील प्रत्येक क्षण खुप महत्त्वाचा आहे. आपण सर्वांनी प्रयत्न केले तरच पुढील पिढीला प्रेरणा देण्याचे काम व देशाला प्रगतीपथावर मार्गक्रमण करण्यासाठी पुढील पिढीला मार्गदर्शन करणे अपेक्षित आहे व वेळेचे महत्त्व सांगू शकतो.

'बौद्ध कालीन लोकप्रशासन'

प्रा. डॉ. विठ्ठल जाधव

सहयोगी प्राध्यापक

लोकप्रशासन विभाग प्रमुख

कालिकादेवी महाविद्यालय, शिरूर कासार

संशोधक

अशोक मारोती इंगोले

म. फुले व डॉ. आंबेडकर विचारधारा

प्रस्तावना :

बौद्ध धर्माचा इतिहास हा गौतम बुद्धाच्या जन्मापासून प्रारंभ होतो. बुद्धांचा जन्म वैशाख पौर्णिमेला लुंबिनी येथे इ. स. पूर्व 563 साली झाला. त्यांच्या आईचे नाव महामाया आणि पित्याचे नाव शुद्धोधन होते. शुद्धोधन त्यावेळी कपिलवस्तू येथील शाक्यांचा गणतंत्र राज्याचा अधिपती होते. असीत ऋषींनी जेव्हा त्या नवजात बालकाला निरखून पाहिले तेव्हा ते महापुरुषांच्या बत्तीस लक्षणांनी आणि ऐंशी शुभ चिन्हांनी युक्त असलेले त्यांना दिसले तेव्हा निःसंदेह, या पृथ्वीतलावर हा अलौकिक पुरुष अवतरला आहे जर तो संसारी जीवनात राहिला तर चक्रवर्ती सम्राट होईल पण जर गृहत्याग करून त्याने संन्यास घेतला तर तो सम्यक सम्बुद्ध होईल असे उद्गार असीत ऋषींच्या मुखातून निघाले. असीत ऋषींचे उद्गार खरे ठरले सिद्धार्थ गौतमाने गृहत्याग करून दुःख मुक्तीच्या शोधात खंडतर तपश्चर्या केली. इ.स.पूर्व 526 साली पिंपळाच्या वृक्षाखाली वैशाखी पौर्णिमेला बौद्धगया येथे ज्ञानप्राप्ती झाली. त्या क्षणापासून बुद्धांचे धम्मचक्र जगभर सुरू आहे. त्या काळी कपिलवस्तूच्या शाक्यांच्या गणराज्यात अनेक राजवंश होते. ते आळीपाळीने कपिलवस्तुवर राज्य करीत असत. बुद्धांच्या जन्मावेळी राजपद धारण करण्याची पाळी शुद्धोधनाची होती. कोशलधिपतीच्या अधिसत्तेमुळे शाक्यांना कोशल राजाच्या परवानगी शिवाय राजसत्तेचे काही अधिकार वापरात येत नव्हते. बौद्ध काळात गणराज्याचे प्रशासन करण्याची सर्व अधिकार 'सभा' ज्याला 'सभागार' असे म्हटले जाते त्यास होते. राज्याचा अध्यक्ष राजा असे ज्यांची नियुक्ती पाच वर्षांसाठी सभागृह करीत असे राजाच्या सोबतीला प्रशासन करण्यासाठी सेनापती, महामंत्री अशा पदाची निर्मिती करण्यात आली होती.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

प्रस्तुत संशोधनाची उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे आहेत.

1. बौद्ध कालीन लोकप्रशासनाचा अभ्यास करणे.
2. बौद्ध कालीन लोकशाही, गणराज्य व प्रशासनाचा अभ्यास करणे.
3. बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा लोकप्रशासनावरील प्रभावाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक व ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्याचबरोबर प्राथमिक साधनामध्ये मुळ त्रिपिटक, विनयपिटक ग्रंथाचा आणि दुय्यम साधनामध्ये सदर विषयावर आधारित विविध लेखकांचे ग्रंथ, संशोधन पेपर, प्रकाशित, अप्रकाशित शोध प्रबंध, नियतकालिके, वर्तमानपत्रे इत्यादींचा आधार प्रस्तुत संशोधनासाठी करण्यात आला आहे.

बौद्ध कालीन शासन व्यवस्था :

जगात जी सर्वसामान्य शासन पद्धती, एकत्रित जीवन जगण्याची पद्धती म्हणून ओळखली जाणारी लोकशाही ही बुद्ध विचारांची महान देणगी आहे. प्राचीन बौद्ध काळात सोळा (16) जनपदांपैकी चार (4) जनपद राज्यात वेदपूर्व अतिप्राचित लोकशाही प्रजासत्ताक गणतंत्र राज्य व्यवस्था काळानुरूप प्रतिष्ठीत झालेली होती.¹ सम्राट अशोकाच्या दसऱ्या शिलालेखालमध्ये सुंदुर दक्षिणेचे चोल, पांड्य, सत्यपुत्र, कोरलपुत्र अशा जनपदाचा उल्लेख आहे. यावरून असे लक्षात येते की, गणराज्याचा प्रतिकार बुद्ध तत्वज्ञानाचा प्रभाव आहे. शाक्य संघ हा लोकशाहीचा सर्वोत्तम नमुना आहे. शाक्याचे एक सभागृह होते त्यास 'संथागार' असे म्हटले जात होते ते कपिल वस्तुनगरात होते संघाच्या सभा ह्याच 'संथागारात' होत असत.² 21 वर्षे झाल्याशिवाय 'संथागरात' संघाच्या सभेत प्रवेश दिला जात नव्हता किंवा सदस्य होता येत नव्हते.

बौद्ध कालीन लोकप्रशासन :

बौद्ध काळात राजा आपल्या अधिन असलेले सेनापती, महामंत्री यांच्या मार्फत प्रशासन करीत असत. ह्याचा संदर्भ मगध देशाचा राजा वेदेही पुत्र अजातशत्रुमध्ये वजीयावर चढाई करण्याची महत्त्वकांक्षा उत्पन्न झाली. वजियांचा उच्छेद करीन, विनाश करीन असा संदेश महामंत्री वर्षाकाल मार्फत राजाने तथागताला पाठविला वज्जियाच्या सतत बैठका होत, चर्चा करून शांततापूर्ण मार्गाने तोडगा काढला जात असे.³ शाक्य आणि कोलीय यांच्यातील रोहीणी नदीच्या पाणी वाटपा संदर्भात वाद निर्माण झाला होता. त्यावेळी 'लवादाची' म्हणजे 'प्रशासकीय आयोगाची' निर्मिती केली होती. यामाध्यमातून समस्या सोडविल्या जात होत्या.⁴ बौद्ध काळात सुद्धा लोकप्रशासन 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' ह्या बुद्धाच्या तत्वज्ञानानुसार काम करीत होते. बौद्ध कालीन लोकप्रशासनाचा उत्तम नमुना म्हणजे भिक्खू संघातील अधिकारी वर्ग होय. 'भत्तेद्वेसक' हा अन्नाचे वाटप करणारा अधिकारी होता. राजगृह जेव्हा दुष्काळाच्या तडाख्यात सापडले होते. तेव्हा "छब्बग्गीय" भिक्खूंनी या संधीचा गैरफायदा घेतला होता. तेव्हा त्यांच्यावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी 'भत्तेद्वेसक' हा अन्नाचे वाटप करणारा अधिकारी नियुक्त केला होता. आताचा अन्न पुरवठा अधिकारी होय. 'नवकर्मिक' हा अधिकारी नवीन बांधकाम, जुन्या विहाराची दुरुस्ती देखभाल, आणि आवासाची व्यवस्था करणारा होता, तशाच प्रकारे आज महानगराची अंतर्गत बांधकाम व्यवस्था बघण्याचे कार्य व परवानगी देण्याचे कार्य महापालिका प्रशासनातील बांधकाम अधिकारी करीत असतो. 'भण्णडागारिक' सर्व संग्रहाची देखभाल करणारा आजच्या भांडारपाल होय. पानीय - वारिक - पेयांची व्यवस्था करणारा पाणी पुरवठा अधिकारी, परिसंद - वारिक - उद्यानाची व्यवस्था करणारा आजचा उद्यान अधिकारी होय.⁵ अशा प्रकारची प्रशासकीय व्यवस्था भिक्खू संघात होती.

लोक प्रशासनाची राजकारण व नितीशास्त्रापासून फारकत :

प्राचीन काळी लोकप्रशासन व राजकारण एकच असल्याप्रमाणे काम करीत होते. राजकारण आणि नितीशास्त्रापासून लोकप्रशासन वेगळे करण्याचे काम अमेरिकी शास्त्रज्ञानी केले. ज्यामध्ये वुड्रो विल्सनचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. त्यामूळे त्यांना लोकप्रशासनाचा जनक म्हटले जाते.⁶ खऱ्या अर्थाने 1887 ला लोकप्रशासनाचा जन्म झाला असे म्हटले जाते. लोक प्रशासनाचा विकास, नवीन लोकप्रशासन, लोकभिमुख प्रशासन, गतिमान लोकप्रशासन आणि डिजीटल लोकप्रशासन ह्या रूपात होत आहे.⁷

उपसंहार :

मानवाच्या दैनंदिन व्यवहारांच्या सुलभतेसाठी आणि नियंत्रणासाठी पूर्वीपासून प्रशासनाची व्यवस्था होती. प्राचीन काळी खेडी केंद्रस्थानी असत, जातकथा वैदिक वाङ्मय, कोटिल्याचे अर्थशास्त्र व असंख्य शिलालेखातून प्राचीन काळातील ग्रामीण क्षेत्रातल्या प्रशासनाचे उल्लेख आपल्याला सापडतात. वैदिक काळ, महाकाव्य काळ बौद्ध काळ, मौर्य काळ, गुप्त काळ, हर्ष काळ, मध्ययुगीन काळ, मोगल काळ आणि ब्रिटिश काळ इत्यादी काळामध्ये लोकप्रशासनाची पद्धती व तंत्रे यामध्ये फार मोठ्या प्रमाणात बदल झाले आहे. आधुनिक काळात वाढत्या तंत्रज्ञानाच्या प्रसाराने डिजिटल प्रशासन ही संकल्पना समोर येत आहे. लोकांना घर बसल्या जागी तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने सर्व कागदपत्रे, आर्थिक व्यवहार जलद गतीने करता येत आहे. त्यामुळे लोकप्रशासनाची उपयोगिता दिवसेंदिवस वाढत आहे.

संदर्भ :

1. आंबेडकर बी. आर. (2019), अनुवादक व्हि. टी. भ. बुद्ध आणि त्यांचा धम्म डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नॅशनल असोसिएशन ऑफ इंडियन (बानाई) प्रशासन प्रथमावृत्ती नागपूर पृ.क्र. 02.
2. कसबे रावसाहेब, (2001), डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना' सुगावा प्रकाशन द्वितीयावृत्ती, पुणे, पृ.क्र. 175.
3. भिक्खु एम. सत्यापाल (अनुवादक) (2012), महापरिनिर्वाण सुत, भारतीय बौद्ध संस्कार शिक्षण संस्था, प्रकाशन द्वितीयावृत्ती मुळावा, पृ. क्र. 14.
4. सांस्कृत्यायन राहुल (1934), 'विनय पिटक' हिन्दी अनुवाद बुद्ध एज्युकेशन फाऊंडेशन प्रकाशन प्रथमावृत्ती तायवान, पृ.क्र. 406-41.
5. डांगे सिन्धु (1980), 'बौद्ध धर्म आणि तत्वज्ञान', महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ आणि कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, विजयनगर, पुणे, पृ.क्र. 60, 61, 62.
6. फाडिया बी. एल. (2006), 'राजनिती विज्ञान' हिन्दी अनुवाद प्रतियोगीता साहित्य सीरीज आग्रा, पृ.क्र. 491.
7. कित्ता, पृ.क्र. 496.

व्यवसायाभिमुख शिक्षणात शिक्षकांची भूमिका

मनोज शालीग्राम महाजन

सहा. शिक्षक आय इ एस नवी मुंबई हायस्कूल नवी मुंबई जिल्हा ठाणे

परवाचीच गोष्ट परीक्षा लांबल्यामुळे आम्ही सर्व शिक्षक गप्पा मारत उभे होतो एवढ्यात दोन मुले मोटरसायकलवर आलेत त्यातील एकाने उतरून परीक्षा लांबणी संदर्भातील लिहिलेल्या सूचना फलकाचा फोटो घेतला नंतर आमच्या जवळ आला व म्हणाला ओळखलात का सर मला मी अजय पाटील फोटोग्राफीचा व्यवसाय करतो व्हिडिओ शूटिंग ही करतो प्रेस फोटोग्राफर आहे एका प्रसिद्ध वृत्तपत्रासाठी फोटोग्राफी करतो व्यवस्थित पैसा मिळतो स्वतःची गाडी घेतली एकदम मजेत आहे सर्व शिक्षकांना नम्रतेने वाकून नमस्कार करून आला तसा निघूनही गेला. तो गेल्यानंतर आमच्या गप्पांचा सुमित हाच विषय झाला प्रत्यक्ष शिक्षक त्याच्या संदर्भातील आठवणी सांगू लागले एका सरांनी सांगितले दहावी क मधील हा अत्यंत वात्रट विद्यार्थी होता. मी त्याला नेहमी म्हणायचं तू आयुष्यात काहीही करू शकत नाही तो अजिबात शिकू नको दोघा तिघांनी त्याच्या बाबत अशाच प्रकारचा सुर काढला परंतु त्याचे वर्गशिक्षक असलेले शिक्षक म्हणाले तुम्ही सर्व सुखता आहेत त्याचे नीट निरीक्षण केल्यावर तुमच्या लक्षात आले असते की अभ्यासापेक्षा या विद्यार्थ्यांचे इतर गोष्टीत जास्त लक्ष होते त्यातला त्यात फोटोग्राफीत ! अहो साध्या रंगमंचावरील परिपाठाच्या वेळी सुद्धा हा कॅमेरा घेऊन फोटो काढत फिरायचा एकदा मी त्याला सहज म्हटले तू शाळा सोडून दे, व फोटोग्राफी शिकून घे .आणि काय योगायोग खरंच तो फोटोग्राफर झाला. ते तर त्याला अगदी सहज कदाचित गमतीनेही तसे म्हणाले असतील. कदाचित त्यावेळी त्याने ही मनावर घेतले नसेल परंतु नकळत त्याच्यातील फोटोग्राफर होण्याच्या इच्छेला कुठेतरी फुंकर घातली गेली असेल व त्याच्यातील सुप्त प्रवृत्ती उद्युक्त झाली असेल किंवा आपण फोटोग्राफर का होऊ नये ? अशा नव्या विचाराला त्यावेळी अंकुर फुटला असेल म्हणूनच तो या व्यवसायाकडे वळला नसेल कशावरून ? पण एक गोष्ट खरी आवडीचे क्षेत्र मिळाल्याने अजयच्या चेहऱ्यावर आनंद खूप काही सांगत होता हे निश्चित!

व्यवसायाभिमुख शिक्षण - एक संकल्पना

'व्यावसायिक शिक्षण' हा शब्दच खरा आता संशोधनाचा विषय आला आहे. कारण आज कुठलही शिक्षण हे कुठल्यातरी एका व्यवसायाला जन्म घालत असते. फारपूर्वी शिक्षणक्षेत्र व वैद्यकीय क्षेत्र हे सेवाक्षेत्र म्हणून गणले जायचे, पण आजची परिस्थिती पाहता तेही व्यवसाय क्षेत्रात जाऊन बसले आहेत. शिक्षणक्षेत्रात 'सेवा' हा शब्द बाजूला पडून व्यवहारालाच अधिक महत्व आले आहे. व तो ही एक 'व्यवसायच' होऊन बसला आहे. तीच गोष्ट वैद्यकीय क्षेत्राबाबतही म्हणता येईल.

व्यवसायाभिमुख शिक्षण - सर्वसामान्य अर्थ

व्यवसायाभिमुख शिक्षण म्हणजे, 'दीर्घकालीन बहुखर्चिक शिक्षण घेऊन व्यवसाय सुरू करण्यापेक्षा थोडेसेच अल्पमुदतीचे परंतु प्रभावी शिक्षण घेऊन छोटासा व्यवसाय सुरू करायचा व उत्पन्नाचा मार्ग खुला करायचा.' असाच अर्थ सर्वसामान्यपणे अभिप्रेत आहे. आणि भारतासारख्या प्रचंड लोकसंख्या असणाऱ्या, साधन संपत्तीचा तुटवडा असणाऱ्या व नोकरी ची वानवा असलेल्या देशाला तर ते एक वरदानच ठरणार आहे.

व्यवसायाभिमुख शिक्षण-पालकांची भूमिका

व्यवसायाभिमुख शिक्षणाला अजुनही भारतात म्हणावा तसा प्रतिसाद लाभलेला दिसत नाही. याला अनेक गोष्टी जबाबदार आहे. यातील पहिले महत्वाचे कारण म्हणजे पालकांची भूमिका ! भारतात आजही, ९०% विद्यार्थी आईवडील सांगतील तेच शिक्षण घेतात. बऱ्याचवेळा विद्यार्थ्यांची कुवत नसतांनाही त्यांच्यावर उच्चशिक्षण घेण्यासाठी दबाव आणला जातो व त्यांच्यातील सुप्त गुणांना, त्यांच्यातील व्यावसायिक प्रवृत्तीला दाबून टाकले जाते.

व्यावसायाभिमुख शिक्षण शिक्षकाची भूमिका शिक्षक - एक मार्गदर्शक

वरील विवेचन पाहता आपल्या लक्षात येईल की, कोणीतरी अशा पालकांना समजावून सांगण्याची, विद्यार्थ्यांना त्यांच्यातील क्षमतेची जाणीव करून देण्याची, त्यांच्या क्षमतेला योग्य चालना देण्याची, मार्गदर्शन करण्याची आवश्यकता आहे. आणि हा 'कोणीतरी' दुसरा तिसरा कोणी नसून 'शिक्षकच' आहे व 'शिक्षकच' असावा असे माझे स्पष्ट मत आहे. आपण 'ऑफतासाला' गेल्यावर त्यावर्गातील एखाद्या विद्यार्थ्याला सहज गायला लावतो. आणि खरच तो विद्यार्थी चांगले गाणे सादर करतो. त्याला शाबासकी देऊन, 'तू गाणं का शिकत नाहीतस ?' असे आपण म्हणून जातो. विद्यार्थ्यांचा अशाप्रकारचा संवाद समाजात दुसरीकडे कुठेही होत नसेल.

शिक्षकाची व्यापक दृष्टी

प्रत्येक शिक्षकांची विद्यार्थ्यांकडे पाहण्याची एक वैशिष्ट्यपूर्ण दृष्टी असते. ते प्रत्येक विद्यार्थ्यांमध्ये काही तरी शोधत असतात. त्याच्या सवयी, बोलणे, वागणे यातून काहीतरी हेरत असतात आणि काहीवेळेस ते स्पष्टपणे मांडतही असतात. त्याविद्यार्थ्यांच्या पालकांपर्यंत पोहोचविण्याचा, त्यांना समजावून देण्याचा प्रयत्न करतात. त्यात काही वेळा यशही येते. विद्यार्थ्यांचे कल्याण होते, त्याच्या चेहऱ्यावर आनंद झळकतो आणि तीच खरी शिक्षकाची पावती असते.

शिक्षक - एक प्रेरणास्थान

विद्यार्थ्यांमधील अशाप्रकारच्या व्यावसायिक प्रवृत्तीला प्रोत्साहन देण्याचे त्यांना प्रेरणा देण्याचे कार्य शिक्षकच करीत असतो. एखादा संगीत शिक्षक संगीताची आवड असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मदतीला घेऊन एखादा स्वरंग कार्यक्रम बसवितो आणि त्यामुळे आत्मविश्वास वाढलेला तो विद्यार्थी संगीत क्षेत्राकडे व्यावसायिक दृष्टीने बघायला लागतो. एखादा चित्रकला शिक्षक, चित्रकलेची आवड असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मदतीला घेऊन मोठमोठी चित्रे तयार करतांना त्या विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास आभाळाएवढा मोठा करीत असतो. अशा विद्यार्थ्यांला आपल्या चित्रांचेही प्रदर्शन भरले आहे. अशी स्वप्ने पडायला लागतात. एखाद्या क्रीडा शिक्षकाने मैदानावर प्रवृत्त करीत असते. कार्यानुभव शिक्षकांनी एखाद्या विद्यार्थ्यांची कलाकृती सर्व वर्गाला दाखविली की, तो विद्यार्थी त्या वस्तू बनविणारा मास्टरच होतो.

शिक्षकाचे पाठबळ

शिक्षकाला यासर्व भूमिका पार पाडावयाच्या असतील तर त्यासाठी त्याला संस्थेचे प्रोत्साहन व फार मोठे पाठबळ आवश्यकच असते. आपल्याला मागील वर्षाचा अनुभव आहेच. आपल्या संस्थेने चित्रकला व कार्यानुभव शिक्षकांना हाताशी घेऊन एक प्रदर्शन भरविले व सर्वच शिक्षणसंस्थांसमोर फार मोठा आदर्श ठेवला. या प्रदर्शनात हजारो विद्यार्थ्यांनी कितीतरी कलाकृती मांडल्या. हजारो डोळ्यांनी त्या पाहिल्या आणि त्यांच्यातील बऱ्याच डोळ्यात एक चमक तरळली, त्यांच्या विचारशक्तीला चालना मिळाली आणि कार्यानुभव शिक्षकांना

वर्षभर विद्यार्थी आपला वेगळाटच असलेली वस्तू दाखवू लागला. अशा प्रकारे सर्वच शिक्षण संस्थांनी आपल्या शाळेत संगीत शिबीरे, रांगोळी प्रदर्शन वर्ग, शिवणवर्ग, हस्तकला चित्रकला प्रदर्शने, संगणक प्रशिक्षण वर्ग, क्रीडा शिबीरे विविध चर्चासत्रे, मार्गदर्शन वर्ग आयोजित केले, तसेच ह्या उपक्रमात सहभागी होणाऱ्या शिक्षकांच्या पाठीवर हात ठेवून कुसुमाग्रजांच्या कवितेप्रमाणे फक्त 'लढ' म्हटले तरी 'धावत्याला शक्ती येई' या उक्तीप्रमाणे शिक्षकाचा हुरूप वाढतो. त्याच्यातील शिक्षक आणि उपक्रमशिलता जागृत राहते. व त्याचा फायदा कळत नकळत शाळेला व विद्यार्थ्यांना होत असतो.

आधुनिक युगातील व्यवसायाभिमुख शिक्षण

एकविसाव्या शतकात काळाच्या गरजेनुसार व्यवसायबदलही अपेक्षितच होता. आता क्राफ्ट, कागदाच्या वस्तू बनविणे किंवा आय.टी.आय. अंतर्गत घेतले जाणारे कोर्सही कालबाह्य ठरत आहे. आता युग आहे ते आय. टी. म्हणजेच इन्फ्रास्ट्रक्चर्सच ! आता युग आहे ते मोबाईल व संगणकाच ! त्यामुळे आता त्यांच्या संबंधातील कोर्स पुढे येत आहे. त्याला वयाची मर्यादा राहिलेली नाही. दुसरी तिसरीचा विद्यार्थी आता संगणक हाताळतो ! सहावीचा विद्यार्थी शेअर्सची उलाढाल करतो! बारावी नापास विद्यार्थी संगणकाच्या व्यावसायिक कोर्समध्ये सॉफ्टवेअर, हार्डवेअरचे अल्पावधीतील प्रशिक्षण घेऊन, कॉलसेंटरच्या माध्यमातून अमेरिकेसारख्या देशातील बँकांचा व्यवहार हाताळतो आहे.

आधुनिक शिक्षक - एक मार्गदर्शक

काळाबरोबर शिक्षकही बदलत आहे. तो शाळेतील विद्यार्थ्यांमध्ये चर्चेद्वारा स्फुल्लींग चेतविण्याचे काम करतोच आहे व हेच विद्यार्थ्यांला योग्य वयात आयुष्याला योग्य दिशा देण्यास उपयुक्त ठरत आहे. दीर्घकालीन शिक्षणापेक्षा अल्पावधीत खूप काही मिळवून देणाऱ्या व्यावसायिक शिक्षणाचा कोर्सचा परिचय विद्यार्थ्यांना शिक्षकच करून देत आहे. भलेही त्यांच्याकडे सखोल ज्ञान नसेल, त्यासाठी आवश्यक पात्रता नसेल. परंतु तो मार्गदर्शन करतो, करू शकतो हे निर्विवाद सत्य आहे ! अगदीच सामान्य विद्यार्थ्यांना आज शिक्षक निदान मोबाईल संगणक दुरुस्तीच्या प्रशिक्षणाचा मार्ग दाखवीत आहे.

शिक्षकांपुढील आव्हाने

अगदी लहान मुलांच्या हातात कात्री मिळाली की, तो हाताला येईल त्या कागदाचे तुकडे करतो. तेव्हा त्याच्यावर सर्व रागावलात परंतु त्याच्या चेहऱ्यावर आपण कागदाचे तुकडे केल्याचा आनंद ओसंडून वाहत असतो. हाच आनंद वाचावयास शिक्षकाने शिकले पाहिजे. नवनवीन व्यावसायिक कोर्सची सखोल माहिती ठेवली पाहिजे. संगणक, मोबाईल, इंटरनेट इ. ची अद्ययावत माहिती मिळवून त्याविषयी विद्यार्थ्यांशी वेळोवेळी चर्चा करित राहिले पाहिजे. स्वतः सतत उपक्रमशील राहिले पाहिजे. आणि असे झाले तरच आधुनिक शिक्षक परिपूर्ण ठरणार आहे. आणि तेव्हाच आपल्याला म्हणता येईल की, व्यवसायाभिमुख शिक्षणात पूर्वीही शिक्षकाची प्रमुख भूमिका होती ! आजही प्रमुख भूमिका आहे ! व यापुढेही प्रमुखच भूमिका राहिल यात संशय नाही.

भारतीय अर्थव्यवस्था सद्यस्थिती व भवितव्य

प्रा. संजय अंकुशराव जगताप

(लोकप्रशासन विभागप्रमुख)

महात्मा फुले महाविद्यालय किनगाव ता. अहमदपूर जि. लातूर,

प्रास्ताविक:

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या व्यवस्थापकीय संचालक क्रिस्टीना जॉर्जिया यांनी एका मुलाखतीत इशारा दिला होता. की 2023 हे जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने कठीण वर्ष असेल तीच परिस्थिती जवळपास आजही कायम आहे. अमेरिका, चीन व युरोपियन युनियन यांच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा दर घटेल याचा परिणाम म्हणून जगात मंदीचे सावट पसरेल या अर्थव्यवस्था १/३ जगाचे प्रतिनिधित्व करतात जागतिकीकरणाच्या फायद्याविषयी चर्चा करताना जग जवळ आली आहे. एकमेकांशी जोडले गेले आहे त्यांच्याच परिणाम स्वरूप जगातील इतर देशात हा पेचप्रसंग नसला तरी जगातील प्रमुख अर्थव्यवस्थांची गतिमंदावल्यामुळे एकूणच जागतिक अर्थव्यवस्थेची गति मंदावेल सन 2008 मध्ये हीच स्थिती निर्माण झालेली होती अमेरिकेतील गृह कर्ज योजनेतील थकीत कर्जामुळे सुरुवातीला तेथील वित्तीय क्षेत्र अडचणीत आले आणि मग सगळ्या जगातील वित्तीय रचना व अर्थव्यवस्था अडचणीत आल्या होत्या संभाव्य मंदीमुळे नेमकी त्याचीच पुनरावृत्ती होईल असा तो इशारा होता.

रशिया_ युक्रेन युद्ध, वाढती चलनवाढ आणि त्याचा परिणाम म्हणून आकाशाला भिडलेली महागाई यामुळे ही परिस्थिती बिघडत जाईल असेही बोलले जात आहे. आज मंदीच्या सावटाखाली नसलेल्या देशांना देखील या प्रमुख अर्थव्यवस्थेतील मंदीचा फटका जाणवेल आणि त्या अडचणीत येतील

या पार्श्वभूमीवर भारतीय अर्थव्यवस्थेचे भवितव्य काय? हा प्रश्न चर्चिला गेला रशिया- युक्रेन युद्धाचा भारतीय निर्यात धोरणावर परिणाम होईल उत्पादन क्षेत्र धोक्यात येईल. उत्पादन व सेवा क्षेत्रावर याचा परिणाम होईल अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची गती मंद होईल का? यावर मात करायची तर सरकार व राजकीय पक्षांनी आर्थिक शहाणपणाची कोणती भूमिका घेणे आवश्यक आहे. हाच या शोधनिबंधाचा विषय आहे

भारतीय अर्थव्यवस्थेची सद्यस्थिती:

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी सारखी संघटना जेव्हा भारताच्या वेगाने वाढत्या सार्वभौम कर्जाविषयी इशारा देते तेव्हा त्याकडे दुर्लक्ष करता येत नाही कारण नाणेनिधी सारखी संघटना भारताच्या अर्थव्यवस्थेविषयी कौतुक व बरे बोलते तेव्हा भारतातील राज्यकर्ते कौतुकाच्या माळा गळ्यातून काढण्यास तयार नसतात. भारतास वेगाने वाढणारे अर्थव्यवस्था असे नाणेनिधी किंवा जागतिक बँक यापैकी कोणी म्हटले की आपल्याला ही स्फुरण चढते समाज माध्यमे अर्थवटाराव अशी वक्तव्य जास्तीत जास्त वायरल करतात अशांची संख्या जास्त असल्यामुळे नाणेनिधीच्या या असा ही इशाराकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. भारत सरकारच्या डोक्यावरील कर्ज वाढत आहे लवकरच म्हणजे 20

28 पर्यंत त्याचा आकार सकल राष्ट्रीय उत्पन्ना इतका होईल असा इशारा आहे. सध्या भारत सरकारवरील टीका देशद्रोह ठरविली जात आहे. पण नाणेनिधी सारखी संस्था या कक्षेत येणार नाही व हा धोका पत्करूनही नाणेनिधी इशारा देत आहे. जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी देशांना विविध उपाय

शोधावे लागतात कर्ज काढणे त्यापैकी एक आहे ही वाढ 100% वर जाईल असे नाणेनिधीला वाटते आहे याचवेळी पर्यावरण बदलाच्या संकटामुळे जे उत्पात होत आहेत त्यातून उद्भवणाऱ्या परिस्थितीला सामोरे जाण्यासाठी सरकारांना अधिक खर्च करावा लागेल यासाठीही कर्ज काढावे लागेल याची जाणीव आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी करून देते. वास्तविक नाणेनिधीचा अहवाल तो काहीसा टीकात्मक असल्याने आपण त्यासाठी संघटनेला फटकारतोत त्याचवेळी आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचा अहवाल भारतीय अर्थव्यवस्थेविषयी बरेही बोलतो व यातच एक आशेचा किरण म्हणजे तेलाच्या आयातीवरील रशियाने दिलेली सूट आणि अन्नधान्यातील आपले स्वावलंबन नव्हे अतिरिक्त उत्पादन निर्यात करण्याची क्षमता. अशा परिस्थितीत राजकीय क्षेत्राने मात्र हुरळून न जाता काळजी घेणे गरजेचे आहे भाषा , प्रांत , जात धर्म अशा अस्मितांमध्ये राजकीय क्षेत्र गजबजलेले आहे. तीही बाब औद्योगिक व आर्थिक विकासाला मारत ठरते हा जगाचा अनुभव आहे त्यामुळे निवडणुकातील लोकांनूनय जपताना आर्थिक शहाणपणास सोडचिटी दिली जाणार हे निश्चित उघड आहे. आपण महासत्ता बनण्याची स्वप्न पाहतो व 80 टक्के लोकांना मोफत अन्न देतो व श्रीमंत राष्ट्रांच्या पंगतीस जाण्याचे स्वप्न बघतो हा विरोधाभास आहे. हे कमी होणे आवश्यक आहे. जमेची बाजू म्हणजे जागतिक विकासदर मंदावणार असून येत्या दोन वर्षात जगामध्ये भारताचा प्रभाव वाढणार आहे. कारण भारत पुढील दोन वर्षात सहा टक्क्याहून अधिक विकास साधून जगात सर्वात वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था राहिल असा अंदाज जागतिक बँकेने वर्तविला आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेची आर्थिक वाढ वर्ष 2025 मध्ये 6.4% आणि आर्थिक वर्ष 2026 मध्ये 6.5% वाढ होईल जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार गुंतवणुकीचा वेग काहीसा कमी राहिल पण त्याचा पाया मजबूत राहिल .सरकारी खर्च आणि कॉर्पोरेट बॅलन्स मुळे अर्थव्यवस्था अशीच मजबूत राहिल जागतिक बँकेने 2024 मध्ये सलग तिसऱ्या वर्षी जागतिक विकास दर मंदावण्याची शक्यता वर्तवली वर्तवली आहे 2024 मध्ये जागतिक विकास दर 2.4% पर्यंत घसरण्याची शक्यता आहे जगात संघर्ष कायमच आहेत युक्रेन आणि मध्यपूर्वी मध्ये होत असलेल्या संघर्षामुळे ऊर्जेच्या किमती वाढून महागाईवर नकारात्मक परिणामाची शक्यता कायम आहे. जागतिक बँकेच्या म्हणण्यानुसार उत्तर अमेरिका, युरोप आणि मध्ये आशियातील वाढ यंदा कमी राहिल एन. एस. ओ आणि रिझर्व बँक व्यतिरिक्त अनेक आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी देखील भारताच्या आर्थिक विकास दर मजबूत राहण्याचाच अंदाज सांगितला आहे चालू आर्थिक वर्षात सुमारे 7% टक्के वाढीचा दर आहे म्हणजे भारत सध्या जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था आहे. येत्या काही वर्षात जागतिक मंदीनंतरही भारताची वाढ कायम राहिल हा विश्वास जागतिक बँकेला वाटत आहे. या सर्वात हुरळून न जाता सरकार व राजकीय पक्षांनी आर्थिक शहाणपणाची कास धरायला हवी आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी केंद्राच्या डोक्यावरील कर्जाचा इशारा देत असताना आपली रिझर्व बँक राज्यावरील कर्जाचे वास्तव समोर मांडत आहे ते अधिक चिंताजनक म्हणायला हवे मागील तीनच महिन्यापूर्वी ऑक्टोबर नोव्हेंबर मध्ये आपल्या अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन यांनी आपल्या देशावर कर्ज कसे कमी करता येईल याबाबतच्या उपायांचा शोध घेत असल्याचे म्हटले होते याबाबत उगवत्या अर्थव्यवस्थांनी काय काय मार्ग चौकाले याचा आपण अभ्यास करत असल्याचेही त्या म्हणाल्या होत्या म्हणजे देशावरील कर्जाच्या संकटाची जाणीव अर्थमंत्र्याला आहे. त्यांच्या पुढच्या धोरणावरच देशाचे भवितव्य आहे.

समारोप:

तब्बल एक वर्षानंतर अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन यांनी विश्वास व्यक्त केलेला आहे. 2047 पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्था विकसित श्रेणीत जाऊन तीस लाख कोटी डॉलरचा टप्पा गाठील आणि वर्ष 2027- 28 पर्यंत जगातील तिसऱ्या क्रमांकाची मोठी अर्थव्यवस्था असेल .अमेरिका. चीन. जपान आणि जर्मनी नंतर भारतीय अर्थव्यवस्था पाचव्या स्थानी आहे. थेट परकीय गुंतवणुकीचे धोरण स्वीकारल्यामुळे परदेशी गुंतवणूक आकर्षित होत आहे. उद्योगमुख उद्योगांना गती मिळत आहे .यातूनच आपण देशाच्या स्वातंत्र्याच्या शताब्दी महोत्सवात विकसित राष्ट्राच्या श्रेणीत जाऊ असा विश्वास सिताराम यांनी व्यक्त केला आहे .असे झाले तर देशासाठी देशवासियांसाठी यासाठी ही बाब निश्चितच अभिमानास्पद असणार आहे. यासाठी आज विविध राजकीय पक्षांनी निवडणुकातील लोकांनी लोकानुनयी धोरणाचा त्याग करून परस्परात व्यापक सहमती व्यापक मत्स्यक्य सौहार्दाचे व्यवहार जपले पाहिजे तरच बिकट परिस्थिती व उद्भवणाऱ्या आव्हानाचा सामना करत या आर्थिक विकासाचे स्वप्न आपण साकार करू. देशाचे व अर्थ व्यवस्थेचे हेच भवितव्य आहे.

संदर्भ:

- १) दै. महाराष्ट्र टाइम्स, दिनांक 8 जानेवारी 2023
- २) दै. लोकसत्ता ,दिनांक 11 जानेवारी 2024
- ३) दै. देशोन्नती, 11 जानेवारी 2024
- ४) दै, सकाळ, 12 जानेवारी 2024
- ५) दै.लोकसत्ता, २५ डिसेंबर 2023

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०: संधी आणि आव्हाने

प्रा. डॉ. स्वामी विरभद्र गुरप्पा

सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, यशवंत महाविद्यालय, नांदेड.

केंद्र शासनाने विकसित भारताचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची आखणी केलेली आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळून आता ७५ वर्ष पूर्ण झालेली आहे. आता भारत स्वातंत्र्याच्या शताब्दी वर्षाकडे वाटचाल सुरू केलेला आहे. या पुढील २५ वर्षांच्या अमृतकालीन वाटचालीत विकसित भारताचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी शैक्षणिक वर्ष २०२४ व २०२५ या वर्षापासून भारतातील सर्वच राज्यांमध्ये तसेच महाराष्ट्रातल्या सर्वच विद्यापीठांमध्ये नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांची अंमलबजावणी करण्यावर भर देण्यात येत आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांच्या अंमलबजावणीतून विकसित भारताचे स्वप्न खऱ्या अर्थाने आपणास साकार करायचे आहे. विकसित भारताचे स्वप्न साकार करण्यात शिक्षण हे महत्वाचे आधारस्तंभ आहे. या आधारस्तंभाशिवाय विकसित भारताचे स्वप्न पूर्णत्वास जाणे शक्य नाही.

केंद्र सरकारला विकसनशील देशाकडून विकसित देश म्हणून भारताचे स्थित्यंतर करायचे आहे. त्यासाठी नेमक्या आणि दूरदृष्टी ठेवून दीर्घकालीन आणि लघुकालीन योजना आखण्यात आल्या. त्या दिशेने या नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची अमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

विकसित भारताचे स्वप्न पूर्ण करण्याची पहिली अट म्हणजे 'आत्मनिर्भरता' ही आहे. यासंदर्भात धोरणात्मक निर्णय नवीन शैक्षणिक धोरणात केल्याचे प्रकर्षाने आढळून येते. '२५वर्षानंतर भारत कसा असेल' हा दृष्टिकोन डोळ्यासमोर ठेवून धोरणात्मक नियोजन यापूर्वी शैक्षणिक क्षेत्रात कधीही झालेले नाही. परंतु हे नियोजन आताच्या सरकारने केलेले दिसून येते. जागतिक स्तरावरील अनेक प्रगत देशांनी अशा प्रकारचे दूरदृष्टी कोण ठेवून धोरणांची आखणी केली जाते उदा. २०४९ पर्यंत चीन कसा असेल याचे नियोजन चीनने २०१२ मध्येच केलेले होते. त्याचप्रमाणे विकसित असणाऱ्या लोकशाही प्रधान अमेरिकेतही राष्ट्रीय सुरक्षा विषयक धोरणाच्या दूरदृष्टी कोण पूर्वक धोरण आखले जाते. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधात राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०: संधी आणि आव्हाने याचा वेध घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

भारतात आता पहिल्यांदाच २०४७ भारत कसा असेल याचे धोरण बनविले जात आहे. यासाठी नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणीची आवश्यकता आहे. त्या दूरदृष्टीकोनातून आगामी काळात भारताला प्रामुख्याने रोजगार निर्मिती उत्पादन हब बनविण्याच्या दृष्टीने नियोजन करण्यात आलेले आहे यासाठी शिक्षणाची भूमिका ही अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते. भारत हा जगातील तरुणांचा देश म्हणून ओळखला जातो. भारतातील तरुणांना रोजगार उपलब्ध करून देणे स्किल बेस्ड शिक्षणाची सुविधा विकसित करणे यासाठी साधनसंपत्तीची आवश्यकता असते. भारताला ज्ञानाचे प्रमुख केंद्र बनविण्याच्या दृष्टीने पायाभूत सुविधांचा विकास करत साधन संपत्ती मजबूत करणे कौशल्य विकसित करणे शैक्षणिक प्रगती घडून आणणे आरोग्य आणि थेट परकीय गुंतवणूक वाढविणे अशा पाच आधार स्थानावर विशेष महत्त्व देण्यात येत आहे. उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी पायाभूत सुविधांवर भर दिला जात आहे. पायाभूत सुविधांवर भर दिलास त्यातून रोजगार निर्मिती वाढणार आहे. त्यामुळे कौशल्य विकास कार्यक्रमांला प्राधान्य दिले आहे. युवकांना कौशल्याने समृद्ध बनविण्यावर भर दिला आहे. या चारी आधारस्तंभासाठी शिक्षणाची नितांत आवश्यकता असते यासाठी नवीन राष्ट्रीय शिक्षणाची आखणी करण्यात आलेली आहे. या सर्व आधारस्तंभाचा पाया हा शिक्षण असल्यामुळे

नव्या शैक्षणिक धोरणांच्या अंमलबजावणीस प्राधान्य देऊन विकसित भारताचे स्वप्न आपणास साकार करायचे आहे. त्या दृष्टिकोनातूनच केंद्र सरकारने नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांचा जाणीवपूर्वक उल्लेख करत त्याच्या अमलबजावणीवर भर देताना दिसून येते. त्याचबरोबर निरोगी आरोग्याला प्राधान्य देत आरोग्य सुधारणेला भारतीय अर्थसंकल्पातून विशेष भर दिलेले आहे. भारतात गेल्या दहा वर्षात स्त्री शिक्षणाचे उच्च शिक्षणातील प्रमाण २८ टक्क्यांनी वाढलेली आहे. तर देशात साधारणतः ६६ कोटीच्या आसपास युवाशक्ती आहे. त्यातील ५० टक्के हा महिला गृहीत धरल्यास विकसित भारताचे नेतृत्व हे महिलांच्या आणि युवकांच्या हातात असणार आहे. या दृष्टिकोनातून युवक आणि महिला सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन दिले आहे. तसेच देशातील थेट परकीय गुंतवणूक कशी वाढेल यासाठी देखील पहिल्यांदाच दीर्घकालीन नियोजन करण्यात आलेले आहे.

शिक्षणावर भर देऊन मनुष्यबळ विकास युवकांना कौशल्य प्रशिक्षण आणि उच्च शिक्षण याला महत्त्व दिल्याने दुसऱ्या जागतिक महायुद्धात उध्वस्त झालेला जपान १९७० च्या दशकात जागतिक दुसऱ्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था बनणारा देश बनलेले होते. जागतिक स्तरावर अनेक विकसित देशांनी वापरलेल्या मॉडेलचा वापर आता भारतातही केला जाणार आहे. नव्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांच्या माध्यमातून अधिकाधिक रोजगार विमुख शिक्षण व्यवस्था कशी निर्माण करता येईल युवकांना कसे स्वावलंबी बनवता येईल या दृष्टीने पाऊले टाकली जात आहे. यासाठी युवकांचे शिक्षण शिक्षणाद्वारे गुणात्मक आणि संख्यात्मक विकास वय वर्ष १८ ते २३ वयोगटातील तरुणांचे उच्च शिक्षणातील प्रमाण वाढविणे भारतीय शिक्षणात ४०% अभ्यासक्रम कौशल्यावर आधारित अभ्यासक्रम सर्वच विद्यापीठांमध्ये राबविणे. केवळ विद्यापीठांमध्येच नव्हे तर प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, स्तरापासून कौशल्यावर आधारित अभ्यासक्रम व शिक्षण दिल्यावर भर देवून आगामी २५ वर्षांनंतर चा भारत कसा असेल. याचे पाऊलखुणा नव्या शैक्षणिक धोरणांच्या माध्यमातून दिसून येणार आहे.

कोणत्याही देशाचे भवितव्य शिक्षणावर अवलंबून असते आर्थिक सामाजिक सांस्कृतिक राजकीय विकासाची प्रक्रिया ही शिक्षणातूनच खऱ्या अर्थाने उभी रहात असते. टाटा देशाचे शैक्षणिक धोरण हे त्या त्या देशाच्या भविष्यासाठी विकासाचा एक पाऊल खुणाच असतो त्यामुळे कोणत्याही देशाने शिक्षण धोरणांचा आराखडा तयार करताना आगामी भविष्याचा वेध घेतलेला असतो. शिक्षणानेच देशाचे भवितव्य विकसित होते शिक्षणामुळे भविष्याच्या विकासाची दिशा प्राप्त होते भारत सरकारने २१ व्या शतकातील पहिले शैक्षणिक धोरण जाहीर केले १९८४ च्या धोरणानंतर तब्बल ३४ वर्षांनी नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण पुढे आले आहे. सध्या केंद्र सरकारने नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची सक्तीने अमलबजावणी करण्याच्या विचाराधीन असल्यामुळे त्यावर सर्वत्र चर्चा, विचार मंथन होताना दिसून येत आहे.

शिक्षण हे विषय समवर्ती सूची मध्ये जोडण्यात आल्यामुळे यावर केंद्र सरकारने केलेला कायदा हा राज्यांनी पाळलाच पाहिजे अशी सक्ती करता येत नाही. परंतु केंद्राने तयार केलेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांच्या विरोधात घटक राज्य सरकारांना कृती करता येत नाही. केंद्र सरकारने तयार केलेले नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० याच्या अंमलबजावणीसाठी राज्यांकडे पाठपुरावा करताना दिसून येते केंद्राने तयार केलेले शैक्षणिक धोरण काही राज्यांनी स्वीकारले आहे तर काही राज्य या नव्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाला विरोध करत आहेत. केंद्रात ज्या राजकीय पक्षांची सत्ता अस्तित्वात आहे त्याच राजकीय पक्षांची सत्ता घटक राज्यात अस्तित्वात आहे तेथे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ची अंमलबजावणीसाठी पाऊले उचललेली दिसून येतात महाराष्ट्र सरकारने देखील नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांच्या अंमलबजावणीसाठी पाऊल पुढे टाकलेले दिसून येते. या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांची अंमलबजावणी करताना मोठे आव्हान सरकार समोर आहे धोरणाचे

यशापेश धोरणाची अपेक्षित भूमिका लक्षात घेऊन कार्यरत मनुष्यबळाच्या अंमलबजावणीवर अवलंबून आहे त्यामुळे एकदम बदल घडवायचे असेल तर सक्षम व परिवर्तनीय मनुष्यबळ कुठून आणणार म्हणूनच या नव्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात मोठ्या प्रमाणात बदल सुचविले जात आलेले आहे काही संस्थांनी नव्याने उभारणी केली जाणार आहे धोरणात्मक पावले टाकायची म्हटली तर इतका मोठा निधी कुठून आणला आणणार त्यासाठी केंद्र सरकार राज्यांना निधी देणार का? प्रशिक्षित मनुष्यबळ कसे निर्माण करणार, यासारख्या असंख्य समस्यांना सामोरे जावे लागणार आहे.

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० हे ज्येष्ठ वैज्ञानिक डी.के.कस्तुरीनंदन यांच्या अध्यक्षतेखाली तयार करण्यात आलेली एक आदर्श व शिक्षण धोरण आहे. या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात सर्वांना समान शिक्षण, समानता, गुणवत्ता, परवडणारे शिक्षण, आणि उत्तरदायित्व या पाच आधारस्तंभांचा विचार करण्यात आलेला आहे. राजकीय शैक्षणिक धोरण २०२० अत्यंत व्यापक दृष्टिकोन डोळ्यासमोर ठेवून दूरदृष्टी पणाने, दीर्घकालीन उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण तयार करण्यात आलेला आहे. भारताची संस्कृती आणि उदयाचे उज्वल भवितव्य याचा संगम या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात घालण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. शिक्षण आनंददायी करण्याबरोबरच ते अधिकाधिक जीवनाभिमुख आणि रोजगारीमुख कसा होईल यावर भर देण्यात आलेला आहे. धोरण सशक्त आणि समर्थ शिक्षण व्यवस्था यावर उभी करणारी आहे. शास्वत विकासाचे ध्येय नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातून अमलात आणले जाईल. त्यामुळे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीकडे सर्वांचे लक्ष लागले आहे. यासाठी नव्या प्रगत अशा संस्थांची उभारणी आवश्यकता आहे त्याच प्रमाणे गुणवत्तेच्या दृष्टीने देखील कालबद्ध कार्यक्रम हाती घेण्याची देखील गरज आहे. असे केल्यास नव्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांच्या यशाची अपेक्षा उंचावेल. कोणत्याही धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी झाली तरच त्यातून निश्चितच परिवर्तन झालेले दिसून येईल. अन्यथा ती धोरण अपयशी ठरेल परिणामता आणखीन एक धोरण निर्माण करण्याची परिस्थिती निर्माण होईल.

आज घडीला देशात पाच कोटी पेक्षा अधिक मुले शिक्षणाच्या प्रवाहात सहभागी झालेले आहेत मात्र त्या मुलांना भाषिक व गणितीय साक्षरतेचा टप्पा पार करता आलेला नाही या पायाभूत साक्षरतेचा टप्पाच पार करताना आल्यास विद्यार्थी शिक्षणाच्या प्रवाहापासून तुटतो क्षमता आणि आकरणाची शक्यता अजिबात नसते जे शिकलो ते जर कळत नसेल तर पुढील शिक्षणात सहभागी होणे घडत नाही. त्यामुळे धोरणात या स्तरावरील बदल करताना पायाभूत व अंकित साक्षरतेचा केलेला विचार खूपच महत्त्वाचा आहे पहिले तीन वर्षे प्राथमिक शिक्षणाच्या वर्गाला जोडले आहे पहिल्या तीन वर्षात शिक्षणाच्या दृष्टीने पूर्वतयारी होण्याची शक्यता आहे या स्तरावरील शिक्षणाची प्रक्रिया सुरु झाली तर गुणवत्तेच्या आलेखात बदल होण्याची शक्यता अधिक आहे सध्याच्या प्राथमिक शिक्षणाचा आरंभ हा पहिलीपासून होतो या स्तरावर शरीराची स्नायूंची मनाची तयारी केली जाणार आहे अभ्यासक्रम आराखडा केंद्राने दिला आहे. राज्याने त्यासाठी टाळलेले पाऊले कौतुकास्पदच आहे.

गुणवत्तापूर्वक शिक्षण निर्माण करणे हे भारतासमोरील सर्वात मोठे आव्हान आहे भारतात उच्च शिक्षणाचा विस्तार लक्षात घेता १००० हजार विद्यापीठे सुमारे ४० हजार महाविद्यालय पावणेचार कोटी विद्यार्थी यात शिक्षण घेत आहेत शालेय स्तरावर १५ लाख शाळा २५ कोटी विद्यार्थी ८९ लाख शिक्षक आहेत देशाचा शिक्षणाचा विचार विस्तार इतका मोठा आहे भविष्यात धोरणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात उत्तम प्रशिक्षित शिक्षक लागणार आहेत त्यासाठी गुणवत्ता पूर्ण सेवा पूर्व अध्यापक विद्यालय आणि महाविद्यालय निर्माण करावी लागणार आहेत धोरणाने अपेक्षित केलेले परिवर्तन हे उत्तम व गुणवत्ता पूर्ण मनुष्यबळावर अवलंबून असणार आहे इतके मोठे मनुष्यबळ विशिष्ट काळात निर्माण करण्याचे मोठे आव्हान

आहे प्रत्येक टप्प्यासाठी अभ्यासक्रम आराखडा तयार करण्याचे केंद्र सरकार तयार करत आहे सेवांतर्गत शिक्षकांना दरवर्षी किमान ५० तास ऑनलाईन प्रशिक्षण दिले जाणार आहे शिक्षकांची प्रयोगाशीलता कल्पकता सर्जनशीलता याचे आदान प्रदान करण्याच्या दृष्टीने व चांगल्या प्रक्रियेच्या सार्वत्रिकरण करण्याच्या दृष्टीने व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे. शाळा समूह योजनेची अंमलबजावणी करण्याची उद्घोषणा ही करण्यात आलेली आहे. शिक्षकांची आजवर अशैक्षणिक कामातून शिक्षकांची सुटका झालेली नाही. ती झाली तर निश्चितच गुणवत्तेचे पाऊल टाकले जाऊ शकते. धोरणाने अपेक्षित केल्याप्रमाणे साध्य झाले तर गुणवत्ता उंचावण्यास मदत होईल. नेतृत्वगुण आणि व्यवस्थापन या क्षेत्रात विशेष नैपुण्य दाखवणाऱ्या शिक्षकांना शासनाच्या विविध प्रशिक्षण संस्था, प्रशासकीय संस्थेत काम करण्याची संधी मिळणार आहे. मात्र या संदर्भातील प्रक्रिया कशी होणार आहे. कोणती पदे या माध्यमातून भरली जाणार आहेत हे अद्याप समोर आलेली नाहीत. गुणवत्तेच्या आधारे बढती मिळू लागल्यास प्रेरणा निर्माण होण्यास मदत होईल. बढतीसाठी कोणती, कोठे व किती पदे राखीव असणार आहेत. याबाबत देखील अद्याप स्पष्टता दिसून येत नाही. त्याबद्दलही शासनाने स्पष्ट भूमिका घेणे गरजेचे आहे.

मात्र भाषेतून शिक्षण:-

मात्र भाषेतील शिक्षणाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याचे आव्हान आहे. शिक्षणाचा संबंध नोकरीशी आहे. इंग्रजी भाषेला प्रतिष्ठा आहे त्यामुळे इंग्रजी भाषेचे महत्त्व समाज मनात रुजले आहे त्यावेळी मराठी भाषेचे महत्त्व कसे रुजविणार हा खरा प्रश्न आहे आपल्याला संस्कृत आणि इतर राज्यांच्या भाषा शिकण्याची संधी आहे राज्यात कोणत्या भाषा शिकवल्या जाणार कोणत्या भाषेला पर्याय म्हणून येणार या विषयाची अध्ययन पण सुविधा त्यासंबंधीचे धोरणे देखील यायला हवीत त्यासंदर्भातील विषय सूची जाहीर झालेले नाही सध्या बोलीभाषा हा शिक्षणात अडथळा वाटतो मात्र भाषेतील धोरणातील भूमिका अत्यंत स्वागत हा आहे त्यामुळे ग्रामीण वनवासी डोंगरी भागातील विद्यार्थ्यांचे शिक्षण होण्यास मदत होणार आहे भाषेमुळे शिक्षण होण्यास मदत होणार आहे

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील अभ्यासक्रम:-

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी करताना अभ्यासक्रम निर्धारित करताना देखील विद्यार्थ्यांवर अभ्यासक्रमाचे ओझे कमी करू खेळ, कृती व संशोधन शोध यावर आधारित अभ्यासक्रम तयार करण्यावर भर देण्यात आलेला आहे. त्याचप्रमाणे संबोध, आकलन, उपाययोजना यावर भर देऊन गणितीय दृष्टिकोन, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, सर्जनशील विचार, चिंतनशील विचार, सहसंबंधात्मक अध्ययन, संवाद कौशल्य इत्यादींवर आधारित अभ्यासक्रम तयार केले जातील. केवळ पाठांतर करून परीक्षेत मिळणाऱ्या गुणांचे अवास्तव महत्त्व कमी करून कौशल्य व क्षमता विकास करण्यावर भर देण्यात येणार आहे. अध्ययन निष्पत्तीच्या आधारे मुलांची गुणवत्ता तपासली जाणार आहे. केवळ गुण न नोंदविता क्षमता, कौशल्य विकास, विकसनाची स्थिती, प्रगती पुस्तकात नोंदवून विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाच्या प्रक्रियेला चालना दिली जाणार आहे. त्याचप्रमाणे बहुविद्याशाखीय अभ्यासक्रमाची निर्मिती केली जाईल. विद्यार्थ्यांना विषय निवडीचे स्वातंत्र्य बहाल करण्यात येतील.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांचे मूल्यांकन:-

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार विद्यार्थ्यांचे मूल्यांकन करताना ते बहुआयामी असणार आहे. विद्यार्थ्यांच्या मूल्यांकनामधील गुणाचे महत्त्व कमी करून बहुआयामी मूल्यांकनाची संकल्पना स्वीकारण्यात येईल. अशी तरतूद राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये करण्यात आलेली आहे. यात स्वयंमूल्यांकन,

स्वाहाध्यायी मूल्यांकन, शिक्षण मूल्यांकना बरोबरच विद्यार्थ्यांचे भावनात्मक, सामाजिक, बोधात्मक, क्रियात्मक, प्रगतीच्या आधारे सातत्यपूर्ण मूल्यांकन करण्यावर भर दिला जाईल.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण शिक्षक प्रशिक्षण:-

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात विद्यार्थ्यांबरोबरच शिक्षकांच्या सातत्यपूर्ण प्रगतीसाठी व विकासाच्या अनुषंगाने त्यांना सक्षम बनविण्याच्या दृष्टीने नियमितपणे प्रशिक्षणाचे आयोजन करून गुणवत्तेवर आधारित पदोन्नतीस प्रोत्साहन देण्यात येणार आहे. बहुविद्याशाखीय अभ्यासक्रमाचा समावेश केल्यामुळे त्यानुसार शिक्षकांना वेळोवेळी प्रशिक्षण दिले जाईल. शिक्षकांमध्ये गुणवत्ता वाढविण्याच्या दृष्टीने वेगवेगळ्या परीक्षेला बळकटी देण्याच्या दृष्टीने नवीन शैक्षणिक धोरणात भर देण्यात आलेला आहे. गुणवत्ता पूर्ण शिक्षकांची निवड करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केला जाणार आहे.

प्रशासकीय जबाबदारी:-

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ची प्रभावीरीत्या अंमलबजावणी करण्यासाठी देश व राज्य पातळीवरील जबाबदारीचे विभाजन करण्यात आलेले आहे. त्यातील नवीन अभ्यासक्रम निर्मितीचे कार्य राष्ट्रीय संशोधन व प्रशिक्षण परिषद आणि राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद महाराष्ट्र राज्य, पुणे. या संस्था करणार आहेत. त्याप्रमाणे शिक्षक प्रशिक्षणाची जबाबदारी राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद महाराष्ट्र राज्य, पुणे. या संस्थेकडे आहे. राज्यातील सर्व शाळांमध्ये नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी समन्वय यंत्रणा मॉडेल म्हणून शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग कार्यरत आहे. तसेच महाविद्यालयीन पातळीवर त्याची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्यातील सर्व विद्यापीठ व महाविद्यालयांवर जबाबदारी सोपविण्यात आलेली आहे.

इतर विभागाची जबाबदारी:-

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ची प्रभावी अंमलबजावणी राज्यामध्ये होण्यासाठी शालेय शिक्षण विभागाबरोबरच, उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग म्हणजेच विद्यापीठ शिक्षण विभागा बरोबरच इतर विभागांच्या सहकार्याची आवश्यकता आहे. शालेय शिक्षण विभागासोबतच राज्यातील काही शाळांचे प्रशासकीय नियंत्रण इतर विभागांच्या अंतर्गत असल्यामुळे या धोरणाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी सर्व संबंधित विभागांना समन्वय, सह नियंत्रण व मार्गदर्शन करण्याचीही आवश्यक आहे. तरच खऱ्या अर्थाने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांची प्रभावीरीत्या अंमलबजावणी करता येईल.

महिला व बाल विकास विभाग:-

अंगणवाडी, बालवाडी, व पूर्व प्राथमिक शिक्षणाचे प्रशासकीय नियंत्रण हे महिला व बालकल्याण विकास विभागाच्या आधीन आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये केंद्र शासनाने शिक्षण क्षेत्रात रचनात्मक बदल केल्यामुळे पूर्व प्राथमिक शिक्षणाचा समावेश शालेय शिक्षणात करण्यात आल्यामुळे अंगणवाडी, बाल वाटिका, बालवाडी यांचे एकात्मिकरण करण्याच्या अनुषंगाने महिला व बालकल्याण विकास विभागाचा सहभाग महत्त्वपूर्ण आहे.

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्यता विभाग:-

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० च्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्यता विभागाकडून खाजगी व शासकीय आश्रम शाळा तसेच वस्तीग्रह चालविले जातात. या विभागांतर्गत असलेल्या शाळांमध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी व सर्व समावेश शिक्षण उपलब्ध करून देण्यासाठी, दिव्यांग विद्यार्थ्यांना राष्ट्रीय शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात

सहभागी करून घेण्यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणास पाठपुरावा करावा लागेल. दिव्यांग विद्यार्थ्यांना देखील समान संधी उपलब्ध व्हावी यासाठी या विभागाची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे.

इतर मागास बहुजन कल्याण विभाग:-

विमुक्त जाती व भटक्या जमातीसाठी असलेल्या शाळांमध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी सदर विभागाचा सहभाग ही आवश्यक आहे. आदिवासी विकास या विभागाकडून खाजगी व शासकीय आश्रम शाळा तसेच वस्तीग्रह चालविल्या जातात.या विभागांतर्गत असलेल्या शाळांमध्ये तसेच त्या भागामधील असलेल्या अंगणवाडी, बालवाडी, बाल वाटिका यांचे एकात्मिकरण या शाळांमध्ये करून, त्या पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक शिक्षणाचे बळकटीकरण करण्याच्या दृष्टीने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०ची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी या विभागाचा सहभाग असणे आवश्यक आहे.

सारांश:-

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० च्या प्रभावी अंमलबजावणीची संधी आणि आव्हाने यासाठी विविध विभागात समन्वयाची आवश्यकता आहे. विविध विभागातील समन्वयाअभावी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील विसंगती आपणास दूर करता येणार नाही. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या अमलबजावणीत निर्माण होणाऱ्या संधी आणि आव्हाने सोडविण्यासाठी विविध समित्याने सातत्याने प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी शिक्षक, प्राध्यापक यांच्या शिक्षण व प्रशिक्षण घडवून आणण्यावर भर देण्याची गरज आहे. केवळ शिक्षकांच्या द्वारे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण प्रभावीरीत्या अमलबजावणी केली जाऊ शकते. यासाठी शिक्षकांना अनेक संधी आणि आव्हानावर मात करत या शैक्षणिक धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी अधिकची मेहनत करावी लागेल. यासाठी शासन पातळीवर त्यास प्रोत्साहनही द्यावे लागेल. सर्व विभागांनी समन्वय साधून शिक्षक प्राध्यापक विद्यार्थी पालक यांना विश्वासात घेऊन नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण अंमलबजावणी केल्यास निश्चितच यशस्वी होईल यात काही शंका नाही. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी झाल्यास निश्चितच राष्ट्र,राष्ट्रीय एकात्मता आणि राष्ट्राची प्रगती होईल. भारत हा तरुणांचा राष्ट्र आहे. या तरुणांना रोजगार उपलब्ध करून त्यांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी नवीन शैक्षणिक धोरण उपयुक्त ठरेल.

संदर्भ सूची :

- १) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०, शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार.
- २) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०, शिक्षण मंत्रालय, महाराष्ट्र सरकार.
- ३) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण२०२०, विद्यापीठ अनुदान आयोग, भारत सरकार.
- ४) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण२०२०, उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र सरकार.
- ५) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण२०२०, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक विभाग, महाराष्ट्र सरकार.
- ६) वर्तमानपत्रे

“प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना और महिलाओं के लिए रोजगार के नए अवसर एक अध्ययन”

प्रो. कंचन ससाणे

सहायक प्राध्यापक अर्थशास्त्र
शास. माधव महाविद्यालय, उज्जैन
मो.न. 7697304200

E-Mail : kanchansasane1@gmail.com

शोध सारांश :-

कौशल विकास एवं उद्यमिता को भारतीय अर्थव्यवस्था का मजबूत स्तम्भ बनाने के लिए प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना संपूर्ण देश में प्रारंभ की गई। चूँकि ग्रामीण अर्थव्यवस्था देश की संपूर्ण अर्थव्यवस्था का मजबूत स्तम्भ है। अतः ग्रामीण विकास एवं ग्रामीण युवाओं को उनके कौशल को निखारने एवं इस कौशल को रोजगार के साधन के रूप में आगे बढ़ाने के लिए PMKVY योजना एक मील का पत्थर साबित हो सकती है। भारतीय ग्रामीण क्षेत्रों में रोजगार निर्माण करने वाले विभिन्न क्षेत्र चाहे वह कृषि या उससे संबंधित व्यवसाय ही क्यों न हो। साथ ही हस्तशिल्प, हथकरघा, उद्योग इत्यादि हेतु कौशल को विकसित करने के लिए PMKVY योजना महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकती है।

शब्द कुँजी :-

रोजगार निर्माण, हस्तशिल्प अर्थव्यवस्था, प्रशिक्षण, ग्रामीण बेरोजगारी, तकनीकी व्यवसाय, प्रतिस्पर्धा।

प्रस्तावना :-

किसी भी अर्थव्यवस्था का आधार आर्थिक क्रिया कलापों में महिला-पुरुषों की समान भागीदारी और उनका उत्पादकीय इन्पुट होता है। वहीं भारतीय संदर्भ में महिलाओं की आर्थिक क्रिया कलापों में भागीदारी प्रारंभ से ही एक सुधारात्मक चिन्तन का विषय रहा है। इसे हम दीर्घकालिक प्राथमिकता के दौर पर समय-समय पर देखते आ रहे हैं। जहाँ तक ग्रामीण क्षेत्रों में महिलाओं की स्थिति का प्रश्न है, वह तो और भी विचारणीय एवं चिंता का विषय प्रारंभ से रहा है। चूँकि ग्रामीण अर्थव्यवस्था भारत की राष्ट्रीय आय में एक महत्वपूर्ण योगदान देती है, वहाँ पर ग्रामीण महिलाओं को अच्छे एवं योग्य आजीविका के साधन मुहैया कराना एक बड़ी चुनौती है। सेन्टर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकोनॉमी CMIE की

एक रिपोर्ट के अनुसार ग्रामीण महिलाओं की श्रम भागीदारी दर मार्च 2022 में मात्र 9.92 प्रतिशत थी, जबकि पुरुषों के लिए यह 67.24 प्रतिशत थी। ग्रामीण क्षेत्रों में महिलाएँ अधिकतर कृषि क्षेत्र में प्राथमिक कार्य करती नजर आती है।

चूँकि महिलाओं की स्थिति आज भी सामाजिक आर्थिक रूप से पिछड़ी हुई है। खासकर ग्रामीण क्षेत्रों में वे आज भी अपने अस्तित्व की तलाश को लेकर संघर्ष कर रही हैं। वर्तमान में भी शिक्षा प्राप्ति में पुरुषों की तुलना में महिलाओं को कम अवसर प्राप्त होते हैं। वहीं महिलाओं का स्कूल ड्रॉपआउट रेट भी अधिक है। अतः उन्हें आत्म निर्भर बनाने एवं आर्थिक रूप से सशक्त करने के लिए ऐसी योजनाओं की भूमिका सकारात्मक परिणाम देने वाली हो सकती है।

ग्रामीण क्षेत्रों में महिलाओं के लिए रोजगार :-

भारतीय अर्थव्यवस्था में ग्रामीण क्षेत्रों में जहाँ कृषि क्षेत्र सर्वाधिक रोजगार प्रदान करने वाला क्षेत्र रहा है, परन्तु वर्तमान में अर्थव्यवस्था में कृषि का योगदान शनैः शनैः कम होता जा रहा है। अतः कृषि से अलग अन्य कार्यों में रोजगार की तलाश ग्रामीण मानव संसाधनों की प्राथमिकता बन गई है। इस संदर्भ में अस्थिर प्रवृत्ति के साथ कम रोजगार के अवसर देखे जा रहे हैं। ग्रामीण महिलाओं के लिए रोजगार की दर 2021-22 में 27 प्रतिशत थी। महिलाएँ अवैतनिक कार्य जैसे घरेलू कार्यों, सब्जी उगाने, मुर्गी पालन एवं अन्य घर में रहकर किये जाने वाले कार्य जिसके बदले कोई वेतन नहीं मिलता शामिल हैं। वहीं ग्रामीण महिलाएँ लगभग 1/3 महिलाएँ पारिवारिक उद्यमों में अवैतनिक सहायक के रूप में कार्य करती हैं। विनिर्माण क्षेत्र में मान्यता प्राप्त कामगारों में महिलाओं की हिस्सेदारी मात्र 5.3 प्रतिशत थी। 15-49 कार्यबल आयु वर्ग में लगभग 32 से 34 प्रतिशत महिलाएँ कार्यरत हैं, परन्तु अचंभित करने वाली बात यह है कि 15 प्रतिशत कामकाजी महिलाओं को उनके कार्य के अनुरूप भुगतान ही नहीं मिलता है।

ग्रामीण क्षेत्रों में रोजगार विविधता लाने के लिए सरकारी प्रयास :-

दीनदयाल अंत्योदय योजना, महात्मा गाँधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गारंटी योजना, दीनदयाल उपाध्याय ग्रामीण कौशल योजना, ASHA, आंगनवाड़ी (PM Poshon), बैंकिंग कॉस्पोडेस सखी आदि।

ग्रामीण महिलाओं के लिए PMKVY योजना :- PMKVY योजना के तहत भारत सरकार द्वारा महिला औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थानों और क्षेत्रीय व्यावसायिक प्रशिक्षण संस्थानों के

नेटवर्क के माध्यम से प्रशिक्षण प्रदान किया जा रहा है। स्वरोजगार के लिए प्रोत्साहित करने हेतु विभिन्न योजनाएँ एवं सहायता कार्यक्रम संचालित कर रही है, कुछ मुख्य योजनाएँ/कार्यक्रम इस प्रकार हैं—

- I. PMKVY योजना के तहत भारत सरकार महिला औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थानों और क्षेत्रीय व्यवसायिक प्रशिक्षण संस्थानों के नेटवर्क के माध्यम से प्रशिक्षण प्राप्त किया जा रहा है।
- II. महिलाओं को आर्थिक रूप से सुदृढ़ बनाने के लिए 81 प्रतिशत ऋण अर्थात् 10 लाख से 1 करोड़ रुपये स्टैन्ट अप इंडिया के तहत उपलब्ध कराए जा रहे हैं।
- III. मुद्रा योजना के अंतर्गत महिला उद्यमियों (महिलाओं द्वारा संचालित उद्यम) में 10 लाख रुपये मंजूर किये जाते हैं।
- IV. राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका मिशन के अंतर्गत 9 करोड़ महिलाएँ 83 लाख महिला स्व-सहायता समूहों से जुड़ी हुई हैं।
- V. कृषि वस्तुओं के लिए एक ऑनलाईन ट्रेडिंग प्लेटफॉर्म, किसान कॉल सेंटर विपणन की विभिन्न समस्याओं का समाधान प्रस्तुत करने का एक बढ़िया साधन उपलब्ध है।
- VI. राष्ट्रीय सहकारी विकास निगम महिला सहकारी समितियों के उत्थान में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है। महिलाएँ खाद्यान्न प्रसस्करण, तिलहन, वृक्षा रोपण, मत्स्य, पालन, पशुपालन, हथकरघा आदि गतिविधियाँ सहकारी समितियों में संलग्न हैं।

प्रधानमंत्री कौशल विकास केन्द्रों के माध्यम से उचित प्रशिक्षण लेकर महिलाएँ ग्रामीण हो या शहरी दोनों रुचि एवं योग्यता के अनुसार प्रशिक्षण लेकर अपना स्वरोजगार सृजन कर सकती हैं या अच्छी आय प्राप्ति वाले रोजगार कार्यों को चुनने में सफल हो सकती हैं। ग्रामीण एवं शहरी दोनों स्थानों पर परम्परागत एवं घरेलू रोजगार के अवसर सीमित होते जा रहे हैं।

प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना के अंतर्गत लगभग 450 विभिन्न प्रकार के रोजगार/स्वरोजगार हेतु प्रशिक्षण दिया जा रहा है।

भविष्य के रोजगार और उद्योग आधारित पाठ्यक्रम :- लगभग 450 नौकरियाँ ऐसी हैं, जो महिलाओं के कौशल प्रशिक्षण पर केन्द्रीत हैं। स्किल इंडिया उद्योग नए जमाने की नौकरियों में महिलाओं की भागीदारी को प्रोत्साहित कर रहा है। इसमें आर्टिफिशियल

इंटेलीजेंस, 3डी प्रीटींग डेटा 'एनालिटिक्स' के साथ ही कठिन कौशल वाले वैल्डींग, ऑटोमोबाईल, मैकेनिक के काम भी शामिल है।

“समावेशी विकास के लिए सभी स्तरों पर कुशल मानव संसाधन अनिवार्य है।” अतः युवाओं को सैद्धांतिक शिक्षा के साथ ही व्यावहारिक ज्ञान भी भविष्य में रोजगार के साधन प्राप्त करने के लिए एक महत्वपूर्ण आवश्यकता है। इसलिए कौशल प्रशिक्षण को एक ही समय में शिक्षा तथा रोजगार से जोड़ने की आवश्यकता है। इस हेतु सरकारी एजेन्सियों के साथ ही नीजी क्षेत्र एन.जी.ओ. एवं अन्य प्रशिक्षण देने वाली स्वतंत्र संस्थाओं आदि को जोड़ने एवं समान महत्व दिए जाने की आवश्यकता है। इसी प्रकार महिलाओं को अपने पारंपरिक वातावरण, सामाजिक बंधनों एवं उनकी आर्थिक परेशानियों इत्यादि को भी ध्यान में रखना अतिआवश्यक है। अतः कौशल प्रशिक्षण की समस्त सुविधाओं को विस्तृत करने की ही आवश्यकता नहीं है, वरन् अंतर्राष्ट्रीय मंच पर प्रतियोगिता करने के लिए उच्च प्रकार के कौशल की गुणवत्ता को बढ़ाना भी एक बड़ी चुनौती है।

श्रम ब्यूरो की 2024 की रिपोर्ट के अनुसार भारत में औपचारिक रूप से कुशल कार्यबल का वर्तमान आकार केवल 27 है।

अतः कौशल विकास योजनाएँ कौशल एवं ज्ञान की अभिवृद्धि के साथ ही पारम्परिक रोजगार के साधनों से अलग हटकर कुछ नये एवं आधुनिक रोजगार के तरिकों को तलाशने और तराशने हेतु एक मील का पत्थर साबित होगी ऐसी आशा है।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची :-

- 1) निहारिका कुमार, जून 2019, “महिलाओं के विकास में कौशल विकास की भूमिका, जनरल ऑफ एडवान्सेस एण्ड स्कॉलरली रिसर्चेस इन अलॉएड एजुकेशन।
- 2) निध अग्रवाल, 13 अगस्त, 2016, “महिला विकास योजनाए व कार्यक्रम”।
- 3) कौशल विकास एवं उद्यमिता मंत्रालय, 8 मार्च, 2019, “कौशल भारत अभियान के तहत महिलाओं पर दिया गया विशेष ध्यान”, प्रेस इन्फार्मेशन ब्यूरो गवर्नमेंट ऑफ इंडिया, दिल्ली।
- 4) महिला एवं बाल विकास मंत्रालय, नवम्बर, 2017, “भारत सरकार महिला शक्ति केन्द्र स्किम कार्यान्वयन दिशा निर्देश, नई दिल्ली।
- 5) वानी अग्निहोत्री, 21 सितम्बर, 2020, “ग्रामीण भारत में महिला सशक्तिकरण का लेखा-जोखा”।

- 6) कौशल एवं उद्यमिता मंत्रालय, अधतन 2/3/2022, (2016–2020)।
- 7) डॉ. राकेश शर्मा, 2005, “महिला विकास एवं राजकीय योजनाएँ” रितु पब्लिकेशन, आमेर रोड़, जयपुर।
- 8) लवानिया एम. एम. 2004, “भारतीय महिलाओं का समाजशास्त्र, “रिसर्च पब्लिकेशर्स, जयपुर।
- 9) डॉ. राकेश द्विवेदी, 2005, “महिला सशक्तिकरण चुनौतिया एवं रणनीतिया”, पूर्वास प्रकाशन, भोपाल।
- 10) महेन्द्रनाथ पांडेय, 19 मार्च, 2020, कमल सन्देश।
- 11) डॉ. तूलिका चन्द्रा, जून 2016, “कौशल विकास एवं महिला सशक्तिकरण”, शोधमंथन वॉल्यूम 9।
- 12) डॉ. रोहित मिश्र, 2011, “समान कार्य एवं महिला सशक्तिकरण”, राजस्थान हिंदी ग्रंथ अकादमी, जयपुर।
- 13) कमलेश मीना, जून 2011, “महिलाओं के सशक्तिकरण में जनसंचार की भूमिका”।
- 14) वाणी अग्निहोत्री, 21 सितम्बर, ग्रामीण भारत में महिला सशक्तिकरण का लेखा-जोखा।

सोनाली भैय्यासाहेब शिंदे (पी.एच.डी.संशोधक विद्यार्थी)
रवींद्र बबनराव गरुड ,
प्लॉट नंबर ५२,
ज्ञानेश्वर नगर ,एकविरा चौक ,
पाईपलाईन रोड ,सावेडी ,अहमदनगर.
Email:sonali17garud@gmail.com
Contact:7588607559

समाज सुधारक गोपाळ गणेश आगरकर

पाश्चात्य ज्ञानामुळे समाजात परिवर्तन झाले पाहिजे. ग्रंथप्रामाण्यापेक्षा बुद्धिप्रामाण्याची कास धरली पाहिजे व विवेकाने, तारतम्याच्या आधारे नवीन तत्वांचा स्वीकार करायला पाहिजे. आपल्या जुन्या अनिष्ट रुढींमुळे समाजाला फायदा होण्यापेक्षा नुकसानच होत आहे. त्या आचारांना आपण फाटा द्यायला हवा व जे योग्य आहे समाजासाठी हितकारक आहे त्याचा आपण स्वीकार केला पाहिजे. सामाजिक रुढ परंपरेविषयी असेच सडेतोड विचार आगरकरांनी आपल्या निबंधात मांडले आहेत. आपली संस्कृती अतिप्राचीन आहे. प्रगत संस्कृतीचे आपण वारसदार आहोत, मात्र तिच्यात आपल्या स्वार्थासाठी काही समाजकंटक लोकांनी अनिष्टतेचे स्तोम माजवले आहे. त्यामुळे तिला अवकळा प्राप्त झाली आहे. मात्र आपल्या मूळ संस्कृतीविषयी व तिच्यात असणाऱ्या कला, साहित्य, सण, उत्सव या सर्व प्रकारांविषयी आगरकर अभिमानाने लिहितात व त्याचे महत्त्व विशद करतात.

दैवत कल्पना:

समाजात रुढ असलेल्या अंधश्रद्धांवर, वाईट प्रथांवर, देवदेवतांविषयी असणाऱ्या चुकीच्या समजुतींवर आगरकरांनी तीव्र शब्दांत ताशेरे ओढले आहेत. अत्यंत चिडून व संतापून ते आपले विचार वृत्तपत्रातून निबंधांद्वारे व्यक्त करतात. आगरकर आपल्या 'देवता व देवतोत्पत्ति' या निबंधाद्वारे देवांविषयी विचार व्यक्त करतात. समाजात कशा प्रकारे वाईट व चुकीचे समज रुढ होऊन बसले आहेत याविषयी मतप्रदर्शन करतात. त्यासाठी ते विविध देशांतील तत्त्ववेत्त्यांच्या निबंधांचा दाखला देतात. आगरकर म्हणतात, "बालकाला ज्याप्रमाणे काल्पनिक गोष्ट खऱ्या भासतात, मात्र वय, ज्ञान व अनुभव वाढल्यावर त्या लोप पावतात. त्याप्रमाणे मनुष्यजातीची ही बाल्यावस्था आहे. त्यांच्या ठिकाणी विलक्षण कल्पनांचा उगम झाला आहे. उदा. शुभाशुभ, ग्रहणे, प्राणीमात्रांशी संबंधित संकेत, पिशाच कल्पना इ. जशीजशी मनुष्याच्या ज्ञान व अनुभवात वृद्धी होत जाईल तशीतशी त्याची विवेकशक्ती जागृत होऊन त्याच्या ठिकाणी शुद्ध कल्पनांचा संभव होईल."¹

आगरकरांच्या मते, "व्यक्तीला विवक्षित स्थितीत विवक्षित कल्पना सुचल्या पाहिजेत."² ज्याप्रमाणे बाल्यावस्थेत व्यक्ती ज्या कल्पना करतो कालांतराने त्या लोप पावतात. तसेच मनुष्यजातीत सुद्धा ही बाल्यावस्था असते. मात्र या अवस्थेतून पुढे जाणारे लोक मागे राहिलेल्या अंधश्रद्धाळू (बाल्यावस्थेतील) समाजाला नावे ठेवता कामा नये अशी त्यांची इच्छा आहे. मूर्तिपुजेचा धिक्कार करताना आगरकर ग्रीक लेखकाचे उदाहरण देतात, त्या लेखकाच्या मते "व्याघ्रादि हिंस्त्र पशूस देवतांची कल्पना आहे किंवा नाही हे सांगवत नाही. पण असलीच तर त्यांच्या देवता पर्वतांच्या गुहांत दिवसां पडून राहणाऱ्या, रात्री भक्ष्य मिळविण्यासाठी गोठ्यांवर, मेंढ्यावर, कळपातून चुकून मागे राहिलेल्या इकडे तिकडे भटकणाऱ्या गैरसावध हरणा, गाई- म्हशीवर हल्ला करणाऱ्या तीव्र दाढांच्या, प्रचंड सामर्थ्याचा व प्रखर नखायुधाच्या स्वप्रतिमा असतील."³ याद्वारे आगरकरांना असे सांगायचे आहे की, या सर्व कल्पना मानवाने निर्माण केल्या आहेत. पशु, पक्षी, प्राणी यांना त्यांचा गंधही नसतो. आपण एखाद्या वाटोळ्या दगडाला शेंदूर फासतो, मनुष्यकृती सुंदर संगमरवराची मूर्ती घडवून त्यापुढे नतमस्तक होतो किंवा बंद खोलीत डोळे मिटून, गुडघे टेकून विचारमग्न होतो; मात्र आपल्या संकुचित बुद्धिसामर्थ्यापुढे विश्वाच्या अफाट पसाऱ्याचे क्षेत्र अमर्याद आहे, त्याचे आकलन आपल्याला होत नाही.

कोणतीही लहानमोठी जडवस्तू, वनस्पती, प्राणी किंवा निराकार देवता यापैकी कोणाचेही पूजन मनुष्य करित असला, तरी त्याच्या सर्व प्रकारच्या पूजनात एक गोष्ट साधारण असते ती ही की, ज्या

वस्तूची तो पूजा करीत असतो ती वस्तू निदान त्यावेळी तरी त्यास स्वतःहून विशेष प्रबळ आणि आपले हित किंवा अहित करण्यास समर्थ अशी आहे, असे तो मानतो यात शंका नाही. आपल्यापेक्षा जो प्रबळ, अधिक शक्तिमान आहे त्याच्यापुढे आपण नतमस्तक होतो. कोणत्याही वस्तूला देव मानून आपण पूजा करतो यामागे आपला हेतू हा असतो की, आपल्यावर केलेल्या उपकारांबद्दल आभार प्रदर्शित करणे किंवा आपल्यावर कोणतेही उपकार करू नये. याव्यतिरिक्त कोणताही हेतू महत्त्वाचा नसतो. आगरकरांच्या मते, देवता आणि पूजा या दोन शब्दांशी सामर्थ्याधिक्य व बलहिनता या बाबी संबंधित असतात. भाविक व श्रद्धाळू बलहीन असल्यामुळे व देव, देवता सामर्थ्यवान असल्यामुळे त्यांच्या पुढे नम्रतेने झुकतात. देव, देवता मनुष्याने निर्माण केल्या आहेत, याची आगरकरांना खात्री आहे. त्यांच्या मते देवता अनेक प्रकारच्या आहेत. जळी, काष्टी व पाषाणी देवता भरल्या आहेत. जिवंत झाडात व जनावरांच्या शरीरात अनेक देवतांचा संचार होत आहे. अशी कोणतीही वस्तू नाही की जिला देवता करून सोडले नाही. 'सृष्टीतील सचेतन व अचेतन पदार्थांच्या ठिकाणी प्रबळ गुण आहे, असे मानून त्याला देवता मानणे हे देवतोत्पत्तीचा एक प्रकार आहे व प्रबल पुरुषांसच जिवंतपणी आणि मरणोत्तर देव कल्पून त्यांचे पूजार्चन करणे हा देवतोत्पत्तीचा दुसरा प्रकार आहे.'^४ नद्या, पर्वत, ग्रह, तारे, धान्ये, हत्यारे वगैरेची पूजा तसेच बेल, वड, उंबर, तुळस यांची पूजा, पुनः गाय, बैल, साप, हनुमंत व गरुड यांची पूजा या सर्व प्राणी वनस्पती देवतोत्पत्तीच्या पहिल्या प्रकारात येतात. राम, कृष्ण, गणपती, ज्ञानदेव, अक्कलकोटचे स्वामी यांच्या पूजा देवतोत्पत्तीच्या दुसऱ्या प्रकारात येतात. या दोन देवतोत्पत्ती एका पाठीमागून एक होतात असा नियम नाही, त्या समकालीनही असतात. त्यांत मुख्य भेद हा आहे की, पहिल्या प्रकारच्या देवतोत्पत्तीत मनुष्यच देव बनून जातो! आगरकरांनी आपल्या निबंधात मनुष्यास देव बनविण्याची प्रवृत्ती कशी पडते, हे सांगितले आहे. हे सांगताना हिंदूस्थानातील लोकांशिवाय इतर लोकांची उदाहरणेही दिली आहेत. त्यावरून असे दिसते की, धर्मसंबंधाने भारतीय लोकांत जशा विचित्र कल्पना होत्या तशा इतर लोकांतही होत्या. व ज्याप्रमाणे उत्तरोत्तर भारतीयांच्या धर्मकल्पना शुध्द होत गेल्या त्याप्रमाणे इतरांच्याही होत गेल्या.

वरील विवेचनावरून आपल्या असे लक्षात येते की, 'देवता' या मनुष्यानेच निर्माण केल्या आहेत. ज्या गोष्टी अज्ञानी मनुष्यजातीच्या आकलनक्षमतेच्या पलीकडे असतात त्या सर्व वस्तूंना, पदार्थांना, वनस्पतींना व मनुष्याला देवत्व देऊन ते मोकळे होतात व त्यांच्यासमोर नतमस्तक होतात. आपल्यापेक्षा शक्तिमान व बुद्धिमान व्यक्तीविषयी त्यांना आदर वाटू लागतो. आगरकर यासंबंधी उदाहरण देतात, "बेचुआना जातीच्या लोकांनी जहाज कधी पाहिले नसल्यामुळे त्यापैकी दोघांस काही इंग्रजांनी आपल्या गलबतावर नेले, तेव्हा ते आश्चर्याने थक्क होऊन असे म्हणू लागले की, ही वस्तू मनुष्यकृत नसावी, ही स्वयंभू असावी, ही खचित देव आहे." ^५ रानटी लोकात 'देव' ही संज्ञा त्याला न समजणाऱ्या वस्तूला व ज्या पुरुषाच्या शक्तीचा त्याला तर्क होऊ शकत नाही अशा पुरुषाला लावण्यात येते.

फिजियन लोकांचा आणि युरोपियन लोकांचा जेव्हा संपर्क आला तेव्हा फिजियन लोक छपाई यंत्राला आणि ते चालविणाऱ्या युरोपियांना देव मानू लागले. राजाला देव मानण्याचा प्रघात सर्वत्र आहे. शिवाजी महाराजांना शिवाचा अवतार मानणारेही काही मनुष्य आहेत, आगरकरांनी हर्बर्ट स्पेन्सरच्या 'प्रिसिपल्स ऑफ सोशियॉलजी' या ग्रंथाचा अभ्यास करून ही उदाहरणे दिली आहेत. थोडक्यात आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ व्यक्तीविषयी भीती वाटून लोक त्याची पूजा करू लागतात. तो मेल्यानंतर त्याचे पिशाच अधिक भीतिप्रद वाटते म्हणून त्याचे मंदिर बांधतात त्याची प्रत्येक दिवशी पूजा करतात. आपल्यावर, पोरबाळांवर त्याची कृपादृष्टी राहावी, त्याची वक्रदृष्टी आपणावर होऊ नये यासाठी श्राध्दविधी करतात. यावरून लक्षात येते की, श्रेष्ठ व्यक्ती देवता बनते यावर समाजाची दृढ श्रद्धा होती.

मनुष्य ज्या धर्मात जन्माला येतो त्या धर्मात तो पक्का आवळला जातो. त्याला कोणत्याही समस्यांवर उपाय समजावून सांगितले तर त्याला ते समजणे केवळ अशक्य असते. इतके जन्मजात संस्कार दृढ असतात. आगरकर म्हणतात "धर्मासारख्या जिव्हळ्याच्या विषयावर निरभिमानाने, शांतपणाने,

निःपक्षपाताने व त्रयस्थपणाने विचार करण्याची पात्रता पाहिजे त्या स्थितीतल्या प्रत्येक मनुष्याच्या अंगी असतेच असे नाही."६या संदर्भात आपले म्हणणे पटवून देण्यासाठी ते दाखला देतात की, इंग्लंडच्या श्रेष्ठ कुटुंबातील बुद्धिमान मूल व आफ्रिकेतील हबशी कुटुंबातील मूल यांना सारखे शिक्षण दिले असता असे लक्षात येईल की, जी गोष्ट इंग्लंडच्या मुलाला सहजगत्या समजली ती गोष्ट हबशी मुलास मोठ्या प्रयत्नानेही समजणार नाही. याचाच अर्थ असा की, सुधारलेल्या समाजाला समजलेल्या गोष्टी रानटी लोकांना कधीही समजायच्या नाही. कोणतीही गोष्ट समजणे हे ती समजून घेणाऱ्याच्या बुद्धिस प्राप्त झालेल्या संस्कारावर अवलंबून असते. असेही बऱ्याचदा घडते की, बुद्धी जरी ग्राहक असेल तरी समजून घेणाऱ्याच्या बुद्धिद्वर आरंभापासून भलत्याच विचारांचे भक्कम दडपण असेल तर दुसरे विचार त्यात प्रवेश करू शकत नाही.

समाजात देवतांविषयी रुढ असणाऱ्या भ्रामक कल्पना जनसामान्यांच्या मनातून घालवून देण्यासाठी आगरकरांनी परोपरीने प्रयत्न केले व इतर सुशिक्षित व्यक्तींनाही त्यांनी आवाहन केले की, आपणास या कल्पनातील फोलपणा लक्षात आला असेल, तर तो इतरांना आपल्या सामर्थ्यानुसार पटवून दिला पाहिजे. ते स्वतः ते कार्य करीत होते. त्यांना या गोष्टीची जाणीव होती की, आपल्या प्रयत्नांना तात्काळ यश मिळणार नाही. मात्र भविष्यात त्या अत्यंत उपयुक्त ठरणार आहेत. याविषयी त्यांना खात्री होती. आपला समाज हा अज्ञान, अंधश्रद्धा व दारिद्र्यात खिंतपत पडलेला आहे. अशा समाजाच्या मनावर या सुधारणांच्या आधुनिक कल्पना रुजविणे अत्यंत कठीण काम आहे याची जाणीव त्यांना होती. ते म्हणतात, " मधूनमधून ज्या नवीन कल्पना आम्ही समाजाच्या अंगावर फेकून देतो त्यांना आमचे लोक बिचकतात आणि आमचा उपहास किंवा द्वेष करण्यास प्रवृत्त होतात, याचे आम्हांस नवल न वाटता त्यांचे ते करणे अगदी स्वाभाविक आहे असेच वाटते."७

आगरकरांचे विचार आजच्या काळालाही तितकेच उपयुक्त आहेत याची जाणीव आपल्याला त्यांच्या निबंधांतून होते. आगरकर म्हणतात, "आम्ही ज्या कल्पनांची आज चर्चा करीत आहो त्या चालू घटकेला आमच्या लोकांना कितीही हिडिस अथवा असंबंधद वाटल्या तरी कालांतराने याच प्रशस्त व आदरणीय आहेत अशी त्यांची खात्री झाल्यावाचून राहणार नाही असा आमचा पक्का भरवसा आहे. तो दिवस लवकर येईल आम्ही वृत्तपत्रातून याविषयी जाणीव जागृती करीत राहिल्यास हे लवकर शक्य होईल."८ आमच्या विचाराचे अनेक तरुण लोक निघाले तर थोड्या वर्षात 'तुमचे देव मनुष्यापासून व पिशाचापासून निघाले आहेत' अशी बहुतेकांची खात्री होईल. लोकांनी मिथ्या धर्म कल्पना, भ्रामक देवतांची उपासना या गोष्टी झुगारून दिल्या तर त्यांचे जीवन अधिक सत्यपरायण, न्यायरती, परोपकृती आणि शहाणपणाचे होईल याविषयी त्यांना खात्री होती.

याचे तात्पर्य असे की, मनुष्याने निर्माण केलेल्या वेद, कुराण, बायबल वगैरे सर्व देशांतील धर्मकर्त्यांच्या किंवा धर्मस्थापकांच्या डोक्यात ज्या कल्पना आल्या त्या मनुष्याच्या अशा प्रकारच्या प्रकृतीमुळे आल्या आणि म्हणून त्यात इतके साम्य आहे. जसा जसा बुद्धीचा विकास होत जातो तसातसा अंधश्रद्धांवरील विश्वास कमी होतो. प्रथा व वास्तविकता याचा कार्यकारण संबंध जसा स्पष्ट होत जातो. प्राथमिक व पौराणिक कल्पना मिथ्या भासू लागतात. भूत, पिशाच, देवदानव वगैरे शक्तींची असत्यता प्रत्ययास येते व नंतर फक्त 'अहं ब्रह्मास्मि' एवढा अनिर्वचनीय विचार मागे राहतो. व्यक्तींच्या व राष्ट्रांच्या धर्मविचारांचा हा कळस आहे. ही गोष्ट ज्याला समजली त्याला सर्व धर्म तुच्छ आहे. हे तत्व समजले. असे आगरकर सिध्द करतात.

'मूर्तिपूजेचा उद्भव' या निबंधाद्वारे आगरकरांनी धर्मकल्पना पिशाचापासून निर्माण झाली असे मत मांडले आहे. पिशाचाची कल्पना अशरीरी आत्म्यापासून आली आहे. पुरलेल्या प्रेतास पाऊसवाऱ्याची बाधा होऊ नये म्हणून त्याच्याभोवती चार भिंती उभारून त्यावर छप्पर घातल्यामुळे त्याला देवळाचे स्वरूप प्राप्त झाले असा तर्क आगरकर व्यक्त करतात.मूर्तिपूजेविषयी अभ्यासपूर्ण मत ते मांडतात. हिंदू, बौध्द, ख्रिश्चन व मुस्लिम या धर्मातील मूर्तीपूजा ते सांगतात. बौध्दधर्मात फक्त बौध्द-मूर्तीची पूजा करतात इतर

देवांना, मूर्तींना ते मानत नाही. ख्रिश्चन धर्मातही मूर्तीपूजेला स्थान नाही. हिंदू धर्मात मात्र मूर्तीपूजेला अत्यंत महत्त्व आहे यात मूर्तीपूजा तीन प्रकारची आहे. जड वस्तूंची पूजा, वनस्पतींची पूजा व प्राण्यांची पूजा. यात विविध प्राणी वनस्पती यांचा समावेश होतो. मृत आत्मा मूर्तीमध्ये प्रवेश करतात. त्यामुळे त्यांची सेवा केली जाते. यासंदर्भात आगरकर उदाहरण देतात, 'अफ्रिकेतील निआंझा नावाचे जे सरोवर आहे त्याच्या काठी राहणाऱ्या निग्रो लोकांविषयी जगप्रसिद्ध प्रवाशी लिव्हिंग्स्टन याने असे म्हटले आहे की, हे लोक आपल्या मृतांच्या मूर्ती करून त्यांना आपल्या निरनिराळ्या आप्तांची नावे देतात, आणि प्रतिदिवशी तांदूळ, कणीक, भांग, तंबाखू वगैरे वस्तू त्यांपुढे ठेऊन त्यांना चिलमी फुंकता याच्या म्हणून विस्तव तयार करूनही ठेवतात. अशा रीतीने मृतांची सेवा केली असता त्यांना मोठा आनंद होतो. असा या लोकांचा समज आहे.' 'ज्याप्रमाणे हे लोक मूर्तीपूजा करतात त्याप्रमाणे त्याच देशातील वहाबी लोकांचे आगरकर उदाहरण देतात. 'हे लोक आपल्या मृतांची प्रेते जंगलात फेकून देतात, आणि तेथे ती बहुधा व्याघ्रांच्या अथवा इतर वन्य पशूंच्या भक्ष्यस्थानी पडतात.'^{१०} आगरकर एकाच देशातील दोन परस्पर विरोधात्मक उदाहरणे आपल्या निबंधातून मांडतात. दोन भिन्न समाजातील वेगवेगळी धारणा अभ्यासपूर्ण रीतीने मांडताना दिसतात. आपल्या देशातीलही विविध धर्मांमध्ये मूर्तीपूजेचे स्थान किती महत्त्वाचे आहे व काही धर्मात त्याला अजिबातच स्थान नाही हे विविध उदाहरणांद्वारे पटवून देतात.

'मूर्तीपूजेचा प्रकार' या निबंधात आगरकर सांगतात वनस्पतींची पूजा आपण का करतो ? यामागे काहीतरी शास्त्रीय कारण असते. उदा. तुळशीची पूजा आपण करतो, कारण त्यात जिरेनिअमप्रमाणे हवा शुद्ध करण्याचा गुण फार आहे. आगरकरांनी वर्णव्यवस्था व जातिव्यवस्था यांचाही परामर्श घेतला आहे. व्यक्ती विकास हा धर्मसंस्थेमुळे खुंटला आहे. याचे त्यांनी वर्णन केले आहे. स्त्रियांवरील अन्यायाविरुद्ध त्यांनी सोडलेल्या वाग्बाणांनी समाज विव्हाल झाला. पुण्यातील सनातनी मंडळींनी संतापून आगरकरांची प्रेतयात्रा काढली. आगरकरांनी आपल्यावर होणाऱ्या टीकेवर लक्ष दिले नाही. समाजातील अनिष्ट रुढींविषयी ते अत्यंत तळमळीने मत मांडत असे. ज्या रुढी त्यांना मूर्खपणाच्या वाटत त्याविषयी ते टवाळी करीत. उदा. "हरभऱ्याची डाळ भिजवून वाटली, आणि तिची चटणी केली तर ती निर्लेप होऊन फराळास चालते. पण तीच डाळ अगोदर भिजवून पाट्यावर न चिरडता, अगोदर जात्यांत चिरडून मग तिच्या पिठांत पाणी घातले की ते खरकटे झाले ! त्यांचे पिठले मुकटा लावून घेतल्याशिवाय तोंडात घालण्याची सोय नाही. दवाखान्यात कोणत्याही माणसाने कसलेही औषध दिले तरी ते चालते, पण ट्रेचरच्या दुकानचा लेमोनड किंवा सोडावाटर उघडपणे पिणे म्हणजे ब्राह्मण्याला हरताळ लावण्यासारखे होय." " 'सोवळ्या ओवळ्यांची पुरवणी', सोवळ्यांची मीमांसा, या निबंधाद्वारे आगरकरांनी कर्मकांडाविषयी, रुढीविषयीचा फोलपणा उदाहरणांद्वारे समजावून सांगितला आहे.

ब्राह्मण पुजेसाठी, यज्ञासाठी हरणाचे किंवा वाघाचे कातडे वापरतात. त्यांच्यात इतकी शुचिर्भुतता कोठून आली ? गाईचे मूत्रप्राशन करून आम्ही पवित्र होतो मग गाईच्या कातड्यात, हरणाच्या कातड्यात इतकी पवित्रता का असू नये ? असा प्रश्न आगरकर उपस्थित करतात. सोवळ्याच्या ज्या कल्पना रुढ होत्या त्याचीही हास्यास्पदता विविध उदाहरणांद्वारे त्यांनी मांडली आहे. ते म्हणतात "नव्या धोतरात विटाळ होत नाही, परटाकडील भाताची खळ लावलेली चिरगुटे एका शिंतोड्याने शुद्ध होतात. हा सोवळ्याचा चमत्कारिक प्रकार आहे. पितांबराचे शुद्धत्व मात्र कशानेच बिघडत नाही."^{११} तत्कालीन समाजात सोवळ्या ओवळ्यांचे फारच प्रस्थ माजले होते. सोवळे म्हणजे जे रक्षणीय आहे, जे चांगले आहे. ओवळे म्हणजे जे अमंगल, त्याज्य आहे ते ओवळे असा त्याचा अर्थ होतो. मात्र आपल्या समाजात जाणीवपूर्वक त्याचा बडेजाव केला गेला व जातींमधील अंतर वाढवून दरी निर्माण केली गेली. या कर्मकांडाला जर विवेकाची कात्री लावली तर सर्व रुढींच्या चिंधड्या होतील याची आगरकरांना खात्री वाटते.

यशोदाबाई आगरकर आपल्या पतीविषयी सांगतात, "त्यांनी अनेकदा रुढींचा रानटीपणा समजावून दिला होता. माझ्याकडून तिच्या आहारी न जाण्याचे वचन घेत याचे मला आश्चर्य वाटे."^{१३} पुढे

आगरकरांच्या मृत्यूनंतर यशोदाबाईना 'सोवळे' होण्यासाठी सर्वांनी आडून आडून सुचविले तेव्हा त्यांनी सांगितले, "मला कुणाची मर्जीबिर्जी सांभाळण्याचे काहीएक कारण नाही. ज्यांची मर्जी सांभाळावयाची होती त्यांची सांभाळली आजपर्यंत, पण तेहि आता निघून गेले तरी त्यांच्या माघारी मी त्यांचीच मर्जी सांभाळणार... पण मग त्यापायी कुणाकुणाच्या कितीही मर्ज्या तुटल्या तरी मला त्याची पर्वा नाही. अर्थात यांनंतर मला अनेकांनी अनेक प्रकारे समाजाच्या रोषाची भीति घातली व त्याप्रमाणे मला थोडा त्रासही सहन करावा लागला. पण मी शेवटपर्यंत 'सोवळी' झाले नाही."¹⁸

स्वतःला जे खरे वाटते, आचारण्यास योग्य आहे असे दिसते ते प्रतिपादिण्यास आगरकर लोकमताची पर्वा करीत नसत. लोकमत बदलले पाहिजे असे ते आग्रहाने सांगत असत व त्याप्रमाणे वागत असत. उदा.त्यांच्या मातुःश्रींच्या निधनानंतर ते कऱ्हाडला गेले तेव्हा भाऊंनी त्यांना क्षौरविधी करण्यास सांगितले, आगरकरांनी हा विधी करण्यास नकार दिला तेव्हा भाऊ संतापाने म्हणाले, "विधी करणार नाही तर येथून चालता हो." आगरकर मुकाट्याने रातारात पुण्यास निघून आले. माझ्या केसांचा व आईच्या मरणोत्तर मार्गाचा काहीही संबंध नाही. क्षौर करण्यात काही कमीपणा वाटतो असे नसून त्यात निरर्थकता असल्यामुळे व ते माझ्या मनाला पटत नसल्यामुळे मी ते आचरण करणार नाही अशी त्यांची विचारसरणी होती.

जे जे काही आपल्या विवेकबुद्धीला पटते ते ते लोकापवादाची पर्वा न करता निर्भीडपणे समाजाला सांगणे व आपण स्वतः कृतीत उतरविणे हा त्यांचा अपूर्व बाणा होता. रुढींच्या दास्यातून, कर्मकांडातून, ग्रंथ प्रामाण्यांच्या बेड्या तोडून बहुजन समाजाची मुक्तता करण्याकरीताच त्यांनी 'सुधारक' वर्तमानपत्र जन्माला घातले. त्यांच्या मनाचे प्रतिबिंब सुधारकातील निबंधांत पडले आहे. त्यांनी आपल्या निबंधांद्वारे समाजातील कर्मकांडावर ताशेरे ओढले. आपल्या कृतीद्वारे, विविध उदाहरणाद्वारे परोपरीने समाजाला त्यातील फोलपणा पटवून देण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला.

रुढी परंपरेविषयी प्रबोधन :-

त्याकाळी रुढीप्रियतेमुळे जीवनपध्दती साचेबंद झाली होती. आगरकरांच्या मते, रुढीप्रामाण्य ही एक मोठी समस्या आहे. बालविवाह, केशवपन, संमतीवय, पुनर्विवाह, स्त्रीशिक्षण, जातीभेद इ. त्या काळातील अनिष्ट सामाजिक रुढीबद्दल आणि त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांविषयीचे आगरकरांचे विचार पाहिले तर असे दिसते की, आगरकरांचे सारे लक्ष आपल्या सामाजिक वाईट प्रथा, अनिष्ट विचार, अन्यायकारक रुढी यावर होते. त्यांचे उच्चाटन व्हावे असे त्यांना वाटत होते.

रुढींचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण आगरकर समाजापुढे मांडतात. समाजाचा कारभार व्यवस्थित चालावा यासाठी व्यक्ती व्यक्तींच्या व्यवहाराबाबत समाजात नियम, आचार, आचारपध्दती निर्माण होतात. त्या आचारपध्दती रुढ झाल्या म्हणजे त्याच पुढे रुढी बनतात. रुढ झालेले आचारच कालांतराने अभेद्य अशा रुढी बनतात. एखादी रुढी अनिष्ट आहे, घातक आहे हेही समाजाच्या लक्षात येईनासे होते, हे त्यांनी अनेक उदाहरणांनी दाखवून दिले. एकदा कोणे एके प्राचीन काळी, त्या काळच्या सामाजिक परिस्थितीला आवश्यक असलेला नियम केलेला असतो. तो काळ बदलला, परिस्थिती बदलली आणि त्या नियमाची आवश्यकताही नाहीशी झाली तरी तोच नियम कसोशीने पाळणे परिस्थितीनुसार त्या नियमात बदल करण्याचा विचारही न करणे हे समाजाच्या अधोगतीचे लक्षण आहे. हा विचार व्यक्ती आणि समाज मनावर बिंबवण्याचा आगरकरांनी सतत प्रयत्न केला.

आगरकरांनी केवळ रुढींचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण केले नाही तर रुढी म्हणजे धर्म ही सर्वसामान्यांची समजूत कशी चुकीची आहे, हे समजावून सांगण्यासाठी 'स्वदेशाभिमान' या निबंधात त्यांनी 'धर्म व रुढी' यांचा परस्परशी कोणत्या प्रकारचा संबंध असतो हेही उलगडून सांगितले आहे. सर्वसामान्य लोकांची बुद्धी अशी असते की, स्वार्थ साधून परमार्थाचा लाभ करून घ्यावा. त्यासाठी मुख्य उपाय म्हणजे

धर्मतत्त्वाच्या आधारे आचरण, पण फारच थोडे लोक धर्मतत्त्वांचा विचार लक्षात घेऊन वागतात. रुढींवर टीका करताना अत्यंत उपरोधिकपणे आगरकर म्हणतात, "रुढी बरीच जुनी झाली की, आले तिला वेदवाक्यत्व, झाला तिचा अंमल जारीने सुरु, या रुढीच्या अंमलाखाली प्रत्यक्ष मूर्तिमान धर्माचेही नाव धर्मभ्रष्टांच्या पक्षात गेल्यावाचून राहावयाचे नाही" ^{१४} अशा प्रकारच्या अनेक अनिष्ट रुढी, परंपरा आपल्या समाजात आहेत. त्या आपणास पटत नाही म्हणून, आगरकर म्हणतात, विचाराने योग्य वाटणाऱ्या सुधारणांचा लोकांस परिचय करून द्यावा. त्यांचे शंका समाधान करावे व आपापल्या स्थित्यनुरूप प्रचार पाडावा हाच प्रशस्त मार्ग आहे असे मत आगरकर व्यक्त करतात.

बालविवाह पध्दत :-

आगरकरांच्या मते, सर्वात अनिष्ट रुढी म्हणजे बालविवाह पध्दत होय. या रुढीमुळे समाजाला आलेली निकृष्टावस्था टाळायची असेल तर या अत्यंत अपायकारक प्रघाताचे निर्मूलन करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. तसे पाहिले तर प्रस्तुत काळी आपल्या इतिहासाचे अवलोकन आणि परक्या लोकांचे वर्तन यामुळे आपल्या विचार पध्दतीत काहीसा फरक होऊन या रुढीची अनिष्टता समाजाला काहीशी पटली आहे. पण ती झुगारून देण्याचे धैर्य आमच्यामध्ये नाही. कारण आमची मनोवृत्ती होय. " हा आमच्या वडिलांचा कूप असे. म्हणून खारे पाणी पित बसणारे आम्ही लोक आहोत. तेव्हा जे रुढ झाले ते आम्हास टाकवत नाही." ^{१६} या प्रथांची अनिष्टता लक्षात आली. आता या प्रथांचे उच्चाटन केले पाहिजे. कारण या पध्दतीने समाजाचा फायदा होण्यापेक्षा नुकसानच होते. याकडे आगरकरांनी समाजाचे लक्ष वेधले आहे आणि त्यावर उपायही सुचविले आहेत. समाजात अनेक गैरसमजूती त्याकाळात रुढ होत्या. ऋतूप्राप्तीनंतर मुलीचे लग्न केले तर भ्रूणहत्येचे पातक लागते. ४२ पिढ्या नरकात जातात अशा समजूतीचे, रुढीचे प्राबल्य समाजमनावर होते. मग काय मुलीचा विवाह आठव्या वर्षापर्यंत झालाच पाहिजे, अशा दृढ संस्कारामुळे मुलीचा विवाह लवकर उरकण्यात येई. मुलीचे वय आठ वर्षापेक्षा जास्त नको हा त्याकाळी निकष होता.

आगरकरांना या सर्व प्रथांविषयी चीड होती. म्हणून ते या सर्व प्रथांना, रुढींना 'तीव्र क्षयरोग' म्हणतात. यामुळे आपले किती नुकसान होत आहे. याकडे समाजाचे लक्ष वेधण्यासाठी ते आपल्या लेखणीचा उपयोग करून प्रबोधन करतात. मुलींचे लहानपणीच लग्ने केल्यामुळे समाजात बाल विधवांची संख्या जास्त दिसते. याचे कारण सांगताना आगरकर वैद्यकशास्त्राचे अनुमान सांगतात. त्यानुसार पाच ते पंधरा वर्षे वयाच्या मुलांचे मृत्यूचे प्रमाण जास्त असते. त्या तुलनेत पंधरा वर्षांच्या पुढे मुलांच्या मृत्यूचे प्रमाण फारच कमी असते. म्हणून पाचव्या वर्षापासून बारा वर्षापर्यंतच्या बालविधवा पाहण्याचा प्रसंग येतो. वैद्यकशास्त्राच्या अनुमानाचे समाजाला काहीच महत्त्व वाटत नव्हते, रुढींच्या प्राबल्यामुळे त्याकडे समाजाने दुर्लक्ष केले, लहान वयात वैधव्यदशेतील आयुष्य जगणाऱ्या या मुलींना संन्यस्त वृत्तीने जगण्याचाच कडक निर्बंध होता. वैधव्य म्हणजे तिचे पूर्वजन्माचे पाप समजण्यात येई. तिला पापी, अशुभ मानली जाई. तिला माहेरच्या क्वचित सासरच्या आश्रयाने जीवन जगावे लागे. विधवा म्हणजे घरातील विनामूल्य मोलकरीण. यासर्व रुढींची आगरकरांना चीड येते ते म्हणतात, "या अनुउत्पादक वर्गापैकी ज्या चतुर्थश्रमाचा आश्रय करणाऱ्यांपैकी घराटी निदान एकेक आसामी तरी पाहिजेच, त्याशिवाय घराला आणि गावाला शोभा कोठून येणार?" ^{१७} अनुउत्पादक वर्ग म्हणजे 'विधवा'. त्यांचे जिणे केवळ कष्टमय असे त्यातून त्यांना काहीच मिळत नसे.

याव्यतिरिक्त आणखी जाचक रुढी स्त्रियांवर लादलेल्या होत्या. विधवा स्त्रीने पुनर्विवाह करू नये. विधवा झाल्यावर तिला केशवपनाची अत्यंत क्रूर शिक्षा भोगावी लागत असे. हा प्रसंग जीवनात एकदाच आला असता तर त्याचा विसरही पडला असता. मात्र दर महिन्याला त्याची पुनरावृत्ती होई. मुलींच्या आई-वडिलांना वाईट वाटत असले तरी तेही रुढीपुढे हतबल होते. एखादी अत्यंत अन्यायकारक गोष्ट रुढीमुळे कशी स्वाभाविक व न्याय्य वाटू लागते, याचे हे उत्तम उदाहरण आहे. या रुढीच्या संदर्भात आगरकर म्हणतात,

"या केशवपनाच्या प्रघाताचे मंडन करणाऱ्या लोकांनी त्यापासून कितीतरी फायदे दाखविले व तो त्यास किती जरी संमत असला, तथापि ज्या स्त्रीचे वपन होणार तिची इच्छा नसता व ती एकसारखी हंबरडा फोडून आपणास या ममताळू वैऱ्यांच्या तावडीतून कोणी सोडवील काय ? म्हणून गयावया होऊन चोहीकडे दृष्टी फेकीत असता तिला जुलमाने न्हाव्यापुढे बसविणे किती निंद्य आहे व अशा रितीने तिचे स्वातंत्र्य हिरावणे घोर जुलूम आहे."^{१८}

अशा प्रकारे आगरकरांचे समाजातील वाईट रूढी परंपराविषयीचे विचार त्यांच्या निबंधातून व्यक्त झालेले दिसतात.त्यांचे विचार आजच्या घडीलाही तंतोतंत लागू पडताना दिसतात. ते केवळ बोलके सुधारक नव्हते तर प्रत्येक सुधारणेचा ते मनापासून स्वीकार करताना दिसतात.

संदर्भ :-

- १) आगरकर लेखसंग्रह, संपादक ग.प्र.प्रधान, साहित्य अकादेमी प्रकाशन, दिल्ली, प्रथमावृत्ती १९६०, पृष्ठ क्र. ४२.
- २) तत्रैव, पृष्ठ क्र. ४२.
- ३) तत्रैव, पृष्ठ क्र. ४३.
- ४) तत्रैव, पृष्ठ क्र. ४३
- ५) तत्रैव, पृष्ठ क्र. ४४
- ६) तत्रैव, पृष्ठ क्र. ६८
- ७) तत्रैव, पृष्ठ क्र. ६९
- ८) तत्रैव, पृष्ठ क्र. ३३
- ९) तत्रैव, पृष्ठ क्र. ६३
- १०) तत्रैव, पृष्ठ क्र. ६३
- ११) गोपाळ गणेश आगरकर, सुनंदा देशपांडे, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, आगरकरांचे जीवनदर्शन, पृष्ठ क्र. ४१.
- १२) उनि, आगरकर लेखसंग्रह, पृष्ठ क्र. २२९.
- १३) उनि, गोपाळ गणेश आगरकर, पृष्ठ क्र.४२.
- १४) तत्रैव, पृष्ठ क्र. ४२.
- १५) उनि, आगरकर लेखसंग्रह, पृष्ठ क्र. ३२.
- १६) तत्रैव, पृष्ठ क्र. ३३
- १७) तत्रैव, पृष्ठ क्र. ३५
- १८) तत्रैव, पृष्ठ क्र.३६

विद्यार्थियों की शैक्षिक अभिरूचि में सूचना एवं संचरण तकनीकी की उपयोगिता

ब्रजेश कुमार शुक्ला

माध्यमिक शिक्षक, शा.मा.विद्यालय

बडौरी, मुरार ग्वालियर (म.प्र.)

[brajeshshukla 500@gmail.com](mailto:brajeshshukla500@gmail.com)

मो. नं. 9907004434

वर्तमान समय में मानव जीवन में विज्ञान की प्रधानता को देखते हुए आज के समय को वैज्ञानिक युग की संज्ञा दी गयी है। वैज्ञानिक युग में किसी भी व्यक्ति, समाज एवं राष्ट्र के लिए उसके भौतिक एवं मानवीय संसाधनों का विशेष महत्त्व है, क्योंकि भौतिक एवं सूचना संचरण संसाधन ही किसी व्यक्ति, समाज एवं राष्ट्र को वैश्विक पटल पर सशक्त प्रतिस्पर्धा करने में सक्षम बनाते हैं। इस प्रतिस्पर्धा में उन्नत प्रदर्शन हेतु प्रत्येक व्यक्ति, समाज तथा राष्ट्र को कुछ उपलब्धियों, अभिरूचियों जैसे मनोवैज्ञानिक गुणों की भी आवश्यकता होती है, जिनके विकास में शिक्षा महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाती है।

वैज्ञानिक उपकरणों व तकनीकी ने मानव जीवन के हर क्षेत्र को प्रभावित किया है। शिक्षा का क्षेत्र भी तकनीकी से अछूता नहीं है। आज के इस वैज्ञानिक व तकनीकी युग में शिक्षा व्यवस्था पर व विशेषतः विद्यार्थियों की शैक्षणिक अभिरूचि पर सूचना एवं संचरण तकनीकी का स्पष्ट प्रभाव देखा जा सकता है।

मनुष्य को विज्ञान द्वारा प्रदत्त संसाधनों में सूचना एवं संचरण तकनीकी का नाम प्रमुखता से लिया जाता है। तकनीकी यंत्रों का वह समूह या स्रोत जो नयी सूचनाओं को प्राप्त करने उन्हें संचित करने व उनके संचरण में सहायता प्रदान करता है, सूचना संचरण तकनीकी के अन्तर्गत आता है। इस यंत्रों में टेलीविजन, रेडियों आदि का प्रयोग भारतवर्ष में विगत कई वर्षों से होता आ रहा है। आज के समय में कम्प्यूटर, टेलीकान्फ्रेंसिंग व वीडियों कान्फ्रेंसिंग, इन्टरनेट के माध्यम से सूचना संचरण तकनीकी का शिक्षा में प्रयोग किया जा रहा है, जो विद्यार्थियों की शैक्षिक अभिरूचि वृद्धि में सहायक है।

सूचना संचरण के ये माध्यम शहरी ग्रामीण दोनों क्षेत्रों के विद्यार्थियों तक शिक्षा पहुँचाने में सहायक रहे हैं व देश में शिक्षा के विस्तार में प्रमुख भूमिका का निर्वहन कर रहे हैं। सुदूर व पिछड़े क्षेत्रों में शिक्षा के महत्त्व को लोगों को समझाने, उन्हें शिक्षा प्राप्ति में रुचि जगाने व उन्हें शिक्षित करने के लिए भी सूचना संचरण तकनीकी की भूमिका प्रमुख है। रेडियों व टेलीविजन पर प्रसारित विभिन्न शैक्षणिक कार्यक्रमों के माध्यम से ग्रामीण क्षेत्र के विद्यार्थियों को भी अच्छे से अच्छे शिक्षक की कक्षा सरलता से उपलब्ध हो जाती है। जो निश्चित रूप से इन विद्यार्थियों के शिक्षा प्राप्ति की इच्छाओं को पूर्ण करने में विशेष भूमिका का निर्वहन करती है व छात्रों की शैक्षिक अभिरुचि के साथ ही उनके मनोबल को बढ़ाती है, जिस कारण ये छात्र स्वयं को वंचित व सुविधाविहीन न समझकर, स्वयं को शहरी छात्रों के समकक्ष पाते हैं, जिसका प्रभाव इन छात्रों के व्यक्तित्व पर भी सकारात्मक रूप से पड़ता है। अनेक मनोवैज्ञानिकों ने अपने अनुसंधानों द्वारा पया कि शिक्षा में सूचना संचरण तकनीकी का प्रयोग छात्रों के व्यक्तित्व पर पड़ता है व शिक्षण रुचि को बढ़ाता है, जिससे अधिगम तीव्र गति से व अधिक स्थाई होता है।

कक्षा में नवीन उपकरणों व जनसंचार के माध्यमों के प्रयोग से पाठ्य वस्तु अधिक रुचिकर हो जाती है। टेलीकान्फ्रेंसिंग व वीडियोकान्फ्रेंसिंग के माध्यम से दिए गए व्याख्यान छात्रों की पाठ्यवस्तु में रुचि को बढ़ाते हैं जिसका स्पष्ट प्रभाव उनकी शैक्षिक निष्पत्ति पर भी परिलक्षित होता है। सूचना संचरण तकनीकी के माध्यम से विद्यार्थी सुदूर देशों में होने वाली नयी खोजों व बढ़ती नयी तकनीकियों से अवगत होते हैं, जिससे वे स्वयं को इस प्रतिस्पर्धा के युग में प्रथम पंक्ति में खड़े रहने योग्य बना पाते हैं। आज इन्टरनेट के माध्यम से छात्र ऑनलाईन पुस्तकें, लेख व अन्य शिक्षण सामग्री प्राप्त कर अपनी शिक्षा प्राप्ति की प्रक्रिया को निर्बाध रूप से आगे बढ़ाने में सक्षम हैं व शैक्षिक कार्यों में रुचि पूर्वक भाग लेते हुए अच्छा शैक्षिक प्रदर्शन करते हैं। छात्रों की शैक्षिक उपलब्धि ही छात्रों के उज्ज्वल भविष्य व राष्ट्र निर्माण में उनके योगदान की नींव है।

किसी भी राष्ट्र की सांस्कृतिक, वैज्ञानिक, प्रगति उसके विद्यार्थियों के तकनीकी ज्ञान के विकास पर निर्भर होती है। अतः वर्तमान समय में सूचना संचरण तकनीकी के प्रयोग पर

विशेष जोर दिया जा रहा है। सूचना संचरण तकनीकी के माध्यम से विद्यार्थी समाज में होने वाली नयी खोजों व बढ़ती नयी तकनीकियों से अवगत होते हैं जिसका प्रभाव विद्यार्थियों पर सकारात्मक रूप से पड़ता है। उच्च शैक्षिक योग्यता प्राप्त विद्यार्थी निश्चित रूप से अच्छी तकनीक का निर्माण करेंगे तथा नवीन खोजों का प्रादुर्भाव करेंगे जो कि राष्ट्र के निर्माण हेतु सकारात्मक रूप से प्रभावी होगा। अतः सूचना संचरण तकनीकी का शिक्षा में प्रयोग किसी भी क्षेत्र के विद्यार्थियों के लिए अति आवश्यक है तथा उसका प्रभाव उनके शैक्षिक जीवन के अनेक पक्षों में अत्यधिक सहायक सिद्ध हुआ है।

अतः वर्तमान समय की आवश्यकता को देखते हुए शिक्षण व्यवस्था में विशेष रूप में शैक्षिक अभिरुचि के विकास के लिये सूचना संचरण तकनीकी के प्रयोग पर विशेष जोर दिया जाता रहा है।

शिक्षा के क्षेत्र में सूचना एवं संचरण तकनीकी के विभिन्न उपयोग :-

एक ऐसा समय था जब छात्र अपनी परीक्षा के परिणाम जानने के लिए एक स्थान से दूसरे स्थान भटकते रहते थे, तथापि पिछले कई वर्षों से परीक्षा के परिणाम और विभिन्न शैक्षिक, प्रवेश और भर्ती परीक्षाओं के परिणाम जो अनेक मण्डलों/संस्थानों/आयोगों (उदाहरण के लिए सी.बी.एस.सी., आई.सी.एस.सी., राज्य शिक्षा मण्डल, यू.पी.एस.सी., कर्मचारी चयन आयोग (एस.एस.सी.), आई.सी.ए.आई., जी.जी.एस.आई.पी.यू. आदि) द्वारा आयोजित परीक्षाओं के परिणाम इन्टरनेट पर आसानी से देखे जा सकते हैं। छात्रों या प्रत्याशियों को वेबसाइट में दिये गये उपयुक्त स्थान पर केवल अपना अनुक्रमांक लिखना होता है और परीक्षा का परिणाम/अंकसूची स्क्रीन पर आ जाती है। पिछले कुछ वर्षों से वेबसाइट्स पर परीक्षा का परिणाम सुविधाजनक रूप से देखने का यह तरीका अत्यन्त लोकप्रिय हो गया है। वेबसाइट्स के अतिरिक्त ई-मेल, एस.एम.एस. (सक्षिप्त संदेश सेवा) और आई.वी.आर.एस. (अतः क्रियात्मक वाणी प्रतित्युत्तर प्रणाली) के जरिये भी परिणाम जाने जा सकते हैं।

ऑनलाईन परीक्षा नमूने के प्रश्न पत्र-

एक समय था जब छात्रों को प्रश्नपत्र के नमूने और परीक्षा की अंक योजनाएँ आने की प्रतीक्षा करनी होती थी और वे बाजार से इन्हें खरीदते थे, अब यह स्थिति नहीं है। अब हम

ऑनलाईन नमूना प्रश्नपत्र आसानी से इन्टरनेट के माध्यम से देख सकते हैं, यह सूचना और संचरण तकनीकी की ही पहल है। अनेक परीक्षाओं जैसे राष्ट्रीय ओलंपियाड आदि के नमूना प्रश्नपत्र इस बात की जानकारी प्राप्त करने के लिए आसानी से डाउनलोड किये जा सकते हैं कि परीक्षा में क्या अपेक्षा की जाती है। अतः हम यह कह सकते हैं कि—

“सूचना एवं संचरण तकनीकी एक ऐसा अनुशासन है जिसमें सूचना का संचार अथवा आदान-प्रदान त्वरित गति से दूरस्थ समाजों में विभिन्न तरह के साधनों तथा संसाधनों के माध्यम से सफलतापूर्वक किया जाता है।”

सूचना एवं संचरण तकनीकी का शैक्षिक अभिरूचि के क्षेत्र में समावेश :-

आज अध्ययन – अध्यापन के क्षेत्र में सूचना एवं संचरण तकनीकी के परिणाम स्वरूप सकारात्मक रूप से प्रभावशाली बदलाव परिलक्षित हो रहा है। सूचना एवं संचरण तकनीकी का सकारात्मक प्रभाव शिक्षक एवं शिक्षा अभिरूचि प्रक्रिया पर पड़ता है।

शैक्षिक अभिरूचि के क्षेत्र में सूचना एवं संचरण तकनीकी निम्नलिखित ढंग से उपयोगी सिद्ध हो रही है। –

- ❖ सूचना एवं संचरण तकनीकी के माध्यम से शिक्षण उपागमों शिक्षण ब्यूह रचनाओं नई-नई शिक्षण विधियों की जानकारी प्राप्त होती है। जिससे सम्बन्धित समस्याओं का समाधान आसानी से हो जाता है।
- ❖ यह शैक्षिक अभिरूचि को वैज्ञानिक एवं तार्किक आधार प्रदान करती है।
- ❖ सूचना एवं संचरण तकनीकी की महत्वपूर्ण देन दृश्य एवं श्रव्य संचार सामग्री है। प्रयोक्ता इसके सहारे से दूर दराज बैठकर अधिगमकर्ताओं को जानकारी उपलब्ध करा सकते हैं।
- ❖ सूचना एवं संचरण तकनीकी शिक्षण की संचरना और प्रकृति को समझने में सहायता करती है।
- ❖ सूचना एवं संचरण तकनीकी शैक्षिक अभिरूचि वृद्धि करती है।
- ❖ सूचना एवं संचरण तकनीकी शिक्षकों को नये अनुसंधान कार्यों के लिए मदद करती है।

- ❖ सूचना एवं संचरण तकनीकी से नवीन कार्यों को करने में समय और ऊर्जा की बचत होती है।
- ❖ विद्यार्थियों के अपेक्षित व्यवहार में परिवर्तन लाने में सहायता प्रदान करती है।
- ❖ सूचना एवं संचरण तकनीकी में स्मृति स्तर, बोध स्तर तथा चिन्तन तक सभी स्तरों का प्रयोग होता है।
- ❖ आज बढ़ती हुई जनसंख्या की समस्या को देखते हुए सूचना एवं संचरण तकनीकी के माध्यम से अधिक से अधिक छात्रों की शिक्षा का प्रबन्ध किया जा रहा है। जैसे— अभिक्रमित – अध्यापन, सैटेलाइट द्वारा, पत्राचार द्वारा अध्यापन आदि।
- ❖ सूचना एवं संचरण तकनीकी के द्वारा शिक्षा शिक्षण में सुधार सम्भव है।

निष्कर्ष :-

जब से सूचना और संचरण तकनीकी को एक शिक्षण माध्यम के रूप में प्रयोग किया गया है “इसने एक त्रुटिहीन प्रेरक साधन के रूप में कार्य किया है। इसमें रेडियो, टेलीविजन, वीडियो, मल्टीमीडिया, कम्प्युटर सॉफ्टवेयर का उपयोग सम्मिलित है, जिसमें ध्वनि और रंग निहित है। इससे छात्र सीखने की प्रक्रिया में सुरुचिपूर्वक एवं गहराई से जुड़ते हैं। सूचना और संचरण प्रौद्योगिकी का प्रभाव विद्यार्थियों की शैक्षिक अभिरुचि पर अत्याधुनिक रूप से पड़ता है व शिक्षा की गुणवत्ता के उन्नयन में भी सहायता मिलती है। शिक्षा की गुणवत्ता में उन्नयन से तात्पर्य देश, काल, परिस्थिति के अनुरूप निर्धारित लक्ष्यों, पाठ्यचर्या, शिक्षण विधि, शिक्षक की कार्यप्रणाली को उच्चिकृत करते हुए उन्हें वैश्विक परिदृश्य के अनुरूप बनाना, उन्हें आधुनिक तकनीकी विधाओं, शैक्षिक तकनीकी के संयन्त्रों से जोड़ना है। जिसका प्रभाव सकारात्मक रूप से विद्यार्थियों की शैक्षिक अभिरुचि पर पड़ता है।

सुझाव :-

21वीं सदी सूचना एवं संचार प्रौद्योगिकी की सदी है। “आज सूचना एवं संचरण तकनीकी ने शिक्षक-अधिगम की शैक्षिक अभिरुचियों कके विभिन्न पक्ष, शिक्षा के उद्देश्य व्यवस्था, प्रबन्धन, शिक्षण तकनीक, शिक्षण विधियों को अधिक वैज्ञानिक एवं उन्नतिशील

बनाकर शिक्षण को रूचिपूर्ण एवं रोजगारोन्मुख बनाया है, निःसन्देह सूचना एवं संचरण तकनीकी के अधिकाधिक प्रयोग के सम्बन्ध में निम्न सुझाव प्रस्तुत है –

- ❖ सूचना एवं संचरण तकनीकी का अध्यापक शिक्षा में, नवीन अनुसंधान में योजनाबद्ध तरीके से प्रयोग किया जा सकता है।
- ❖ आधारभूत भौतिक संसाधनों से अभावग्रस्त शैक्षिक संस्थाओं में तत्काल संसाधनों की व्यवस्था की जानी चाहिए।
- ❖ विशेष आवश्यकता वाले बच्चों की शैक्षिक अभिरूचि को ध्यान में रखकर नवीन तकनीकी का समावेश करने की जरूरत है।
- ❖ भावी शिक्षकों को तैयार करने के लिए सहायक सामग्री के रूप में सूचना एवं संचरण के उपकरणों के प्रयोग पर बल दिया जाना चाहिए।

सन्दर्भ सूची

1. Agrwal J.C.: Educational Technology & Management Pub.: Agrwal Publication Agra (2012) P. 12-31.
2. Benchmarking & Maturity Model for Green Practices, Dr. Sandeep Garg, BEE.
3. भूषण शैलेन्द्र एवं कुमार डॉ. अनिल, शैक्षिक तकनीकी नवीनतम संस्करण : 2023, विनोद पुस्तक मन्दिर आगरा, पृष्ठ संख्या – 51, 53, 54
4. <http://results.gov.in> technology.
5. माथुर डॉ. एम.एस., शैक्षिक तकनीकी, तृतीय संस्करण : 2005, विनोद पुस्तक मन्दिर आगरा, पृष्ठ संख्या 19, 20
6. Rajeev Dr. Malviya Educational Technology and Information and communication Technology. Pub.: Sharda Pustak bhawan Allahabad (2016)p. 244.
7. Shodh Dhara, Educational & Research Institute, Orai, Vol – 11, Match 2009. 123-131.
8. शर्मा डॉ. सुरेश, शैक्षिक तकनीकी एवं कक्षा – कक्षा प्रबन्ध संस्करण: 2012, साहित्यागार जयपुर, पृष्ठ संख्या 28, 29
9. www.information technology.in developed countries.com

Analysis Of Infrastructure Support To Food Processing Industry With Special Reference To Mmrda Region

Ms. Pooja Doshi

Assistant Professor, S K Somaiya College, Somaiya Vidyavihar University, Mumbai- 400077

Dr. Somanath S Vibhute

Associate Professor, St. Gonsalo Garcia College of Arts and Commerce, Vasai

Abstract:

This research paper reviews the various infrastructure facilities provided under the programs and schemes of the Ministry of Food Processing Industry, Government of India to support the promotion of FPI units, their market expansion and creation of backward and forward linkages. The paper has analyzed the extent of infrastructure support in terms of over ten different schemes and centers set up to encourage the food processing industry units and beneficiaries under different schemes of the MOFPI during 2017-2022. A special reference to the Mumbai Metropolitan Regulatory Development Authority (MMRDA) region in Maharashtra- the second largest populous state and a leading state in horticulture production has been made in the analysis.

Keywords: Infrastructure facilities, FPI units, beneficiaries, linkages

Introduction:

Maharashtra is the second largest state in India after Uttar Pradesh in terms of population. Increasing urbanization, rising income along with changing lifestyles and consumption patterns have supported the growth of the food processing sector (FPS) in states like Maharashtra. Further, the investor friendly eco-system enhanced the growth of the Food Processing Industry (FPI) in the state. The governments have implemented a number of policies and schemes in order to provide fiscal incentives in the form of capital subsidy, administrative assistance, smooth land acquisition, tax concessions and so on for the growth of the FPI units. However, an important facilitation that has been attempted is to provide infrastructural support to the FPS. Provision of adequate infrastructure facilities to the FPI will act as a backbone for its future growth. With this end in mind, the central and state governments both have invested in the creation and expansion of infrastructural facilities to assist the growth of FPI and seek its contribution for economic development and employment generation with the forward and backward linkages expected to generate.

As per data for 2019-20, Maharashtra has 2728 registered FPI units i.e. a share of 6.58% out of the registered FPI units in India and 229372 unincorporated FPI units in Maharashtra (MOFPI, Annual report 2022-23). An employment of around 20 lakhs is generated by the registered FPI units in India, over RS. 137000 crs of gross value added is contributed by them and the registered FPI units had a share of 19.1% of processed food exports to the total food exports in 2019-20 (MOFPI, Annual report 2022-23). Maharashtra is a bio-diverse state with 9 agro climatic zones and varying soil types, suitable for agricultural development. Climatic conditions supporting food processing, agro processing and due to availability of raw material. Mumbai Port (MPT) and Jawaharlal Nehru Port (JNPT) are major ports used for exporting processed food products.

Scope of the research study:

The research paper analyzes data on infrastructure facilities and beneficiaries of these facilities based on secondary data obtained from the annual reports on the FPI published by the Ministry of Food Processing Industry (MOFPI). The current status of infrastructure facilities available with reference to Maharashtra and with particular reference to the study region, namely Mumbai Metropolitan Region

Development Authority (MMRDA) region is reviewed. The impact of these facilities in terms of the number of farmers and FPI units benefitted is analyzed. Comparative analysis using simple graphical and statistical techniques is done in order to draw insights into availability of all types of infrastructure facilities, to ascertain the benefits and identify the gaps.

In view of the valuable contribution made by the food processing sector, it is pertinent to review the status of infrastructure support- both economic and social to the FPS and its impact. With this end, the research study includes the following objectives:

1. To review the status of infrastructure facilities for FPI in Maharashtra and MMRDA region in particular.
2. To take a stock of the impact of these infrastructural facilities in terms of beneficiaries on account of the infrastructural facilities.

Review of the status and impact of various infrastructure facilities provided to the FPI units:

The research paper has analyzed the status and outreach of both economic and social infrastructure support facilities to the food processing sector. The economic infrastructure facilities include warehouses, cold chain projects, food parks and food processing and preservation structures. Social infrastructure includes creation of linkages, food testing laboratories, research and development and skill development & training centers. In this paper, certain major schemes of MOFPI are included with the focus on the fiscal support provided for the creation and expansion of the infrastructure facilities.

As per the Annual report 2022-23, MOFPI, GOI; the following data on infrastructure facilities for FPS is extracted and analyzed as follows:

1. Mega Food Parks

The Scheme of Mega Food Park is a component of Pradhan Mantri Kisan Sampada Yojana. It aims at providing a mechanism to link agricultural production to the market by bringing together farmers, processors and retailers and providing modern infrastructure facilities for the food processing sector. Mega Food Parks with common utility/facility like roads, electricity, water supply, sewage facility and common processing facility like pulping, packaging, cold storage, dry storage and logistics are being promoted in areas with strong agricultural resource base. These parks provide fully developed plots and factory sheds to entrepreneurs on a long term lease basis.

The expenditures made on Mega Food Park projects during 2017 - 2022 was RS. 714.92 crs. There are 41 Mega Food Parks in India, of which three (approx. 7% of total) are located in Maharashtra at Satara, Paithan and Wardha. None is located in the MMRDA region.

2. Food Parks

The Food Park scheme of the MOFPI envisages creation of state of art support infrastructure in a well-defined agri / horticultural zone for setting up of modern food processing units in the industrial plots provided in the park with a well-established supply chain. There are 7 food parks in Maharashtra in various locations in the districts of Aurangabad, Nagpur, Nashik, Satara and Sangli. None of them are based in the MMRDA region. MIDC has set up 3 additional wine parks in the state

3. Production Linked Incentive (PLI) scheme:

“Production Linked Incentive Scheme for Food Processing Industry (PLISFPI)” was envisaged to support creation of global food manufacturing champions aligned with India’s natural resource endowment and support Indian brands of food products in the international markets. The scheme was initiated with an outlay of Rs.10900 crore. One of the major objectives of the scheme was expansion of processing capacity and branding abroad to incentivise emergence of strong Indian brands. The

category one of the scheme includes incentivising manufacturing of four major food product segments viz. Ready to Cook/ Ready to Eat (RTC/ RTE) foods including Millets based products, Processed Fruits & Vegetables, Marine Products, Mozzarella Cheese. Second includes innovative and organic products of SMEs consisting of poultry & meat manufacturers. The third component includes support for branding & marketing and the 4th category is support for large and MSME units.

A total of 149 FPI units were approved for benefits under various categories of the PLI scheme. 19 (12.75% of total) units have benefitted from Maharashtra, out of which 4 are in MMRDA region (2.68% of total). The units are located in Palghar, Mumbai, Navi Mumbai and Raigad areas of the MMRDA region.

4. Cold Chain

The objective of “Integrated Cold Chain and Value Addition Infrastructure” is to provide integrated cold chain and preservation infrastructure facilities, without any break, from the farm gate to the consumer. As on 31.12.2022 there were 376 approved cold chain projects (Annual report 2022-23, MOFPI, GOI). 68 (approx. 18% of total) of these are in Maharashtra, of which 61 are completed and 07 are ongoing. 16 (4.25% of total approved) out of the total cold chain projects in Maharashtra, are in MMRDA area. All of them are ongoing projects largely covering the FPI segments of fruits & vegetables, marine & fishery and meat & poultry. Only one project covers the dairy segment.

The number of farmers benefitted stands at 124176 on account of the cold chain facilities at the rate of 9552 farmers per cold chain project in the MMRDA region (2022-23 annual report, MOFPI, GOI).

5. Creation/Expansion of Food processing & Preservation Capacities (CEFPPC) scheme

The main objective of the Scheme is creation of processing and preservation capacities and modernisation/ expansion of existing food processing units with a view to increasing the level of processing, value addition leading to reduction of wastage (MOFPI, GOI). There are 394 approved food processing units under CEFPPC Scheme as on 31.12.2022). 65 (approx. 16.50% of total) of these are in Maharashtra, but none in the MMRDA region.

120 proposals have been given approval under the CEFPPC scheme in 2022 with a project cost estimated at Rs. 1672.05 Cr including grant-in-aid of Rs. 467.20 Crs (Annual report 2022-23, MOFPI, GOI). 20 of these approved units are in Maharashtra, but none in MMRDA region.

6. Agro-processing clusters:

The aim of agro-processing clusters was to create food processing units near production areas through support in the form of preservation infrastructure facilities. This is expected to create effective backward and forward linkages by linking groups of producers / farmers to the processors and markets through a well-equipped supply chain. Creation of linkages reduce costs, increase value addition and lead to an effective supply chain management from farm to consumer. These benefits were to arise from the setting up of agro-processing clusters as a component of the PMKSY scheme.

There are a total of 79 approved agro-processing clusters in India under the PMKSY scheme. 14 (approx. 17% of total) of the clusters are in Maharashtra & out of these 02 (approx. 2.50% of total) are located in Palghar and Raigad districts of MMRDA region.

7. Warehouses:

Dry warehousing facilities are a necessity for the smooth and timely supply of processed food products to the market. This goes a long way in reducing demand-supply gaps and ensuring a fair price to both producers and consumers. There are a total of 116 government funded warehouses set up in Maharashtra. Out of these 3 (around 2.50% out of the total in Maharashtra) are in MMRDA region.

The total storage capacity generated is 102416 MT as per data extracted from the annual report of MOFPI.

8. Creation of backward & forward linkages (CBFL) scheme:

This scheme allows farmers to link with processors and the Market to guarantee profitable prices for agricultural products. The scheme is implemented by agencies / organizations such as the government, UPMs, joint ventures, NGOs, cooperatives, SHGs, MROs, the private sector, individuals, etc.

It is a scheme for creation of backward & forward linkages by MOFPI. 61 projects/firms approved under CBFL scheme by MOFPI across India. 11 (approx. 18% of total) projects/firms approved under CBFL scheme are in Maharashtra state. Out of these, 2 (approx. 3.27% of total) are in the MMRDA region. One is completed and the other one is under implementation.

9. Food testing laboratory:

Apart from this, the MOFPI also supports the setting up of food testing laboratory projects. Total food testing laboratory projects assisted by MOFPI as 31st December 2022 were 138. 24 (approx. 17% of total) in Maharashtra & out of these 12 (approx. 8.69% of total) in MMRDA region.

10. Research & Development projects:

Grants released to Research & Development projects by MOFPI during 2022 are 25 units in India. Approved grant is RS. 98848323 and the grant released is RS. 22580930. Out of the total RND projects supported, 2 (8% of total) are from Maharashtra (located in Mumbai & Nagpur). The one in the MMRDA region located in Mumbai city has an Approved grant of RS. 3294554 and the amount of grant released is RS. 1317822.

11. Training center projects:

Imparting training is essential in this sector to support the skill development among the entrepreneurs/units for efficient capacity utilization, adopting preservation technologies to reduce post-harvest losses, quality control etc. As on 31st December 2022 there were a total of 25 training centers in India. 4 (16% of total) out of these are in Maharashtra & all in the MMRDA region. A total grant of RS. 116.53 lakhs has been approved and released towards these training centers.

11. NABARD consultancy Services Pvt. Ltd., (NABCONS):

NABCONS has been appointed as an accreditation agency to monitor the efficiency and quality of cold storage units. It is located in Mumbai. This is the accreditation agency for cold storage in MMRDA region. One among the total of six in india.

13. Operation Greens:

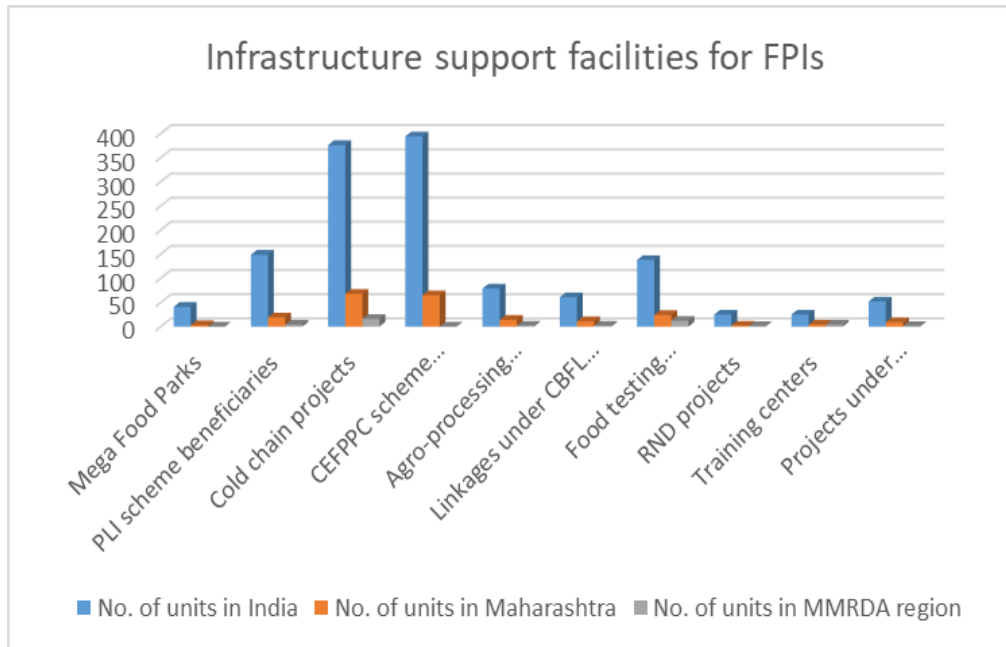
This scheme is meant to provide transportation and storage subsidies. It aims at reducing the post-harvest losses. The scheme has 2 separate components: short term & long term. It aims to cover FPIs engaged in 3 major products- tomatoes, onions and potatoes. The projects approved under operation Greens are 52, of which 09 (approx. 17% of total) are in Maharashtra and 2 (approx. 3.84% of the total) of these are located in MMRDA region. The total project cost of these 2 projects is RS. 98.55 crs and a total grant approved for these is RS. 27.28 crs.

14. Others: Total of 569 Farmer Producer Organisations (FPO) are present in the State of Maharashtra. Advanced center for treatment, Research & education is based in Navi Mumbai. This is engaged in research for Advanced Packaging Technology for maintaining product quality, prolonging shelf life, and preserving the freshness of processed food items. Kisan Vigyan Kendra, Baramati is the only state level technical institute in Maharashtra assisted by MOFPI, GOI out of the total of 35 in India. Out of

the 76 state level incubation centers supported by MOFPI, GOI as on 31.12.22, 3 are in Maharashtra (Nagpur, Pune, Parbhani). None in MMRDA region.

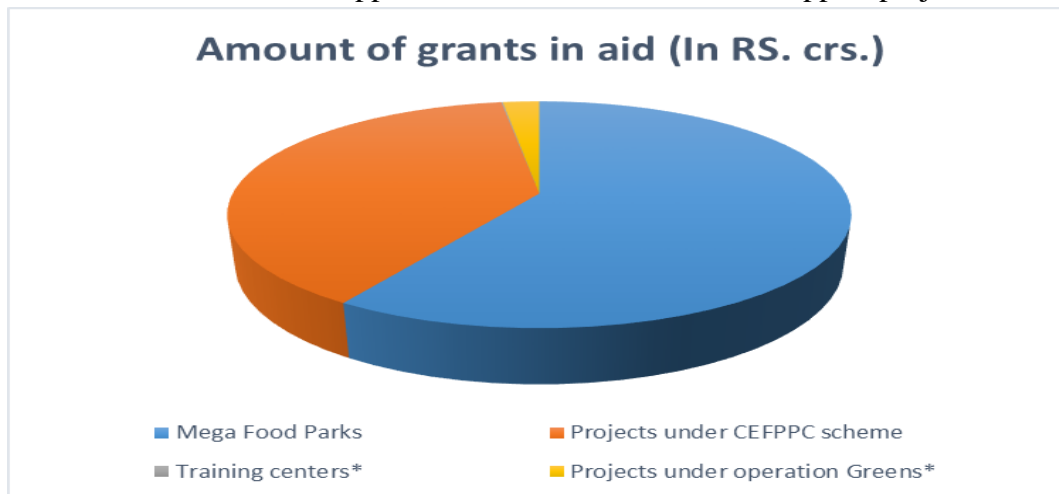
The summary of infrastructure support facilities and grants approved for the projects discussed above is graphically presented below:

Chart 1: No. of units/projects of infrastructure support facilities

Source: Based on data from Annual report 2022-23, MOFPI, GOI.

Chart-2: Amount of Grants-In-Aid approved for select infrastructure support projects for FPI in India

* Amount of grants approved for projects in MMRDA

Source: Based on data from FOOD PROCESSING Towards Sustainable Growth Opportunities- Maharashtra, MOFPI report.

Discussion and conclusion:

Although there has been a considerable rise in terms of operational units and projects receiving fiscal support of grants for the infrastructure support facilities directed towards the FPI sector in the last five years; there are still substantial gaps in certain components of cold chain infrastructure like integrated pack houses, reefer trucks, cold store and ripening chambers (Table- 4.3, Annual report 2022-23, MOFPI) . Also it is observed in certain cases, that grants are approved but not released soon.

So speedy release of grants that have been approved is necessary. For example, no grant is yet released for projects under Operation Greens located in the MMRDA region.

The schemes of PMKSY, PLI and PMFME by MOFPI have initiated a momentum for the growth of FPI and the infrastructure support facilities will go a long way in the creation of linkages and reduce the gaps in the supply chain.

References:

1. Annual Report 2022-23, MOFPI, GOI, Mofpi_annual_report_2023_eng_5-6-2023_new.pdf
2. Food Processing Towards Sustainable Growth Opportunities- Maharashtra Economic Division, MOFPI, GOI report.
3. Mittal Ritu (2020), 'Growth, Structure and Performance of Indian Industries With Special Reference to Food Processing Industry', PhD Thesis, Guru Kashi University.
4. NABARD (2018), 'Sector paper on food processing', Farm Sector Policy Department NABARD Head office, Mumbai.